

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Vakufska direkcija Sarajevo

Vakufi u Bosni i Hercegovini

Zbornik radova

IZDAVAČ

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini
Vakufska direkcija Sarajevo

ZA IZDAVAČA

Dr. Senaid Zajimović

UREDNIK

Dr. Nedim Begović

LEKTOR

Sevret Mehmedćehajić

DESIGN I DTP PRIPREMA

Fadil Pleho

NASLOVNA

Vakufnama Ferhad-bega (10. rebi' u-l-evvel 967. h.)

ŠTAMPA

.....

TIRAŽ

1.000 primjeraka

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini
Vakufska direkcija Sarajevo

Vakufi u Bosni i Hercegovini

Zbornik radova

Sarajevo, 2015.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	7
HUTBA POVODOM DANA VAKUFA	
Dr. Enes Ljevaković - HUTBA, Kiseljak, 24. oktobar 2014. godine	13
VAKUFI TEŠNJA	
Okrugli sto - Tešanj, 20. oktobar 2014. godine	
Dr. Mustafa Hasani - VAKUF I ZEKAT: FONDOVI ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI	21
Mr. Senad Čeman - SAVREMENI MODELI UPRAVLJANJA VAKUFOM I MOGUĆNOSTI TEŠANJSKOG KRAJA ..	37
Mr. Fuad Omerbašić - TEŠANJSKI VAKUFI: HISTORIJSKI PREGLED I SADAŠNJE STANJE	49
Mustafa Vatrenjak - VAKUF GAZI HUSREV-BEGA NA PODRUČJU TEŠNJA	61
Mr. Enver Kurtić - FERHAD-BEGOVA VAKUFNAMA	83
Fuad Šišić - ODNOS LOKALNE SAMOUPRAVE PREMA VAKUFU NA PRIMJERU TEŠNJA	95
Dženana Šaran - RESTAURACIJA FERHAD-BEGOVE DŽAMIJE U TEŠNJU	105
Azer Aličić - REVITALIZACIJA OBJEKTA GAZI FERHAD-BEGOVE MEDRESE U TEŠNJU	131
Mr. Esmir Bašić - REAFIRMACIJA UVAKUFLJENJA BIBLIOTEKA – KNJIGA SA OSVRTOM NA VAKUF BIBLIOTEKE MUSTAFE ŠEVKI UŽIČANINA	151
VAKUFI FOČE	
Okrugli sto - Foča, 22. oktobar 2014. godine	
Dr. Senaid Zajimović - PERSPEKTIVA RAZVOJA VAKUFA U BOSNI I HERCEGOVINI	167
Hamed Efendić - REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU MUFTIJSTVA GORAŽDANSKOG	185
Muamer Hodžić - ULOGA VAKUFA U RAZVOJU FOČE U PRVIM DECENIJAMA OSMANSKE VLASTI	195
Behija Zlatar - VAKUF FOČANSKOG NAZIRA I ZAIMA MEHMED-BEGA	209
Faruk Muftić - VAKUF ATIK ALI-PAŠINE DŽAMIJE U FOČI	219
Dr. Aladin Husić - VAKUF MEHMED-PAŠE KUKAVICE U FOČI	225
Dr. Šemso Tucaković - UNIŠTAVANJE VAKUFJSKE IMOVINE NA DRINI S POSEBNIM OSVRTOM NA FOČU	239
Mr. Osman Lavić - VAKUFLJENJE KNJIGE U FOČI POD OSMANSKOM UPRAVOM	261
Dr. Ismet Dizdarević - PSIHOLOŠKE OSNOVE UNIŠTAVANJA VJERSKIH I VAKUFJSKIH OBJEKATA	273
Faruk Džankić - MOGUĆNOST REVITALIZACIJE VAKUFA U FOČI	289

Dr. Nedim Begović

UVODNA RIJEČ

UVODNA RIJEČ

Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je u 2014., u saradnji s međžlisima Islamske zajednice Tešanj, Foča i Kiseljak, održala četvrtu po redu manifestaciju "Dani vakufa u BiH". Zbog katastrofalnih poplava koje su u maju zadesile Bosnu i Hercegovinu, manifestacija je održana u dva dijela, od 22. do 30. maja i od 20. do 24. oktobra 2014., i to u Sarajevu, Foči, Tešnju i Kiseljaku. U radu Organizacionog odbora manifestacije učestvovali su: prof. dr. Ismet Bušatlić, predsjednik, prof. dr. Enes Pelidija, dr. Mustafa Hasani, dr. Zehra Alispahić, dr. Senaid Zajimović i Amir Hodžić.

Prvi dio manifestacije obuhvatio je slijedeće događaje: svečano otvaranje objekta Vakufa Gazi Ferhad-begove medrese u Tešnju 23. maja, mevlud i hatma-dovu svim vakifima u Bosni i Hercegovini u džamiji Buća Potok u Sarajevu 25. maja, tribinu o vakufima i svečanu dodjelu vakufnama u Gazi Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju 25. maja, te svečano polaganje kamena-temeljca za obnovu porušene Aladža džamije u Foči 30. maja.

U drugom dijelu, manifestacija je obuhvatila okrugle stolove u Tešnju i Foči, dvije promocije knjige Faruka Muftića *Zaboravljena Foča*, koje su održane u Sarajevu 21. oktobra i Foči 22. oktobra, mevlud i svečanu dodjelu vakufnama u Čaršijskoj džamiji u Kiseljaku 23. oktobra, te svečano otvaranje Vakufsko-administrativnog centra Medžlisa Islamske zajednice Kiseljak 24. oktobra.

Tekstovi koji su uvršteni u ovaj *Zbornik* predstavljaju referate podnesene na dva okrugla stola. Prvi, pod nazivom "Vakufi Tešnja", održan je u Tešnju 20. oktobra 2014., a drugi, pod nazivom "Vakufi Foče", održan je u Foči 22. oktobra 2014. godine. Referati u ovom *Zborniku* poredani su hronološki, prema vremenskom slijedu programa na kojima su izloženi. Na samom početku nalazi se hutba koju je dr. Enes Ljevaković, muftija sarajevski i fetva-i emin Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini pripremio povodom Dana vakufa u BiH u 2014. godini.

Dr. Mustafa Hasani u radu pod naslovom "Vakuf i zekat: fondovi Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini" analizira odnos dva materijalna ibadeta, vakufa i zekata, koji su, ujedno, i važne ekonomske i finansijske ustanove. Autor polazi od teze da se islamska civilizacija primarno razvijala na vakufu, a ne zekatu. Ovu tezu potkrepljuje dvojako, analizom šerijatsko-pravne teorije zekata i vakufa, kao i historijskim činjenicama.

Mr. Senad Ćeman je u radu pod naslovom "Savremeni modeli upravljanja vakufom i mogućnosti tešanjskog kraja" ukazao na slabosti tradicionalnog načina upravljanja vakufom, predstavio pozitivna iskustva savremenih modela upravljanja u Sudanu i Kuvajtu, te iznio prijedlog poželjnog modela administriranja vakufom, koji korespondira s današnjim društveno-ekonomskim prilikama. Ukazao je i na recentne pozitivne primjere administriranja vakufom na području Tešnja.

Sumaran prikaz tešanjskih vakufa od osnivanja ovog grada do danas, s posebnim osvrtom na stanje Gazi Ferhad-begovog vakufa, sadržan je u radu mr. Fuada Omerbašića.

Predmet referata Mustafe Vatrenjaka jeste Tešanjski posjed Gazi Husrev-begovog vakufa. Autor obrazlaže osnovnu tezu, prema kojoj je upravo ona imovina koju je Gazi Husrev-beg uvakufio na području Tešnja bitno utjecala na održavanje njegovog vakufa, a u pojedinim kritičnim periodima poslovanja bila presudna za njegovo privređivanje.

Mr. Enver Kurtić priredio je prijevod vakufname Ferhad-bega, za čiji vakuf tvrdi da ima onaj značaj za Tešanj koji Gazi Husrev-begov vakuf ima za Sarajevo. Vakufnama Ferhad-bega napisana je 10. rebi' u-l-evvela 967. h. i za nju se može kazati da, praktički, predstavlja rodni list grada Tešnja. Prvi put je predstavljena javnosti na uvid prilikom otvaranja rekonstruisane zgrade Ferhad-begove medrese za sjedište Medžlisa Islamske zajednice Tešanj 2014. godine.

Fuad Šišić u radu pod naslovom "Odnos lokalne samouprave prema vakufu na primjeru Tešnja" analizirao je procese nacionalizacije i eksproprijacije vakufske imovine u Tešnju u vrijeme socijalističke Jugoslavije, te nastojanja opštinske vlasti od 1995. godine da Islamskoj zajednici osigura kompenzaciju za oduzete vakufe, što može poslužiti kao primjer i drugim lokalnim samoupravama u BiH.

Dženana Šaran i Azer Aličić u svom radovima tretiraju skorašnju obnovu dvaju najvažnijih objekata Gazi Ferhad-begovog vakufa u Tešnju, džamije i zgrade medrese, koja od 1960-ih godina služi kao sjedište Medžlisa Islamske zajednice Tešanj.

Mr. Esmir Bašić ponudio je historijski pregled uvakufljenja biblioteka, s posebnim osvrtom na vakuf Mustafe Ševki Užičanina.

Dr. Senaid Zajimović u radu pod naslovom "Perspektiva razvoja vakufa u Bosni i Hercegovini" donosi sumaran pregled položaja i stanja vakufa u Bosni

i Hercegovini u prethodnom stoljeću, kao i aktualnog stanja, te prezentira svoje viđenje perspektive vakufa, nove organizacije Vakufske direkcije i proširivanja njenog djelovanja.

U referatu naslovljenom "Revitalizacija vakufa na području Muftijstva goraždanskog" Hamed Efendić naglašava da je istočna Bosna tokom historije imala veoma široku lepezu vakufskih dobara i ukazuje na impresivne rezultate na planu obnove džamija, kao temeljnih vakufskih objekata, u periodu nakon minolog rata u gradovima istočne Bosne koji pripadaju Goraždanskom muftijstvu.

Nakon uvoda u kojem načelno govori o specifičnostima urbanih naselja u srednjovjekovnoj Bosni, Muamer Hodžić u svom radu obrazlaže tezu da je vakuf, kao i u slučaju većine drugih gradova u Bosni u vrijeme osmanske vlasti, imao presudnu ulogu u razvoju grada Foče.

Behija Zlatar, Faruk Muftić i dr. Aladin Husić u svojim referatima tematiziraju pojedine fočanske vakufe i vakife. Radi se o vakufu fočanskog nazira i zaima Mehmed-bega, vakufu Atik Ali-pašine džamije i vakufu Mehmed-paše Kukavice.

O uništavanju vakufske imovine u Podrinju, s posebnim osvrtom na fočanski kraj, pisao je dr. Šemso Tucaković.

Mr. Osman Lavić je u svom radu zadokumentovao dvadeset uvakufljenja knjiga u Foči za potrebe uleme, ali i drugih ljubitelja pisane riječi. Prema njegovoj ocjeni, vakufljenje knjige u Foči bilo je intenzivno, posebno u vrijeme dok je ona bila središte hercegovačkog sandžak-bega.

Dr. Ismet Dizdarević pozabavio se psihološkim karakteristikama pojedinaca ili grupa koje svoje ili ciljeve ideologija kojima služe, odn. ideologa koje slijede, postižu izvršenjem zločina i rušenjem vjerskih, kulturnih i opštekorisnih objekata. U konkretnom slučaju, analizira psihološke osnove zločina koji je počinjen nad Bošnjacima, islamskom arhitekturom i vakufskim objektima u cjelini.

I na koncu, Faruk Džankić u svom referatu ukazuje na činjenicu da je, shodno vlastitim skromnim mogućnostima, Medžlis Islamske zajednice Foča uradio tek manji dio posla na planu obnove i revitalizacije vakufa. Također, iznosi tezu da bi obnova i oživljavanje fočanskih vakufa bila od koristi ne samo Islamskoj, nego i široj društvenoj zajednici.

Sarajevo, 15. januar 2015.

Dr. Nedim Begović

Dr. Enes Ljevaković

HUTBA POVODOM DANA VAKUFA

Kiseljak, 24.10.2014. godine

HUTBA POVODOM DANA VAKUFA

Hvala Allahu. Njemu se zahvaljujemo i od Njega pomoć i oprost tražimo. Njemu se utječemo od poroka i ružnih djela naših.

Onoga koga Allah na Pravi put uputi – niko u zabludu ne može odvesti, a onoga koga On u zabludi ostavi – niko na Pravi put ne može uputiti.

Svjedočimo da je samo Allah Bog i da je Muhammed Njegov rob i Njegov poslanik. On ga je, uistinu, poslao svjetovima da radosnu vijest donese i da opomene, prije nego što nastupi Smak svijeta.

Onaj ko se pokorava Allahu i Njegovom Poslaniku na Pravom je putu. Onaj koji se – Njemu i Njegovom Poslaniku – ne pokorava, u velikoj je zabludi.

Cijenjeni džema'ate!

Dvije važne manifestacije, odnosno događaja, obilježavaju vrijeme u kome živimo i o njima će biti govora u ovoj hutbi. Oba, svaki na svoj način, njedre u sebi univerzalne poruke i vrijednosti koje obogaćuju naše duhovno iskustvo i život. Ovih dana obilježavamo Dane vakufa 2014. To je manifestacija koju je inicirala i osmislila Vakufska direkcija, sa ciljem upoznavanja šire javnosti s jednom od najvažnijih institucija islama, vakufom, ulogom koju je ona imala u historiji i njenim značajem u ovom vremenu. Cilj je, također, revitalizirati ovu instituciju u našim krajevima, afirmirati njene vrijednosti i animirati nove vakife. Drugi važan događaj jeste obilježavanje nove 1436. hidžretske godine, koja nastupa s večerašnjim zalaskom sunca. Ovo je zadnja džuma u ovoj hidžretskoj godini, pa je prilika da se u njoj podsjetimo i na Hidžru, kao jedan od najvažnijih događaja u historiji islama. Oba ova događaja, obje ove manifestacije, zavređuju da se o njima odvojeno govori i piše, ali zbog vremenske koincidencije i važnosti trenutka želimo se ukratko osvrnuti na obje, naglašavajući zajedničke im univerzalne vrijednosti koje sadrže i promoviraju. I vakuf i hidžra podsjećaju vjernike na prolaznost vremena, čovjeka, ovoga svijeta i svega što je vezano za njega, ali nas podsjećaju i na neprolaznu vrijednost dobrih djela, dobročinstva i plemenitih akcija.

Svevišnji u Kur'anu kaže: **لن تنالوا البر حتى تنفقوا مما تحبون** (Necete postići dobročinstvo sve dok ne udijelite ono što vam je srcu priraslo, Alu 'Imran, 92). Iako ne govori izričito o vakufu, ovaj ajet se obično citira kada se ukazuje na kur'anski argument

za utemeljenost ove ustanove u islamu. Značenje i sadržaj pojma *el-birr*, koji je u Kur'anu identificiran kao razlog i motiv udjeljivanja imovine koju volimo, najdetaljnije su pojašnjeni u 177. ajetu sure El-Bekare: **Nije dobročinstvo u tome da okrećete lica svoja istoku i zapadu; dobročinstvo čine oni koji vjeruju u Allaha i u onaj svijet, i u meleke, i u knjige, i u vjerovjesnike, i koji od imetka, iako im je drag, daju rodbini, i siročadima - jetimima, i siromasima, i putnicima namjernicima, i prosjacima, i za otkup iz ropstva, i koji namaz klanjaju, i zekjat daju, i koji obavezu svoju, kada je preuzmu ispunjavaju, naročito oni koji su izdržljivi u neimaštini, i u bolesti, i u boju ljutom. Oni su iskreni vjernici i oni su oni koji su bogobojazni.** Svi sadržaji i značenja pojma *el-birr*, na koje se ukazuje u ovom ajetu kerimu, naime vjerovanje, ibadet, moral (ahlak) te društveni angažman vjernika u najširem smislu te riječi, svoju punu zastupljenost i afirmaciju imaju u ustanovi vakufa. I letimičan uvid u raznovrsne forme i svrhe, odnosno korisnike vakufa otkriva nam činjenicu da je institucija vakufa bila jedan od glavnih oslonaca vjerskog, odgojno-obrazovnog, kulturnog, socijalnog, pa i ekonomskog razvoja muslimanskih društava i zajednica.

Vakufi su u proteklom stoljeću kod nas bili jedna od glavnih meta sistematskih uzurpacija i pljački, koje su se realizirale putem zakona i faktičkim djelovanjima. To je rezultiralo pogubnim posljedicama po ovu ustanovu, ali i po Islamsku zajednicu u cjelini. Ne znamo kada i u kojoj mjeri će se ukloniti ili ublažiti nastale štete i posljedice, ne znamo da li kod vlasti uopće postoji razmišljanje i želja za otklanjanjem te velike nepravde, ali sam siguran da neću pogriješiti ako kažem da naš odgovor na sve te izazove treba da budu nova uvakufljenja. Dovoljan je motiv za to dosezanje stepena "istinskog dobročinstva - *birr*" i ostvarenje vrijednosti trajnog dobra (*sadaka džarije*), od koje vakifu sevapi teku i nakon njegove smrti, kako se navodi u hadisu. Time se na praktičan i zoran način dokazuje i posvjedočuje vjerovanje. Naravno, nećemo prestati boriti se za povrat oduzete vakufske imovine, za obnovu porušenih vakufa, ali uz tu aktivnost našu pažnju ćemo usmjeriti na nova uvakufljenja. Novo vrijeme i nove potrebe traže nove vakife i nove oblike uvakufljavanja. Ova generacija muslimana kod nas već je ostvarila velike uspjehe i na planu revitalizacije porušenih, ali i na planu podizanja novih vakufskih objekata. Jedan od svijetlih primjera novih vakufa jeste i nova vakufska zgrada Medžlisa Islamske zajednice Kiseljak (MIZ Kiseljak). Uz čestitke vakifima, MIZ Kiseljak, Muftijstvu sarajevskom, Vakufskoj direkciji i Islamskoj

zajednici u cjelini, podsjećamo na to da bolji uslovi rada obavezuju na brojnije, kvalitetnije i plodonosnije aktivnosti. Nadamo se i očekujemo da će MIZ Kiseljak tu obavezu i izvršiti.

Ovim i drugim novim vakufskim objektima na najbolji način dočekujemo i započinjemo novu hidžretsku godinu. Hidžra Vjerovjesnika (a. s.) i njegovih časnih ashaba iz Mekke u Medinu označila je novi, aktivniji i zahtjevniji pristup i prisustvo na lokalnoj, regionalnoj i svjetskoj sceni. Za relativno kratko vrijeme prva zajednica muslimana je naučila potrebne lekcije, uspješno odgovorila na izazove i izvršila svoj historijski zadatak. Ta zajednica muslimana, njezin odnos prema Bogu, životu, smrti, imovini, vremenu i prostoru, trajna je inspiracija za sve naredne generacije, uključujući ovu današnju i buduće generacije muslimana. **Vi ste najbolja zajednica koja se pojavila među ljudima**, kaže Svevišnji u Kur'anu, **naređujete da se čini dobro, a odvrćate od onoga što je loše** (Alu 'Imran, 110). Hidžra nas uči da je tevhid (Božija Jedinost) najviši princip islama. Ona simbolizira borbu za istinu, slobodu, pravdu, jednakost, ljudska prava i univerzalne vrijednosti života. Hidžra nas uči da se veliki rezultati ne mogu postići bez velikog požrtvovanja i odricanja. Isto tako, uči nas da se požrtvovanost i odricanje nagrađuju na koncu uspjehom i Božijom nagradom. Poslanik (a.s.) je nakon trijumfalnog povratka u Mekku i opće amnestije izjavio da nakon Fetha – oslobađanja Mekke više nema potrebe za hidžrom, ali kao obaveza ostaje dobra namjera i borba za bolji i dostojanstveniji život. *Muhadžir je onaj ko se kloni onoga što je Allah zabranio* – kaže Vjerovjesnik (a.s.) u jednom hadisu.

Neka su vam hairli oba mubareka: nova zgrada medžlisa i Nova hidžretska godina!

Upućujem dovu Allahu, dž.š., za bereket u našim životima i poslovima. Bereket dolazi s iskrenošću i predanim izvršavanjem obaveza. Okrenimo se Allahu i pojačajmo naše ibadete. Održavajmo međusobne odnose u ljubavi i pažnji prema roditeljima, rodbini, komšijama i prijateljima.

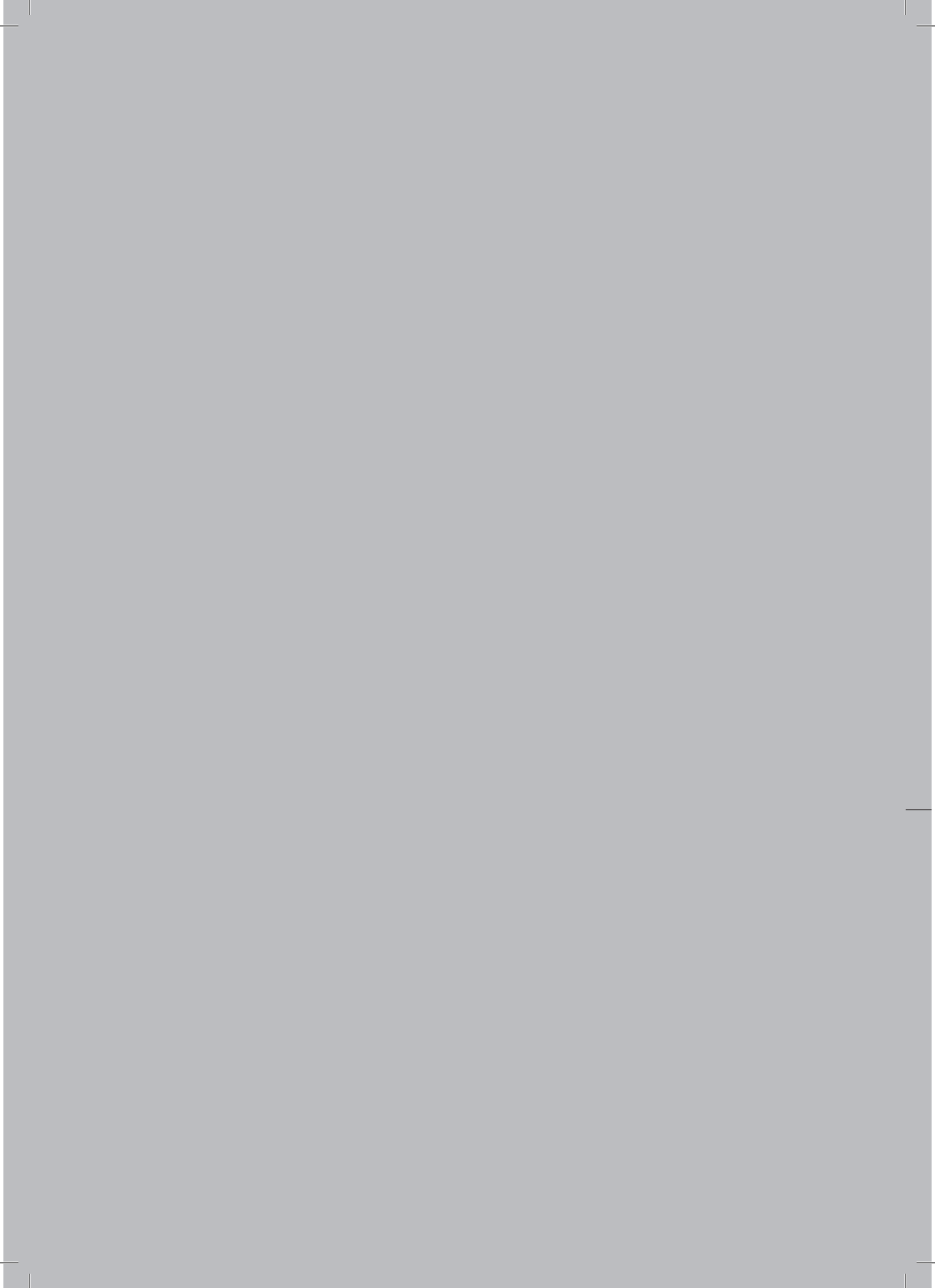
Allahu naš.

Podari nam mir i napredak na ovoj našoj rodnoj grudi.

Ojačaj nas i daruj nam zajedništvo.

Obraduj nas blagodatima Tvoga rizaluka.

Smiluj nam se, o Najmilostiviji, i uputi nas Svojim putem.

VAKUFI TEŠNJA

Okrugli sto - Tešanj, 20. oktobar 2014. godine

Dr. Mustafa Hasani

VAKUF I ZEKAT: FONDOVI ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI

“ U odnosu prema vakufu i zekatu, kao prema
finansijskim izvorima nekih segmenata svoga rada, IZ bi
trebalo da naglašenije pristupa vakufu, posebno u odnosu
prema profitabilnim vakufima. ”

VAKUF I ZEKAT: FONDOVI ISLAMSKJE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI

Islam snažno podstiče muslimane da pomažu pojedince i društvo u cjelini. Vjerovati u Allaha, prema islamskom učenju, znači raditi da bude bolje, mijenjati stanje, sarađivati, činiti kvalitetnijim odnose i sl. Brojni su kur'anski i hadiski poticaji koji imaju za cilj da muslimana navedu da bude odgovorniji prema sebi, zajednici i državi. Među obredima (ibadetima), kao pokazateljima islamskog identiteta, ima i onih koji su materijalne prirode. Neki od njih su obavezni (farz), poput zekata, drugi su slabijeg intenziteta obaveznosti (vadžibi), poput sadekatu'l-fitra, dok su treći preporučeni za činiti i stvar su dobrovoljnosti, poput uobičajene sadake, vakufa i sl.

Realizirane ideje u historijskom hodu islama na određenom prostoru bitno su prepoznate u institucijama, pojavama i simbolima koji o tome svjedoče. Jedna od tih važnih i prepoznatljivih institucija jeste i vakuf. Prof. Enes Karić je napisao da su ulema i vakuf transumetske institucije, ili organske institucije muslimanskog bića¹ i da je njihovo prisustvo u muslimanskim narodima tokom historije ostavilo i dalje ostavlja trajan trag. Da je ova teza tačna, potvrđuje i naše bosanskohercegovačko iskustvo, jer je islam u svome historijskom hodu u Bosni i Hercegovini (BiH) obilježen od prvog dana radom i utjecajem uleme i vakufa.

¹ Enes Karić, "Ulema i vakufi", u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini (zbornik radova)*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2011., str. 44.

Međutim, teška vremena donosila su brojne promjene, pa i stagnaciju i uzurpaciju vakufskih dobara. Može se reći da je vakuf ogledalo vjerskog, ali i ekonomskog stanja muslimana na određenom prostoru. Napredak vakufa u rastu njihovog broja, vakufskih prihoda i kreativnih rješenja vezanih za nove načine uvakufljavanja i njegovo administriranje jeste pokazatelj napretka vjerske svijesti i ekonomskog razvoja. S druge strane, stagnacija vakufa u šerijatsko-pravnom tumačenju, privrednom razvoju, administraciji i sl., te pojava uzurpacije i neprofesionalizma u vođenju vakufa pokazatelj su veoma ozbiljnijeg problema, slabe vjerske svijesti, koju posljedično prati loša ekonomska situacija. Prema pisanju Osmana Asafa Sokolovića, nagla urbanizacija i ekonomski razvoj BiH, koji su se deševali u prvom stoljeću pod osmanskom vlašću, snažno su finasirani iz vakufa i vakufskim kreditima. Savremna iskustva ekonomskog razvojnog uspjeha Turske i Malezije pokazuju da i vakuf učestvuje u tom ekonomskom razvoju i, kao institucija, dio je ekonomske stabilnosti privrede u tim društvima.

Bosanskohercegovačko iskustvo osiguravanja finansijske osnove rada Islamske zajednice

Od austrougarske okupacije BiH 1878. godine do našega vremena, Islamska zajednica (IZ) se susreće s problemom finansiranja svoga rada. U osmanskome periodu vakif koji je gradio džamiju, uvakufljavao bi dobra ili sredstva iz kojih bi se finansirale plaće imama, mujezina, održavanje džamije, predavanja i sl. Nestankom ili ekonomskim propadanjem tih vakufa Islamska vjerska zajednica (IVZ)² preuzimala je na sebe organiziranje poslova vezanih za funkcioniranje džamija. Vakuf je vremenom gubio snagu koju je imao u prethodnim periodima, tako da su se brojni poslovi iz nadležnosti Islamske vjerske zajednice finansirali iz drugih izvora, u cjelosti ili djelimično. Pored dobrovoljnih priloga (popularnih sergija), kao poseban vid organiziranog finansiranja rada IVZ i jedan od najstarijih oblika pomoći vakufima jeste sakupljanje kurbanskih kožica, a zatim i dodjeljivanje kurbana i kurbanskog mesa za vakufske dječije domove. Primjera radi, bilježimo

² Zvaničan naziv Islamska vjerska zajednica bio je u upotrebi do donošenja Ustava Islamske zajednice 1969. godine. Tim Ustavom je usvojen zvaničan naziv Islamska zajednica, koji je i danas u upotrebi. Mi smo se u tekstu koristili s oba naziva, nastojeći tako da uputimo na period o kojem govorimo.

raspis Vakufske direkcije u Sarajevu od 29. januara 1935. svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i džematskim medžlisima da na svom području organiziraju prikupljanje i prodaju kurbanskih kožica, a da se novac pošalje u Sarajevo, kako bi se pomogao rad Islamske ženske vjerske škole, koja je počela s radom 1933. godine. Centralna vakufsko-mearifska zaklada je iz vlastitih sredstava uspjela izgraditi lijepu zgradu, ali, kako je broj učenica rastao, rasli su i troškovi.³

U daleko težim ekonomskim uvjetima IVZ je nastavila da radi u komunističkoj Jugoslaviji. Posebno su bile teške prve dvije decenije komunističke vlasti. Ranije spomenuta škola je 1940. preimenovana u Gazu Husrev-begovu žensku medresu, ali je i ona 1949., kao i brojne druge u tadašnjoj Jugoslaviji, zatvorena.⁴ Vakufi su oduzeti ili su opstali samo oni koji su bili vezani za džamije, tj. neprofitabilni vakufi. Islamska zajednica je bila prinuđena svesti na minimum svoje aktivnosti i tražiti alternativna rješenja finansiranja svoga rada.

Poslije Drugog svjetskog rata IVZ se susrela s problemom nedostatka školovanog kadra, odnosno s njegovim odlivom u državne strukture.⁵ Uslovi u kojima je radila Gazi Husrev-begova medresa bili su na granici izdržljivosti, a socijalna struktura porodica iz kojih su učenici Medrese dolazili je većinom bila loša. Stoga je posebna briga i pažnja posvećene školovanju vjerskog kadra, tj. Medresi, a našto kasnije i osnivanju Islamskog teološkog fakulteta. O važnosti Medrese svjedoče i riječi reisu-l-uleme Sulejmana Kemure: "Radi se o ustanovi bez koje ne bi mogao postojati islam u ovim krajevima. Prema tome, najkraće, najotvorenije i najjasnije rečeno, ni jedan pripadnik Islamske zajednice, kojem je stalo da se islam održi u ovim krajevima, ne bi se smio oglušiti ni o jednu akciju koja se odnosi na ovaj Zavod."⁶

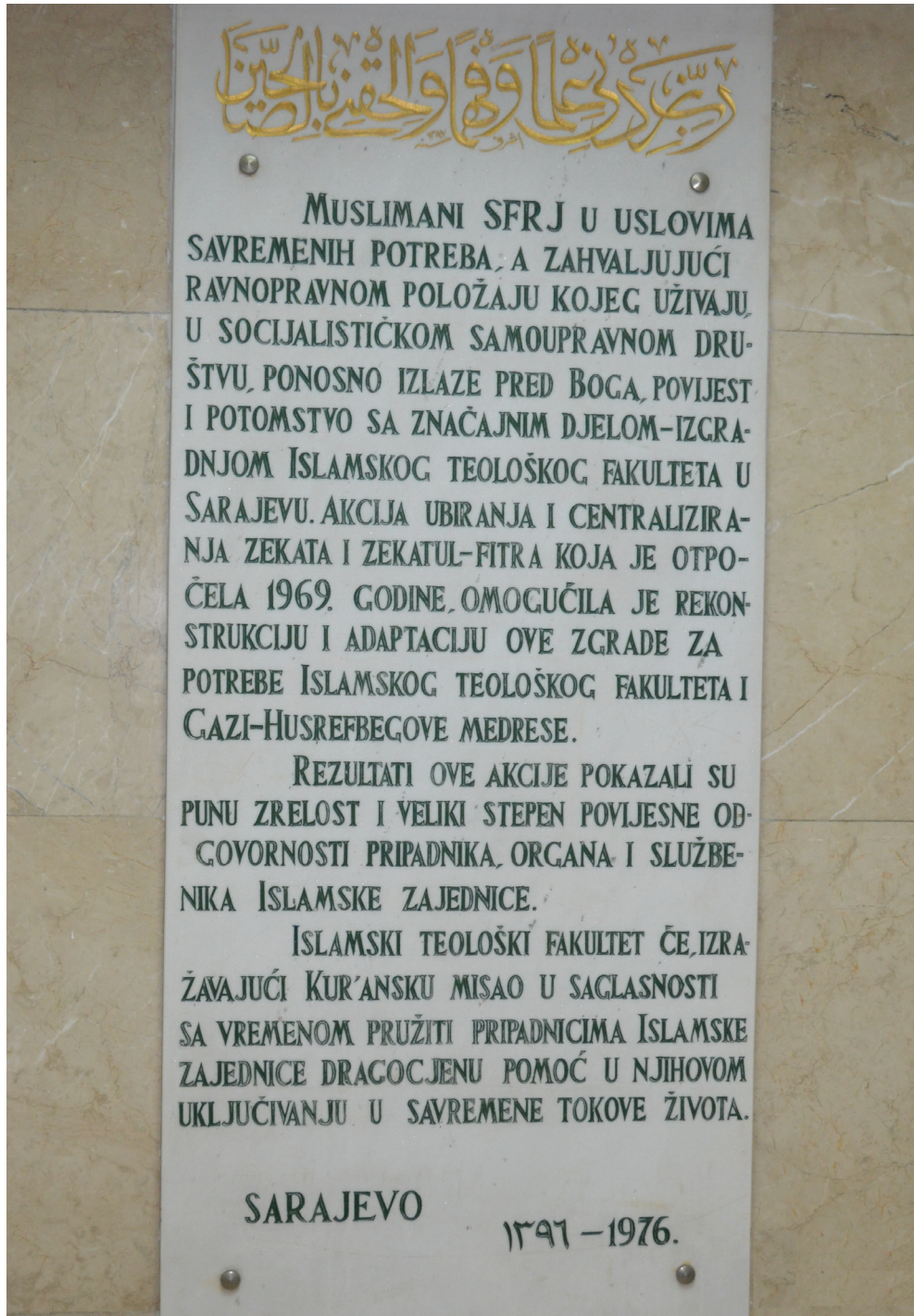
Šezdesetih godina pokrenuto je niz projekata koji su imali za cilj da pomognu rad Gazi Husrev-begove medrese i poboljšaju standard života njenih učenika.

³ "Svim Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i Džematskim medžlisima", *Glasnik IVZ Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo, III/1935, br. 2, str. 133-134.

⁴ *Gazi Husrev-begova medresa: 450 generacija*, Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo, 2000., str. 71-72.

⁵ V. "Ovogodišnje zasjedanje Sabora kao najviših predstavničkih organa Islamske zajednice", *Preporod*, Glasilo Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, IV/1973., br. 1/56, str. 1.

⁶ Reisu-l-ulema Sulejman-ef. Kemura, "Raspis Vrhovnog islamskog starješinstva o kurbanima i kurbanskim kožicama", *Preporod*, Glasilo Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1973., br. 56, str. 3.

Početak te decenije hfz. Ćamil Silajdžić inicira akciju klanja kurbana za učenike Medrese i ta akcija se, za razliku od takve prakse prije Drugog svjetskog rata, do danas u kontinuitetu realizira.⁷ U *Glasniku* su se tih godina svojim tekstovima javljali brojni autori koju su pisali o problemu finansiranja IVZ, iznosili primjere dobre prakse na terenu i davali prijedloge za poboljšanja. Možda ponajbolje ovo stanje, u kojem su našli IVZ i muslimani, oslikavaju riječi hfz. Muharema Ljevakovića iz 1966. godine: "Nema više Gazije. Sada treba da svi budemo Gazije."⁸ Ovo je ujedno bio jedan od brojnih poziva na aktivno djelovanje. On je to svojim djelom i pisanjem pokazao, jer je jedan od inicijatora ponovnog⁹ osnivanja Fonda za stipendiranje učenika Gazi Husrev-begove medrese.¹⁰

U ovom periodu poseban naglasak je dat na iznalaženje novih modela kanalisanja postojeće prakse, kako bi se djelovanje objedinilo i sredstva kumulirala. Organizirano se pristupa vođenju akcije sabiranja zekata i sadekatul-l-fitra. Vehbija Hodžić piše 1966. godine: "S obzirom na činjenicu da je zbrinjavanje socijalno ugroženih starih i iznemoglih i za rad nesposobnih siromašnih lica preuzela na se zajednica (država), muslimani treba da znaju da u ovim uslovima nema prečeg lica kojem bi trebalo davati zekat ili zekatu-l-fitr, nego što su naše medrese, te ostale

⁷ V. Mensur Malkić, *Hafiz Ćamil Silajdžić: život i djelo*, IK Tugra Sarajevo, Sarajevo, 2014., str. 60-63.

⁸ Hafiz Muharem Ljevaković, "Povodom ovogodišnjeg upisa u prvi razred Gazi Husrevbegove medrese", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, Vrhovno islamsko starješinstvo u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, Sarajevo, XXIX/1966., br. 9-10., str. 474.

⁹ Godine 1932. osnovan je Fond za potpomaganje siromašnih učenika i djelovao je sve do zatvranja 1941. V. *Gazi Husrev-begova medresa: 450 generacija*, str. 73.

¹⁰ Inicijativu za osnivanje fonda pokrenuo je tekstom "Jedan problem, koji ne trpi odlaganja". Konkretni povod bio je događaj s mevluda u selu Mrkotiću, općina Tešanj, kada je neko predložio da jedan od dvojice učenika medrese iz Tešnja, koji su se školovali tih godina, stane kraj džamijskih vrata i pruži ruke, kako bi mu džematlije pomogli da skupi novac za daljnje školovanje. Tada nije mogao reagovati da to spriječi i tako sačuva ljudsko dostojanstvo tog mladića i softe, ali je svojim tekstom pokrenuo akciju. Pisanje je već za tri mjeseca urodilo plodom, pa piše drugi članak o osnivanju ovog fonda u Tešnju, a potom poziva muslimane da budu aktivniji u brizi za medresu i za Islamsku vjersku zadnicu.

V. Hafiz Muharem Ljevaković, "Jedan problem, koji ne trpi odlaganja", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, XXVIII/1965., Sarajevo, br. 9-10, str. 344-345; i Hafiz Muharem Ljevaković, "Osnovan je Fond za stipendiranje učenika Gazi Husrevbegove medrese", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, Sarajevo, XXIX/1966., br. 1-2, str. 60.

vjerske ustanove.”¹¹ Iako je bilo otpora i u samoj Zajednici, pokrenuta je akcija sabiranja zekata i sadekatu-l-fitra, koja se i danas realizira, a za koju se može reći da predstavlja međašnu crtu nakon koje je IZ definitivno pokazala da je preživjela ekonomski atak komunističke vlasti.

Početak osamdesetih godina predsjednik Starješinstva IZ u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji dr. Ahmed Smajlović pokreće projekat uvođenja članske knjižice IZ, i pored zabrane od strane komunističke vlasti. Muslimani su i ranije plaćali vazifu, hodžarinu ili negdje zvanu članarinu, ali bez članske knjižice, tj. bez uređenog sistema. Prema kazivanju hfz. Mahmuta Traljića, nakon dva mjeseca od pokretanja ovog projekta, kojem su se hrpimice muslimani odazvali, komunističke vlasti su ga zaustavile. Hfz. Traljić je članske knjižice opisao kao projekat za dobijanje lične karte IZ, tj. borbe za njen građanski status u društvu koje ju je marginaliziralo i nije je željelo priznati.

Poslije Agresije na BiH nastavljeno je s uspostavljanjem programa finansiranja rada IZ-e. Godine 1996., Odlukom Rijasetu IZ, reaktiviran je rad Vakufske direkcije, s ciljem ponovne afirmacije ideje vakufa, očuvanja i revitalizacije postojećih vakufa, te rada na restituciji. Važno je napomenuti da se u periodu od završetka Agresije pa do danas vodi proces za ostvarenje budžetskog finansiranja obrazovnih institucija IZ. Uglavnom je do sada završen, s ishodom djelimičnog finansiranja rada medresa i fakulteta od strane države.

Razlike u strukturi vakufa i zekata kao ibadeta

Za razliku od vakufa, Kur'an direktno govori o zekatu, a, samim tim, i detaljnije o zekatskim propisima. Božiji Poslanik, a. s., također je u hadisima bio mnogo detaljniji, kada su u pitanju imovina koja podliježe zekatu, određivanje vrijednosti nisaba za određenu vrstu imovine, dodatna pojašnjenje o kategorijama korisnika zekata i sl. Prema navedenom, puno je više prostora dato *idžtihadu*, tj. kontekstualnom tumačenju pravnika u oblasti vakufa, nego o zekatu. Otuda je zekat obaveza koja je Objavom precizno formulirana, dok je vakuf dobrovoljno djelo, tj. "obaveza" koju je sam na sebe preuzimao vakif. Dok za zekat slijedi nagrada

¹¹ Vehbija Hodžić, "Dužnosti muslimana prema svojoj vjerskoj zajednici", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, Sarajevo, XXIX/1966., br. 7-8, str. 314.

zbog izvršavanja obaveze, za vakuf slijedi nagrada, jer je vakif želio i uradio više od propisanog. Zekat se, u pravnom smislu, mora izvršiti čim se ispune precizno formulirani imovinski uvjeti, dok je svakom muslimanu pojedinačno prepušteno na volju hoće li biti vakif. Otuda je ovako koncipirana ideja slobode uvakufljavanja ili činjenja „trajnog dobra“ otpustila snažnu kreativnu energiju kod muslimana, koja se realizirala u mnoštvu konkretnih društvenih i institucionalnih formi. Dok osoba koja daje zekat treba da slijedi precizna uputstva izvršenja temeljnog ibadeta, dotle je vakifu data sloboda izbora u koju svrhu će uvakufiti svoja dobra. Zato je vakif vizionar; on ne samo da daje više od drugih nego i dalje vidi u budućnost od drugih. On je konkretan u rješavanju određenih društvenih potreba, fokusiran na lokalnu zajednicu u kojoj djeluje i svojim djelom čini da standard te zajednice bude bolji.

Analizirajući ukupno mnoštvo vakufa koji su relizirani u različite svrhe ovdje kod nas, dr. Mehmed Begović je sačinio njihovu podjelu, shodno svrhama uvakufljavanja u periodu vladavine Osmanske države. Prema njemu, ciljevi uvakufljavanja mogu biti sljedeći:

1. vjerski (džamije, mesdžidi, musalle, tekije);
2. prosvjetni (mektebi, medrese, biblioteke);
3. humanitarni (bolnice, sirotišta, javne kuhinje, konačišta i musafirhane, stipendiranje učenika, pomaganje putnicima i sl.);
4. općekorisne (česme, šadrvani, bunarevi, sahat kule, muvekithane, mlinovi, hamami).

Brojni vakufski objekti kod nas svojom monumentalnošću govore o islamskom učenju; spomenici su vjere u Allaha, ljubavi prema rodnoj grudi i ljudima općenito. Stoga je sasvim razumljivo postaviti pitanje ima li zgrada i drugih infrastrukturnih objekata koji su izgrađeni sredstvima zekata. Takvih zgrada iz perioda osmanske vlasti nema. Zašto? Zato jer se sredstvima zekata finansiraju Kur'anom određene kategorije ljudi i njihove potrebe. Kur'anski ajet iz sure Et-Tevbe vrlo je precizan u stavu ko može biti korisnik zekata, odnosno u čije ime se sakuplja zekat. **Ajet glasi: A zekjat pripada samo siromasima, i bijednicima, i onima koji ga sakupljaju, i da se srca ljudi pridobiju, i za oslobođenje robova, i ljudima dugom savladanima, i borcima na Putu Allahovu, i putniku – namjerniku.**¹²

¹² Et-Tevbe, 60.

Ovome pravnici još dodaju i uvjete da korisnik treba da bude musliman i da davalac ne može dati zekat supružniku, srođnicima iz uzlazne i silazne linije srodstva, bez obzira na to što su, recimo, siromašni ili spadaju u kategoriju prezaduženih, jer je dužan mimo zekata izdržavati i pomagati svoju rodbinu. Vakufi su javno dobro, pa, prema tome, ono je dato na korist svih ljudi, bez obzira na religijsku pripadnost, imovinsko stanje, rodbinsku bliskost s vakifom i sl.

Mi u BiH smo napravili izuzetak iz tog pravila, jer je adaptirana zgrada Medrese – Đulagin dvor, između ostalih, sredstvima zekata.¹³ Naša ulema, tj. Islamska zajednica, procijenila je da je opstanak islama na ovim prostorima vezan za školovanje vjerskog kadra. Zekatska kategorija *fi sebilillah* (i *borcima na Allahovom putu*) protumačena je u kontekstu borbe za očuvanje vjerskog identiteta, koja je nemoguća bez kvalitetno obrazovanog kadra. Shodno tome, doneseno je rješenje da je neophodno stvoriti bolje materijalne uslove za obrazovanje novog vjerskog kadra, školovanjem u medresi, te otvaranjem ženskog odjeljenja Gazi Husrev-begove medrese i Islamskog teološkog fakulteta. Činjenica da je IZ bila prinuđena na ovakav korak na specifičan način govori o brutalnosti ekonomskog nasilja komunističkih vlasti na vakufe i imovinu IZ u pokušaju njenog gušenja. Zajednici je priznato pravo postojanja, ali su svi materijalni resursi, iz kojih bi ona mogla razvijati svoj daljnji rad i unutarnju strukturu, svedeni na najmanju moguću mjeru.

¹³ Povodom završetka adaptacije zgrade Đulagina dvora na spomen ploči u holu Medrese uklesan je tekst: "Muslimani SFRJ u uslovima savremenih potreba, a zahvaljujući ravnopravnom položaju kojeg uživaju u socijalističkom samoupravnom društvu, ponosno izlaze pred Boga, povjest i potomstvo sa značajnim djelom – izgradnjom Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. Akcija ubiranja i centraliziranja zekata i zekatul-fitra koja je otpočela 1969. godine, omogućila je rekonstrukciju i adaptaciju ove zgrade za potrebe Islamskog teološkog fakulteta i Gazi Husrev-begove medrese. Rezultati ove akcije pokazali su punu zrelost i veliki stepen povjesne odgovornosti pripadnika, organa i službenika Islamske zajednice. Islamski teološki fakultet će izražavajući kur'ansku misao u saglasnosti sa vremenom pružiti pripadnicima Islamske zajednice dragocjenu pomoć u njihovom uključivanju u savremene tokove života. Sarajevo 1396. H. – 1978."

Na drugoj tabli koja je istim povodom bila postavljena na zid u holu Medrese, nakon kur'anskog ajeta iz sure El-Bekara 261., napisan je tekst: "Ovjekovječili su svoja imena i zaslužili obećanu Božiju nagradu, ulažući u Fond Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu od pet i više miliona dinara, sljedeći vakifi-utemeljivači." Zatim je uklesano ukupno 41 ime vakifa, pojedinaca i institucija. Potrebno je podsjetiti da su nakon otvaranja Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu komunističke vlasti naredile da se ploča s imenima vakifa-utemeljivača ukloni sa zida, što je i urađeno. Dobrotom nekih ljudi originalna ploča je sačuvana i nakon Agresije na BiH ponovo vraćena na svoje mjesto, da svjedoči narednim generacijama o jednom vremenu i sačuva od zaborava imena velikih ljudi vakifa-utemeljivača Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu.

S druge strane, uspjeh ove akcije govori o požrtvovanosti i vrijednosti ovdašnjih muslimana, mudrosti i intelektualnoj kreativnosti njihove uleme, te velikoj odgovornosti IZ, koju je pokazala u tim teškim godinama.

Za razliku od zekata, vakuf je finansijski i administrativno autonoman fond i vakif ima slobodu usmjeravanja uvakufljenog dobra i sredstava u svrhe u koje on želi, a koje su, naravno, šerijatskim pravom dozvoljene. Vjerski autoritet uvijek ima obavezu nadzora i kontrole rada vakufa, a, samim tim, i upravljanja vakufima. To je omogućilo ekonomsku stabilnost, ali, prije svega, intelektualnu neovisnost ulemi, a posebno naglašavamo obrednoj (imami, hatibi) i obrazovnoj ulemi (muderrisi, muallimi). Jer, reforme koje su u 19. i 20. stoljeću uvedene u novoformiranim nacionalnim muslimanskim zemljama, a koje su, između ostalog, značile i oduzimanje vakufa od džamija, učilišta i sl., nisu značile samo ekonomsko slabljenje rada ovih vjerskih ustanova, nego i jačanje političkog utjecaja na ulemu. Ukupna vrijednost sredstava zekata zavisi od brojnih faktora, između ostalih, i od ekonomskog stanja i političke stabilnosti u društvu. Ovisnost misijskog i obrazovnog rada IZ o promjenljivosti ukupljenih sredstava zekata samo produžava finansijsku neizvjesnost u radu IZ.

Historijske razlike u praksi organiziranja menadžmenta vakufa i zekata

Iz literature koja govori o prvim uvakufljenjima među ashabima saznajemo da je jedan od njih bio h. Omer, s uvakufljenjem svog imanja u Hajberu, iz čega proizlazi zaključak da je uvakufljavanje počelo u medinskom periodu objave. Vremenom, ideju uvakufljavanja prihvatit će prva generacija muslimana, a u tome će ih slijediti sve generacije do danas. S rastom broja vakufa, razvijat će se i posebna šerijatsko-pravna grana o vakufu i nauka o šerijatskom vakufskom pravu. S početka je bilo dovoljno da dvojica svjedoka posvjedoče čin uvakufljenja i da ono bude valjano. Stotinu godina po Hidžri, sa ciljem zaštite vakufa i ispunjavanja uvjeta trajnosti, ukazala se potreba da se, pored svjedoka, uvede dodatni mehanizam dokazivanja, te se od tada javlja vakufnama, kao pisani dokument. Šerijatski pravници su ustanovili pravilo o *tesdžilu* ili registraciji uvakufljenja na sudu, sa ciljem dodatne zaštite, u smislu odgovornosti države za ispunjenje volje vakifa, a registracija se formalno vodila u fiktivnom sporu o povratu uvakufljenog dobra. Vremenom je broj vakufa toliko narastao da su novoformirane države u 19. i 20. st. bile prinuđene organizirati zasebne direkcije ili ministrastva, jer je vakuf, kao društvena institucija, postao realnost kojoj se morala posvetiti posebna pažnja.¹⁴ Vakuf je, također, bio predmet brojnih međunarodnih ugovora između Osmanske države i novoformiranih država, a u cilju zaštite prava muslimana, što na poseban način pokazuje ovisnost muslimanskog društva o vakufu, kao temeljnoj instituciji, prema kojoj je koncipirana struktura jednog muslimanskog društva.

Zekat je imao potpuno drugačiji historijski tok menadžmenta u odnosu na vakuf. Božiji Poslanik, a. s., kao lider muslimanske države, organizirao je, vodio i nadzirao menadžment zekata. Tu praksu su nastavili i hulefai-rašidini. Iz ove prakse, ali i kur'anskih ajeta koji o tome govore, muslimanski autori, koji su se bavili islamskom političkom teorijom, izveli su zaključak da je jedan od zadataka islamske vlasti menadžment zekata. Međutim, desilo se da je vrlo rano ova praksa napuštena i zabilježeno je da je jedino u Jemenu zadržano organizirano vođenje sakupljanja i distribucije zekata od vremena Božijeg Poslanika do danas.

¹⁴ O obimu vakufskih dobara govore, između ostalih, i podaci da je 1920. godine dvije trećine obradivog zemljišta u Osmanskoj državi bilo vakufskog; u Alžiru je krajem 19. st. vakufima pripadala jedna polovina, u Tunisu jedna trećina i u Egiptu jedna osmina obradivog zemljišta. V. Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, IC El-Kalem i Centar za napredne studije, 2011., str. 358.

Šta je razlog ovom historijskom diskontinuitetu, to do sada nismo uspjeli da odgonetemo. Naime, u literaturi o ovom pitanju kojom smo se do sada koristili,¹⁵ koja govori o odgovornosti vlasti u menadžementu zekata, ističe se da je rano ustanovljena podjela imovine, koja podliježe obračunu zekata, na vidljivu i nevidljivu. Vidljiva imovina se definira kao ona koja je sama po sebi vidljiva, kao što je stoka, poljoprivredni proizvodi i sl., dok je nevidljiva imovina: zlato, srebro, novac, nakit, trgovačka roba i sl. Hanefijski pravници zauzimaju stav da je islamska vlast odgovorna za sabiranje i distribuciju zekata iz vidljive imovine, a da vlast može prepustiti izdvajanje zekata iz nevidljive imovine njenim vlasnicima.

O čemu se radi? Praksu Božijeg Poslanika sabiranja zekata iz cjelokupne imovine slijedili su h. Ebu Bekr i h. Omer, a jedno vrijeme i h. Osman. Međutim, on je u jednom trenutku donio odluku da sabirači ne sakupljaju zekat iz nevidljive imovine, jer se materijalno stanje muslimana popravilo i procijenio je da izlaganje cjelokupne imovine vlasnicima i sakupljačima predstavlja neprijatnost i problem, te da je opći interes da se zekat sabire samo iz vidljive imovine. To ni u kom slučaju nije značilo da se zekat prestao davati iz nevidljive imovine. Naprotiv, ova odluka se tiče samo promjene u modalitetu organiziranja izdvajanja zekata, a ne njegovog izvršavanja. U literaturi se ova promjena objašnjava vladarevim predavanjem punomoći vlasniku imovine da sam sobom izdvoji zekat na nevidljivu imovinu. Jer, imam i islamska vlast bi bili pozvani da ponovo organiziraju ukupljanje zekata i iz nevidljive imovine, ako bi se uočilo ili ocijenilo da su muslimani prestali davati zekat iz nevidljive imovine. Zekat je stub islama, a islamska vlast je odgovorna i za izvršavanje temeljnih vjerskih obreda. Njena odgovornost u menadžmetu zekata je potvrđena brojnim ajetima i praksom Božijeg Poslanika, a. s. Zato ne čudi izreka Abdullaha b. Omera, koji je, upitan da li zekat dati islamskoj vlasti ili ga sobom izvršiti, rekao da bi ga trebalo dati vladaru, bez obzira na karakter te vlasti (pravedna li nepravedna), odnosno, bez obzira na njen moralni kredibilitet. Imam Nevevi navodi njegove riječi: "Predajte zekat vladaru, pa ko dobro čini to za sebe, a ko griješi na njega pada teret."¹⁶

¹⁵ V. npr. Abdullah ibn Muhammad ibn Mawrud al-Musili al-Hanafi, *Al-Ihtiyar li ta'lil al-muhtar*, stručna obrada Muhammad Adnan Darwiš, Dar al-Arqam, Bejrut, 1999., t. I-II, str. 139-150; Vahba al-Zuhayli, *Al-Fiqh al-islamiyy wa al-adillatuh*, Dar al-fikr, Bejrut, 1996., t. II, str. 887-889; Yusuf al-Qaradawi, *Fiqh al-zakah*, Mu'assasa al-risalah, Bejrut, 2005., str. 514-519.

¹⁶ Y. Qaradawi, *nav. dj.*, str. 508.

Ovakvoj odluci h. Osmana, kojoj se nisu protivili živi ashabi, vjerovatno je pogodovala činjenica da je još h. Omer organizirao "carine", ili punktove na trgovačkim i karavaskim putevima na kojima su ovlaštena lica direktno uzimali tzv. "ušur" ili desetinu, tj. zekat iz trgovačke robe, koja, kao što je rečeno, spada u nevidljivu imovinu.¹⁷ Novinu koju je uveo h. Omer trebalo bi shvatiti kao prilagođavanje novim uvjetima, sa ciljem iznalaženja efikasnijeg načina izvršavanja obaveza. Iz istih razloga h. Ebu Bekr, kojeg su slijedili drugi halife i namjesnici, uveo je u praksu direktno uzimanje zekata iz plaća vojnicima i državnim službenicima, ako su posjedovali nisab. Naime, ekspanzija islamske države u vrijeme h. Omera zahitjevala je uvođenje brojnih novina, pa i izgradnju državnog sistema vlasti, kojeg je trebalo da prati novi finansijski sistem. Pored toga, on uvodi princip društvene slidarnosti, prema kojem je država odgovorna prema brojnim socijalnim pitanjima njenih stanovnika. Među tim projektima socijalne solidarnosti jeste i materijalna pomoć za novorođenčad iz sredstava državne blagajne, u kojoj su izjednačeni muslimani i nemuslimani, što je zahtjevalo značajna finansijska sredstva i izgradnju efikasnijeg načina punjenja budžeta.¹⁸ U vrijeme h. Osmana prihodi državne blagajne enormno su narasli, može se reći srazmjerno teritorijalnom širenju države. H. Osman je smatrao da je u tom kontekstu dovoljno da se zekat ukuplja samo iz vidljive imovine, a da vlasnici nevidljive imovine mogu sami da izdvajaju zekat, shodno ovlaštenju koje je on na njih prenio. Niz je tehničkih razloga koji su dodatno argumentirali ovu odluku, posebno povećanje muslimanske teritorije, daljina prestonice, opterećenje administracije i sl.

Organizirano davanje zekata kod nas, pod vođstvom Islamske zajednice u BiH, kao islamske vlasti, koje se počinje organizirati 1960-ih godina i traje do danas, u skladu je s općim trendom u muslimanskom svijetu u drugoj polovini 20. st. S obzirom na to u kojem je vremenu naša ulema tu ideju razvila, a IZ u BiH je organizacijski pripremila i provela, možemo reći da spadamo u one muslimanske zajednice koje su pionirski radile na oživljavanju ovoga suneta Božijeg Poslanika,

¹⁷ Hanefijska klasična literatura uglavnom ulogu islamske vlasti spominje kada govori o tzv. ušuru tj. propisu o desetini, odnosno sakupljačima desetine koju su ubirali na spomenutim punktovima. V. A. al-Hanafi, *nav. dj.*, str. 135-145; Al-Marginani, *Al-Hidaya fi šarh Al-Bidaya al-mubtadi*, Dar ihya' al-turath, Bejrut, t. I-II, str. 102-103, Ibrahim el-Halebi, *Multeqa'l-ebhur*, preveli Omer Nakičević, (...), Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 2002., str. 262.

¹⁸ Y. al-Qaradawi, *nav. dj.*, str. 519-520.

a. s., i suneta hulefair-rašidina. Dodamo li tome da je to činila vjerska zajednica, tj. bez pomoći države, čak i uz opstrukcije državne vlasti, onda je ovaj uspjeh naših prethodnika kudikamo veći.

Umjesto zaključka

Razvoj islamske civilizacije se tokom historije finansijski oslanjao na vakuf, a ne na zekat. O tome svjedoče brojna vakufska dobra. Stoga je i za nas u BiH, u kontekstu novih društvenih okolnosti, nužno sagledati historijske činjenice, ali i savremenu društvenu stvarnost, koja se umnogome promijenila, i, shodno tome, graditi svoju strategiju rada. Zavidne rezultate ostvarila je IZ u oživljavanju suneta Božijeg Poslanika, a. s., u pogledu menadžmenta zekata. Naravno, u tom smislu treba da se još dalje razvija. Odnos prema vakufu u strateškom planiranju bi, shodno prikazanom u radu, trebalo da bude naglašeniji. U oba slučaja, i kod vakufa i kod zekata, Islamska zajednica kao islamska vlast, ima zadatak i obavezu da vrši svoju misijsku, odnosno vjersku zadaću. Međutim, u odnosu prema vakufu i zekatu, kao prema finansijskim izvorima nekih segmenata svoga rada, IZ bi trebalo da naglašenije pristupa vakufu, posebno u odnosu prema profitabilnim vakufima. Izdavanje zekata je usko vezano za svijest i savjest pojedinca muslimana, jer živimo u sekularnoj državi i nema mehanizma po kojem je građanin musliman obavezan izdvojiti zekat. Život u pluralnom društvu, ali i individualizirana religioznost savremenog čovjeka, pa i muslimana, te različite ideološke podjele među muslimanima, utječu na to da li će pojedinac predati svoj zekat u Bejtu-l-mal IZ-e u BiH, ili negdje drugo. Naravno, tu su i brojni drugi faktori, a među njima jeste i imidž IZ koji je izgradila u javnosti. Vakufi, posebno općekorisni vakufi (srf), daju slobodu u izgradnji neophodne finansijske, ali i misijske infrastrukture IZ. Vakufi obezbjeđuju finansijsku stabilnost koja je neophodna u radu, ali i planiranju projekata IZ-e. Savremeni modeli organiziranja vakufa, poput raznih fondova ("kolektivni vakuf"), daju priliku IZ-i da, pored tzv. individualnog pristupa, koji je bio prisutan u historiji, razvija vlastite izvore finansiranja, a na tragu savremenih pozitivnih iskustava.

Mr. Senad Ćeman

SAVREMENI MODELI UPRAVLJANJEM VAKUFOM I MOGUĆNOSTI TEŠANJSKOG KRAJA

“ Poželjna uprava vakufa u idejnom, finansijskom i strateškom smislu mora biti uređena u institucijama i normativnim aktima, uz poštivanje zadatih okolnosti, kako onih lokalnih tako i onih u širem kontekstu. ”

SAVREMENI MODELI UPRAVLJANJEM VAKUFOM I MOGUĆNOSTI TEŠANJSKOG KRAJA

Islamski pravници ustanovili su princip po kojem je *el-vilajetu 'ale-l-vakfi lazimetun* (administrativno upravljanje vakufom) obavezno. Na osnovu svrhe uvakufljenja imovine, vakufi se dijele na: a) sakralne (*dini*ji), b) karitativne (*hajri*ji) i c) privatne (*zuri*ji), kod nas poznate i kao evladijet vakufi. Tragove sakralnih zadužbina nalazimo kod svih naroda i od najranijeg vremena njihovog nastanka; karitativne zadužbine su postojale i prije islama, tako da ova vrsta, pojavom islama, dobija nove forme i sadržaje, a privatni vakufi su inovacija i praksa ashaba, nakon hazreti Omerovog uvakufljenja imovine na Hajberu i Poslanikove, a.s., pohvale tog čina. Posljednja vrsta vakufa (*zuri*ji) danas, uz privatni i javni, čini veoma utjecajan treći sektor društva, zastupljen na Zapadu u građanskim i vjerskim fondacijama, a na Istoku u udruženjima i asocijacijama.

Svaki od spomenutih vrsta vakufa raspolaže vlastitom imovinom, koja može biti:

- a) imovina namijenjena za ispunjavanje zadatih ciljeva uvakufljenja, npr. za gradnju i opremanje džamije, kupovinu stana u kojem će stanovati samo ženski nasljednici i sl.;
- b) imovina namijenjena za investiranje i trošenje isključivo dobiti iz takve imovine za svrhe navedene u vakufnami.

Na osnovu navedene podjele, imamo šest vrsta vakufske imovine, za svaku vrstu po dvije: onu imovinu iz koje će se vakufi graditi i održavati i onu imovinu

iz čije dobiti će se isključivo graditi novi, održavati postojeći vakufi ili pomagati kategorije korisnika navedene vakufnamom.

Poznato je da je prvi vakuf u islamu bila imovina namijenjena isključivo za vjerske (sakralne) potrebe – Poslanikova, a.s., džamija u Medini, a da je odmah iza tog vakufa uspostavljen dobrotvorni (karitativni) vakuf – hazreti Osmanova kupovina bunara Ruma u Medini, na nagovor Poslanika, a.s., dok je uvakufljenje hazreti Omerove imovine na Hajberu prvi slučaj investiranja u vakufe iz čije dobiti će se hraniti siromašni i pomagati putnici.

U ovom radu neće se govoriti o modelima upravljanja sakralnim, karitativnim ili privatnim vakufima koji se finansiraju iz prve vrste imovine, ostavljene za ispunjenje ciljeva tačno definiranih vakufnamom. Govorit ćemo o mogućim modelima upravljanja vakufskom imovinom namijenjenom za investiranje iz čije dobiti bi se realizirala volja vakifa.

Za kraj uvoda u temu neophodno je pojasniti kako se islamski pravnici, uz termine *vakuf* (zadužbina) i *habs* (imovina stavljena van posjedovanja), koriste i terminom *irsad* (državno vlasništvo uknjiženo ili, pak, tretirano kao vakufsko). Razlika je u vrsti vlasništva koje se vakufi, neograničenom privatnom vlasništvu ili nepotpunom državnom vlasništvu. Kod nas još uvijek postoje određene nedorečenosti u definiranju vakufske i imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (IZ u BiH), ili jednostavnije parcele za izgradnju džamije koju je poklonio ili uvakufio, naprimjer, neki rahmetli Hasan i parcele koju je dodijelilo općinsko vijeće za izgradnju džamije. Islamski pravnici prave razliku u mogućem postupanju prema vakufu i irsadu, na način da nosilac funkcija vlasti može eventualno promijeniti namjenu definiranu ranijim društveno-političkim okolnostima, dok volju vakifa ne može mijenjati ni mutevelija vakufa niti općinsko vijeće i slično.

Savremena iskustva u upravljanju investicijskim vakufima

Način upravljanja vakufima kod nas i u svijetu sporo se i teško mijenja. Iako smo poodavno ušli u 21. st., vakufima se upravlja slično kao početkom ili sredinom 20. st. A promjene su sve brže i veće oko nas. Najveću cijenu takvog stanja platila su vakufska dobra i njihovi korisnici. Sredinom 19. st. Osmanska

država formirala je prvo ministarstvo vakufa. Od tada do danas se susrećemo s dva modela upravljanja investicijskim vakufima:

a) Naslijeđeni modeli upravljanja investicijskim vakufima

Većina muslimanskih zemalja je u 20. st. vakufsku imovinu pripojila ostaloj državnoj svojini, na način da su vakufski službenici u isto vrijeme postali i državni postavljenici. Takav tradicionalan način upravljanja je vakufe doveo na niske grane. Korišten je jedan od tri tradicionalna modela upravljanja investicijskim vakufima:

1. **Direktno nadziranje vakufa od strane vlada** vrši se putem ministarstava ili direkcija vakufa. Vlade bi odbijale imenovanje bilo kojeg nadzornika vakufa, ukoliko kandidat nije zvanični vladin činovnik. Takvu praksu srećemo npr. u Siriji. Ovakva uprava se, zbog nestručnosti kadra i oslanjanja na budžetska sredstva vlade, pokazala neefikasnom. Određene muslimanske države pravile su razliku između vakufa čiji su uvjeti prezicirani vakufnamom i drugih u kojima nisu. Vlada bi dopustila imenovanje samo onih upravnika koje su vakifi imenovali, a ostale su postavljale same vlade.

2. **Samostalna porodična administracija, putem nadzornika i upravnika vakufa**, funkcionirala je bez uplitanja vlade u administrativno uređenje vakufa. Porodični vakufi egzistirali su kao vakufi u državama koje su to dopuštale, ili kao udruženja (*džemijja*) u onim državama koje to nisu dopuštale. Manjkavost ovog administrativnog modela leži u oslanjanju na pojedinca (muteveliju ili nazira) u radu, a ne na zajedničko upravljanje vakufima.

3. Treći model tradicionalnog upravljanja vakufima je **porodična administracija potpomognuta i nadzirana od strane suda**. Ovaj model se primjenjuje npr. u Saudijskoj Arabiji, ali samo u slučajevima kada vakufnamom nije označen upravnik nakon smrti prvog nazira, tj. vlasnika. Razlog nastanka ovog administrativnog modela treba tražiti u želji da se zadovolje šerijatski propisi, koji nalažu postojanje sudskog nadzora nad upravnikom vakufa. Manjkavost ovakvog administrativnog uređenja je u nedovoljnom iskustvu imenovanih upravnika u rukovođenju resursima kojima raspolaže vakuf, kao i nedovoljnoj transparentnosti prilikom odabira nazira i samog načina poslovanja.

Pomenuti modeli su danas uglavnom historijska kategorija i dio prošlosti. Tadašnje uprave vakufa uglavnom je zadesila sudbina bivših režima i politika –

nebriga i napuštenost od ljudi. Produktivnost vakufa pod državnom upravom bila je konstantno niska, motiviranost za rad uposlenika veoma slaba, pogrešne odluke i zloupotreba položaja česti, ljudski resursi oskudni, a finansijska sredstva često nedovoljna i za samo održavanje vakufa.

Postalo je jasno da se nešto mora mijenjati u pravcu vraćanja povjerenja u vakufe i pridobijanje novih vakifa. Tražio se novi administrativni okvir za upravljanje vakufima i poštivanje volje vakifa. Pojavilo se više modela, koji su vremenom prepoznati kao:

b) Savremeni modeli upravljanja investicijskim vakufima

Dva su modela pokazala zavidne rezultate:

1. **Sudansko iskustvo upravljanja vakufima** nastalo je 1986. godine, osnivanjem Komiteta islamskih vakufa (*hej'etu-l-evkafi-l-islamije*), koji je bio oslobođen od uobičajenih administrativnih stega ministarstva vakufa. Komitetu su date široke administrativne i izvršne ovlasti nad vakufima, čiji uvjeti nisu precizirani vakufnamom i nad novoosnovanim vakufima. Komitet je doživio pravu ekspanziju 1991. godine, kada stiče brojne pogodnosti, prvenstveno zahvaljujući poklanjanju zemljišne parcele od pet procenata u poljoprivrednim, stambenim i trgovačkim projektima svih pokrajina u državi. Jedna polovina dobiti trošila bi se za potrebe obrazovanja, a druga za potrebe islamskog misionarstva.

Za osnivanje novih vakufa, Komitet prvo pristupa izradi kompletane studije opravdanosti i održivosti projekta, načinu upravljanja, finansiranja i održavanja projekta, a potom ih, stavljanjem na donatorske liste, prezentira potencijalnim donatorima. Na taj način su izgrađeni brojni studentski domovi, ambulate i sl.

2. **Savremeno kuvajtsko iskustvo u upravljanju vakufima** se ogleda u tome što je kuvajtsko ministarstvo vakufa 1991. godine osnovalo Javnu upravu za vakufe (*el-emanetu-l-'amme*), kao "dio vladinog sektora s određenom samostalnošću u donošenju odluka, ali ustrojenog po aktima i pravilnicima vladine uprave"¹. Strategija ove uprave razvijala se u dva pravca: pomaganje i jačanje postojećih

¹ El-Huti, Abdulvehab, *El-halfijetut-tarihijetu lil idaretil vakfijjeti fil kuvejt*, referat podnesen na Međunarodnoj konferenciji o vakufima u Bahreju 1996, u: Kahf, Munzir, *El-vakful islamijj – tetavvuruhu, idaretuhu, tenmijetuhu*, Darul fikril mu'asir, I, Bejrut, 2000., str. 299.

vakufa i iznalaženje odgovarajućih načina za osnivanje novih vakufa. Investiranje u vakufe podijeljeno je u dvije vrste: nekretnine i zemljište. Za svaku od ove dvije vrste vakufa formirana je posebna uprava, u kojoj su se nalazili istaknuti stručnjaci za pitanja nekretnina i zemljišta. Uprava je u periodu decembar 1994.-maj 1995. godine formirala 11 fondova (*sanduk*), potom su preko fondova pozvali građane da postanu vakifi u nekom od njih. Glavna odlika kuvajtskog modela je odvojenost uprave za investiranje u vakufe od uprave za raspodjelu prihoda.

Pomenuti modeli pokazali su određene pomake, zahvaljujući, prije svega, drugačijem pristupu organizaciji i vođenju vakufa. Urađena je strategija razvoja koja je, uprkos pokazanim nedostacima, doprinijela stabilizaciji vakufa. Nakon dugo vremena, korištenjem savremenih metoda upravljanja, napravljene su pretpostavke za okrupnjavanje vakufa. Djelovanje u dva pravca je osiguralo pozitivne rezultate investicija: jačanje kapaciteta postojećih vakufa i pridobijanje i formiranje novih vakufa. Sektor investiranja u vakufske nekretnine odvojen je od investiranja u druga dobra, a putem formiranja različitih vakufskih fondova dobijen je dovoljno širok okvir za imućne ljude, zainteresirane da investiraju vlastiti novac u pomaganju onog dijela društvenih potreba po slobodnom izboru. Savremeni modeli upravljanja vakufima slični su korporacijskom menadžmentu, koji primjenjuju uprave zapadnih investicijskih fondacija. Uspješnost takvog upravljanja vakufima mjeri se postignutim rezultatima. To je jedino moguće i jedino ispravno. Rad uprave vakufa mora biti mjerljiv, svakako uz poštivanje svih specifičnosti šerijatskog vakufskog prava, kao što su poštivanje volje vakifa, beskamatno poslovanje, poslovanje isključivo s halal standardom, transparentnost, poštivanje postojeće zakonske regulative, pravni subjektivitet i materijalna odgovornost, javna uslužnost i neprofitabilnost, administrativna i finansijska neovisnost.

Osnovna razlika upravljanja vakufima tradicionalnim ili savremenim pristupom ogleda se u načinu upravljanja, individualnom ili zajedničkom. Tradicionalna administracija se oslanjala na autoritet vakifa, upravnika i kadije. Nažalost, greške, pa i grijesi prema vakufskim dobrima bili su česti, do te mjere da je sredinom 19. st. donesena odluka da se zamjena vakufa za drugi vakuf može izvršiti samo uz pismenu saglasnost samog sultana. Kod ispravno donesenih odluka se trudom uposlenika vakufa mogla održati ili povećati produktivnost,

uprkos brojnim izazovima i poteškoćama koje su vakufi prolazili. Ali, pogrešna ili zlonamjerna odluka se teško mogla nadoknaditi, uprkos svim mogućim nastojanjima. Zato su odluke uvijek važne, često i presudne. A namjere prilikom donošenja odluka o investiranju vakufa ionako zna samo Bog Dragi i po njima će On suditi, a mi nećemo i ne možemo.

Prijedlog poželjnog modela upravljanja vakufima

U protekla dva stoljeća ponuđena rješenja u poboljšanju upravljanja vakufima predstavljaju, ustvari, stalne pokušaje reformi sistema vakufa i otklanjanja učestalih žalbi i prigovora na rad vakufskih ustanova. Ti pokušaji su, bez izuzetka, ostali daleko od postizanja ciljeva do kojih mora doći uspješna i poželjna uprava vakufa. Istina, nekada je razlog tome i sama volja vakifa iskazana u vakufnami, slovom ako je poznata ili duhom, ako je nepoznata, zbog zagubljenosti vakufname.

Ciljevi koji se postavljaju pred svaku uspješnu upravu vakufa, bez čijeg ostvarenja nije moguće učiniti nikakvu značajniju reformu, jesu:

- a) Podizanje produktivnosti uložene vakufske imovine na način postizanja maksimalnih rezultata poslovanja, povećanjem dobiti, smanjenjem administrativnih troškova i minimumom moralnih posrtaja;
- b) Briga i održavanje osnovice kapitala vakufa, pametnim odabirom dobrih investicija, na način stalnog trajanja osnovice vakufa iz čijih prihoda se osigurava podrška korisnim projektima;
- c) Pravedna raspodjela dobiti vakufa prema slovu vakufname, ako je ima, ili mišljenju šerijatskih pravnika, ako tekst vakufname nije dostupan ni poznat;
- d) Poštivanje volje vakifa, primjenom zacrtanih ciljeva u vakufnami ili postupanju uprave i direktora u tom pravcu. Istina, ni slovom ni sadržajem vakufname ne stoji da su vakifi tražili da njihovim vakufima upravljaju ministarstva vakufa niti vakufske direkcije. Razlog je vrlo jednostavan, nisu tada ni postojala ministarstva ni direkcije niti se njihovo postojanje moglo zamisliti;
- e) Davanje primjera potencijalnim vakifima realiziranim vakufima i djelovanjem na svijest ljudi putem stvarnih primjera. Ranije je bilo dovoljno

popularizirati ideju vakufa u džamijama i vazovima, a danas je to nužno činiti putem medija i društvenih mreža. Najvažnije je ostvariti vezu između aktivnosti vakufa i postizanja opće koristi za društveni progres.

Poželjna uprava vakufa u idejnom, finansijskom i strateškom smislu mora biti uređena u institucijama i normativnim aktima, uz poštivanje zadatih okolnosti, kako onih lokalnih tako i onih u širem kontekstu. I oni uspješniji pokušaji reformiranja vakufskog sistema, poput pomenutih u Sudanu i Kuvajtu, oslanjali su se uglavnom na pomoć države, koja, bez obzira na sva opravdanja pristalica takvog pristupa, nisu bila imuna na boljke državne uprave, poput nekompetentnosti, neproduktivnosti, moralnih afera i sl. Još davno se Ibnu Haldun protivio tome da se vlast bavi trgovinom. Vlast je vlast, makar sebe nazivala ministarstvom, direkcijom, komitetom ili vakufom.

U odnosu na većinu muslimanskih zemalja, naša vlast ne samo da nije finansijski pomagala vjerski život, nego je često i odmagala, kako prije, tako i nakon posljednjeg rata. Čast izuzecima, među kojima je na našu radost i Općina Tešanj. Ovdje, prije svega, mislim na restituciju. Ono vakufa što je sačuvano imamo zahvaliti Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini. Većina vakufa ne bi bila održiva bez sistema zajedničkog vakufa, o kojem brine Vakufska direkcija preko muftijstava i medžlisa.

Upravljanje vakufskom imovinom i pružanje vakufskih usluga

Poželjni model upravljanja investicijskim vakufima u budućnosti je upravni odbor, lokalnog karaktera, s ograničenim brojem članova i mandata, s redovnim administrativnim i finansijskim kontrolama, od strane vlasti i od strane vjernika, kojoj vlast pomaže u oblasti planiranja i preporuka u poželjna investiranja i ulaganja.

Vakuf je, po svojoj strukturi, najbližiji korporacijama, na način da se prilikom vođenja produktivnosti poslovanja mora odvojiti upravljačka od vlasničke strukture, jer se na taj način unajmljeni menadžeri dodatno motiviraju u dokazivanju s konkurencijom, s obzirom na to da dobit ne ide njima, jer nisu vlasnici kapitala.

Da bi se postigli očekivani rezultati vakufa, mora se osigurati:

a) Usklađivanje ličnih interesa članova menadžmenta vakufa sa zadatim ciljevima vakufa

To je moguće postići na jedan od tri načina:

1. **Odabir odgovarajućeg kadra** za upravljanje namijenjenim sredstvima, shodno sposobnosti i stručnosti, i to na način da se vakufska bolnica povjeri na upravljanje ljudima koji znaju voditi bolnice, a novac ljudima koji znaju kako se investira novac. Izbor mora biti javan i transparentan, proveden putem vakufskog odbora u kojem treba da budu zastupljene lokalne, stručne i moralne specifičnosti. Korisnici, uposlenici i dobit iz uvakufljene imovine treba da budu usklađeni s vrstom i obimom vakufa. Vakufski odbor ima zadatak koordinacije između skupštine i upravnog odbora, na način da se ne održava samo jednom u godini, ali da se i ne miješa u svaku pojedinačnu odluku upravnog odbora. Njegova uloga je da prati i bude obaviješten o načinu realizacije uložених sredstava i visini ostvarene dobiti.

2. **Usklađivanje visine plaća** unajmljenog menadžmenta s produktivnošću vakufske imovine i visinom ostvarenih ciljeva.

To je moguće postići usklađivanjem s procentom ostvarene dobiti iz vakufske imovine u svim poslovima koji, po svojoj prirodi, to dopuštaju. Menadžment bi bio plaćan po dva osnova: fiksni dio plate, koji se isplaćuje drugim menadžerima sa sličnom kvalifikacijom i na sličnim poslovima, i dodatak na plaću po učinku. Tako bi, naprimjer, osoba zadužena za pomoć siromašnim bila plaćana prema broju obrađenih slučajeva ili u određenom procentu iznosa koji se uplaćuje po jednoj osobi. Njegov posao bi bio vrednovan kao, naprimjer, posao tekstilnog radnika po broju urađenih predmeta.

3. **Usklađivanje vremenskog angažmana direktora s interesom vakufa**

To će se postići otvaranjem konkursa za poziciju direktora svake tri ili pet godina, čime bi se povećala konkurentnost menadžmenta i produktivnost vakufa na tržištu. Rezultat postaje mjerilo, a ne lijep nijet ili riječi.

Treba napomenuti kako je jedan od razloga tradicionalnog upravljanja vakufima bila upravo neusklađenost interesa upravnika vakufa s interesom

same vakufske imovine. Stepen produktivnosti kod upravnika prije uspostave ministarstava vakufa, pa i dugo poslije toga, nije bio utvrđen niti je bio mjerljiv. Dovoljno je bilo da se vakuf izda pod zakup da se ispuni obaveza upravnika. Što je taj zakup bio mizeran, i što se godinama nije mijenjao, i što je vakuf konstantno propadao i u glavnici imetka, to nije bilo presudno važno. Bilo je bitno da je upravnik sposoban da vodi vakuf. Takav upravnik nije bio izložen pritisku mogućeg otkaza izazvanog negativnim poslovanjem, kojem su bili izloženi direktori preduzeća. Nije bilo konkurencije. A državni službenici na čelu vakufa, uprkos nerijetko iskazanoj iskrenosti i sposobnosti, nisu mogli učiniti više, zbog postojanja raznih birokratskih prepreka i sukoba interesa direktora vakufa s imovinom vakufa. Moguće je da bi postupati ispravno za takve direktore značilo ostati bez posla.

b) Odgovarajući modeli kontrole rada finansijskih direktora vakufa

Mnogi vakufi koji su devastirani ili nestali za vrijeme tradicionalnog i državnog upravljanja vakufima postali su takvi zbog loše ili nikakve kontrole rada. Poželjan model kontrole bio bi dvostruki: lokalna kontrola ljudi iz naroda i državna inspekcija. Lokalnu kontrolu vršilo bi pomenuto vakufsko vijeće i pratilo da li direktor posluje prema zahtjevima konkurentnosti tržišta i da li je za to odgovarajuće plaćen (šerijatski pravnici su to definirali kao *si'arul misl* - cijena koja se plaća sličnom njemu). Ova lokalna inspekcija može napraviti potrebni balans između investiranih sredstava i količine i kvaliteta usluge koju vakuf daje, s obzirom na to da mogu pratiti razvoj situacije na terenu. Sličnu zadaću imale bi i državne inspekcije, koje prate eventualne neregularnosti u radu uprave i finansija vakufa. Nalaz inspekcija potrebno je uporediti s izvještajima poslovanja direktora vakufa.

Ovakav način dvostruke kontrole doveo bi do povećanja konkurentnosti direktorske pozicije, onako kako je to slučaj u privatnim korporacijama. Direktor bi imao fiksni dio plate shodno obavezama i stručnoj spremi, ali bi imao i dodatak, shodno ostvarenoj dobiti i poboljšanju poslovanja.

Nije nužno da uprava vakufa ima pod istim krovom upravu za investiranje vakufske imovine i upravu za raspodjelu pomoći iz dobiti iste imovine.

Uloga ministarstva vakufa ili vakufske direkcije u upravljanju vakufa

Primarna zadaća jeste kontrola rada i stručna pomoć u planiranju i investiraju. Moguća pomoć također se ogleda u pružanju podrške u kontinuiranim kampanjama podizanja svijesti građana o značaju i važnosti vakufa, kao i podsticanje novih uvakufljavanja. Ali to ne znači da ministarstva i direkcije treba da direktno i samostalno vode investicijske poslove vakufa. To se jednostavno pokazalo kontraproduktivno i nefunkcionalno. Svako insistiranje na takvom upravljanju vakufom odvest će ih u stanje brojnih državnih finansijskih projekata opterećenih brojnomo birokratijom. Takvim pristupom upravljanja vakufom naglašava se važnost direktora, a ne vakufa i vakifa, niti važnost onih za čije dobro je vakuf i formiran. Vakufe treba da vode ljudi koji su primarno zainteresirani da ti vakufi postoje, razvijaju se i donose konstantno povećanje dobiti. Bilo bi idealno kad bi ljudi koji vode te vakufe taj posao doživljavali kao doprinos vlastitog altruizma društvu u kojem žele ostaviti vidljiv rezultat i neizbrisiv trag.

Mogućnosti tešanjskog kraja

Brojne su šanse i velike mogućnosti tešanjskog kraja u oblasti vakufa. Narod tog kraja voli činiti dobro od davnina. Brojni su vakufi u Tešnju i još brojniji vakifi, znani i neznani. Pored sakralnih objekata (džamija, mekteba, tekija i mezarja), brojni su drugi vakufi koji se izdržavaju. U svakom džematu ima uvakufljenog zemljišta koje se pojedinačno obrađuje, a prihodi idu za održavanje džamija i rad džemata. Ukupnjavanjem tih posjeda dobio bi se značajan poljoprivredni fond obradivog zemljišta. Izdavanjem vakufskih prostora moguće je osigurati stalne prihode, a osmišljavanjem kvalitetnih projekata moguće je doći do novih vakifa. Da je to izvodivo, dokaz je i ove godine otvorena zgrada Medžlisa. Prostora ima, samo treba dobro osmišljenih i pripremljenih projekata. Nekoliko udruženja građana uspješno djeluje na tešanjskom kraju na polju izgradnje kuća siromašnima, brige o jetimima i porodicama šehida. Registrirani fond Hasan-ef. Škapur i ustanovljena nagrada za doprinos izučavanju sunneta mogu pružiti podsticaj za osnivanje sličnih fondova za stipendiranje učenika i organiziranje vjerskih i kulturnih događaja. Prije nekoliko godina održano je i savjetovanje o mogućnosti ponovnog pokretanja rada tešanjske Gazi Ferhad-begove medrese. To bi dalo nove sadržaje i mogućnosti u povećanju kapaciteta vakufa u Tešnju.

Mr. Fuad Omerbašić

**TEŠANJSKI VAKUFI:
HISTORIJSKI PREGLED I SADAŠNJE STANJE**

“ *Prema pisanom defteru iz 1639-1642., u koji je Alija, tešanjski kadija, zavodio gotovinu pupilarnog novca tešanjskih vakufa, vidi se da je Tešanj u tom periodu bio jak ekonomski centar, zahvaljujući vakufskim dobrima.* ”

TEŠANJSKI VAKUFI: HISTORIJSKI PREGLED I SADAŠNJE STANJE

Osnivanje kasaba u osmanskome periodu obično je započinjalo podizanjem džamija, a u nekim slučajevima i derviških tekija, koje predstavljaju vakuf, trajno dobro koje emituje korist i nakon smrti vakifa. Osnivanje vakufa i podizanje vjerskih objekata predstavljalo je prosto ostvarenje pobožne volje vakifa, ali i plansko formiranje urbanih centara. Ti centri su bili rezultat državne politike, dok se sami vakufi javljaju kao izvršioci te politike, uslovljene javnim potrebama, najviše stratejskim i komunikacionim. To je razumljivo, jer je osmanska država morala biti aktivna u formiranju i razvijanju gradova koji su predstavljali ne samo centre organa vlasti i kulturnog života nego i centre sa zanatskom privredom. Potvrdu o ovakvom stvaranju gradova u Bosni nalazimo najviše u popisnim defterima u XVI st.¹

Podaci koje nalazimo u popisnim defterima pružaju višestruke informacije koje su od interesa za proučavanje vjerskog, prosvjetnog, humanitarnog, ekonomskog i komunalnog karaktera određene sredine. Cilj mog obraćanja je da ukažem na stanje najznačajnijih tešanjskih vakufa, osvrćući se prvenstveno na stanje Gazi Ferhad-begovog vakufa od njegova osnivanja do današnjih dana. U *Medžmui* Abdulkerima, tešanskog kadije iz XIX st., koju je preveo dr. Muhamed

¹ Adem Handžić, "Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku", *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, VIII/1969., 4, 31-37.

Ždralović, nalazi se prepisana vakufnama Ferhad-bega, Iskenderovog sina iz Tešnja, koja datira iz 1559.²

Zbog ograničenosti prostora, ukazat ću samo na neke odrednice te vakufname. Na margini prve stranice teksta vakufname stoji zapisano rukom spomenutog tešanjskog kadije: "Sultan Sulejman Gazi han-Padišahin uhti oglu idi" (bio je sin sestre Sulejmana Gazi Hana). Iz vakufname se vidi da je Gazi Ferhad-beg uvakufio sljedeće:

- džamiju,
- kuću u blizini džamije za ljude i djecu koji se žele podučavati učenju Kur'ana,
- kuću za putnike koja se zove han,
- mlinove u jednoj kući sa dva žrvnja na vodi, poznatoj po imenu Raduša,
- trideset i dva dućana, poredana jedan do drugog, čija je godišnja kirija iznosila za svaki 60 dirhema,
- drugu kuću u blizini rijeke Usore i dva komada zemlje,
- trideset hiljada dirhema, uz uslov da se uzme dobit od spomenutog iznosa, tako da se na svakih deset dirhema dobije jedanaest,
- čifluk Jablanica i Čaglići uz Ripnu, zajedno s poslugom.

Ovi podaci iz vakufname donekle nam oslikavaju društveno-ekonomske prilike u Tešnju početkom XVI st. i veliki utjecaj vakufa na privredni razvoj Tešnja.

Vakufi u XVII stoljeću

Do polovine XVII st. u Tešnju je bilo oko tri stotine kuća s tri džamije.³ Sve tri džamije imale su svoje vakufe.

Prema pisanom defteru iz 1639-1642., u koji je Alija, tešanjski kadija, zavodio gotovinu pupilarnog novca tešanjskih vakufa, vidi se da je Tešanj u tom periodu bio jak ekonomski centar, zahvaljujući vakufskim dobrima. Gotovina svih vakufa

² "Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, V-VI, 1978., str. 165-180.

³ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*, Veselin Masleša Sarajevo 1991., str. 35.

do ovog perioda iznosila je preko 600.000 akči, koji je davan na interes obrtnicima, građanima, seljacima, kako muslimanima tako i kršćanima.

Stanje Gazi Ferhad-begovog vakufa namijenjenog za džamiju, mekteb i karavansaraj bilo je slijedeće:

- glavnica vakufa je iznosila 127.000 akči, prirast je bio 18.131 akča,
- prihod od dućana 3.660 akči,
- prihod od mukate 1.080 akči, što ukupno iznosi 150.673 akče.

Za izvršenje vakifovih naloga potrošeno je ukupno 15.603 akče. Dakle, ostalo je 135.171 akča, koje je mutevelija razdijelio narodu kao pozajmicu.⁴

Zajmovi su dijeljeni kako muškim tako i ženskim osobama, kako muslimanima, tako u obilju i nemuslimanima, pa su kod svakog slučaja navedeni kako zajmoprimac tako i jamac i njih je po nekoliko. Stoga je od velike važnosti spomenuti ovaj "defter", jer se u njemu vidi koliko je bila razvijena ova vrsta davanja zajmova i kome je sve davan vakufski novac za zajam.

Osim Gazi Ferhad-begova vakufa, u Tešnju i bližoj okolini spominju se još mnogi vakufi, namijenjeni u razne vjerske, obrazovne i dobrotvorne svrhe. Pored svakog vakufa spomenut je iznos glavnice koji je davan na prirast.

Za džamije su bili namijenjeni sljedeći vakufi: 1. Sultan Selimov 3.400, 2. Ferhad-begov 136.070, 3. H. Omerov 92.000, 4. Oruč Sofi 31.000, 5. Ali-ef. kadije 30.000, 6. Ali-begov 43.000, 7. Ahmed-begov 7.110, 8. Osmana Apanzusa 3.255, 9. Alaudin-ef. kadije 30.000, 10. H. Nesuhov 44.000. Za mektebe su bili namijenjeni vakufi: 1. Čengi Zade 4.408, 2. H. Mehmedov 10.000, 3. H. Hasanov 27.000, 4. H. Sulejmanov 10.000, 5. Osmanov 4.600, 6. Ališin 3.000, 7. Selimin 2.400, 8. Hasna-hatun 2.400, 9. Mehanov 2.400, 10. Eminin 4.800, 11. Mustafe sina H. Šabanova 52.000, 12. H. Šabanov 12.000, 13. Kara Osmanov 4.600, 14. Habibe-hatun 2.400, 15. Kademšah 2.000, 16. Zejadin 7.060 i 17. H. Ali-ef. 1.200.

⁴ Osman Sokolović, "Kreditne prilike u Tešnju prije tri stoljeća", *Novi Behar*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, VII, 1933-34., br. 8-9-10, str. 126-127.

Za razne popravke (česme, puta, hana, džamije) i rasvjetu ostavili su gotovinu: 1. H. Bali 8.500, 2. Kelči Hasan 400, 3. Kalafat H. Sulejman 2.400, 4. Mustafa-beg, sin Ahmed-paše 7.720, 5. Rizvan Spahija 900 i 6. H. Sulejman Sarajlija 50.000.

Ukupan iznos svih ovih vakufa iznosi oko 600.000 akči.⁵ Šerijatski sudije su unosili u posebne knjige ovaj način poslovanja. Tom prilikom zabilježeno je ime vlasnika vakufa, mutevelije, dužnika, visina pozajmljene svote, visina prirasta, vrsta jamstva, svjedoci i datum kad je dat zajam. Ovaj način poslovanja vakufa imao je pozitivnu stranu, na kojoj su imali korist i vakuf i osoba koja je koristila vakufski novac, ali je imao i svoju negativnu stranu, u kojoj je gubitnik bio samo vakuf. Najčešći uzorci gubitka vakufske gotovine bili su: nerodne godine, epidemije, požari, pojedinci koji su više voljeli sebi nego vakufu.

Vakufi XVIII stoljeća

Među najvažnije izvore za izučavanje historije naroda koji su bili u sastavu Osmanske države spadaju sidžili. Na osnovu sidžilske građe mogu se pratiti različiti događaji na vojnom, društvenom, vjerskom, političkom i ekonomskom planu. Sidžili su sadržavali različite vrste dokumenata, među kojima su bile i vakufname.

U sidžilima tešanjskog kadiluka za periode od 1740. do 1746. odn. od 1752. do 1758. godine zabilježeno je davanje Gazi Ferhad-begovog vakufa na prirast vakufske imovine. Godišnji prirast u odnosu na glavnica od 36.840 akči iznosi 4.536 akči. Prihodi od vakufskih dobara u selima Čaglići i Jablanica, zajedno sa spomenutim iznosom prirasta na glavnica, iznosio je 17.350 akči, što je u potpunosti moglo podmirivati potrebe Gazi Ferhad-begovog vakufa.

U ovom periodu spominje se i vakuf izvjesnog Ishak-bega, čija glavnica iznosi 37.000 akči, a godišnji prirast 5.050 akči.

Također se spominje i vakuf dobrotvorke Umikulsume, kćerke Velije, u korist džamije u Lepenici, čija glavnica iznosi 5.000 akči, a godišnji prirast 750 akči.

⁵ Ibid.

Vidljivo je i spominjanje vakufa nekog Muharem-paše, koji je izgradio i uvakufio džamiju u novoj palanci u Tešnju. Glavnica njegovog vakufa bila je 96.440 akči, a ostvareni prirast za 1757. bio je 11.573 akče.

Također, registrovan je vakuf hadži Alije, sina Hasanovog, čija je namjena izdržavanje džamije koju je izgradio u kasabi Tešanj. Glavnica ovog vakufa bila je 6.000 akči.

Registrovan je i vakuf Ishak-bega, sina Ali-bega, koji se odnosi na izdržavanje neke tešanske džamije i mekteba. Glavnica ovog vakufa je iznosila 33.600 akči.

Registrovan je i vakuf Mehmed efendije iz Tešnja, čija je glavnica bila 31.500 akči.

Zajedničko za sve navedene vakufname je da su nestale prilikom opsjedanja Tešnja od strane jedinica Eugena Savojskog.⁶ Iz spomenutih sidžila dolazimo do spoznaje da je ovo vrijeme kada se pokušava narušiti institucija vakufa i kada dolazi do uzurpiranja vakufske imovine. Zbog toga je u nekoliko navrata valija morao intervenirati putem mutevelija i kadija, pišući im naredbe da se svi vakufi moraju održavati prema uvjetima koje su postavili vakifi.

Vakufi XIX stoljeća

U XIX st. dolazi do destabilizacije osmanske države i aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, što će se odraziti na vjerski i ekonomski život bosanskohercegovačkih muslimana. U ovom vremenskom periodu nemamo mnogo podataka koji govore o izražaju vjerske svijesti u instituciji vakufa.

U ovom periodu, pored vakufa Gazi Ferhad-bega, koji je sveden na dvorište, kućište i greblje, površine 32.629 m², spominju se sljedeći vakufi: Pašina džamija (16.759 m²), Bukvanjska džamija (1.770 m²), Harman džamija (6.950 m²), Hrvatanovići džamija (10.570 m²), džamija na Seravi (328 m²), Kapa džamija (430 m²), Dibekhana džamija (52.890 m²), Hamza-begova džamija (570 m²), vakuf Musala (1.080 m²), vakuf medrese (33 m²), džamija Mrković (15.130 m²), džamija Miljanovci (9.520 m²), džamija Šije (4.961 m²), džamija Lepenica (4.650 m²), Drinčići (16.500 m²) i Piljužići (100 m²).

⁶ Rifat Kantić, *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima*, Planjax, Tešanj, 2008., str. 16-18.

Ukupna površina cjelokupne vakufske imovine iznosi 174.869 m², što čini značajan dio od ukupne površine općine Tešanj. U ovom periodu spominju se još vakufi-biblioteke muftije Mustafe Šefkije Užičanina i hadžije Širbega Ahmetagića, kao i vakuf Fehim-bega Smailbegovića, koji je darovao 6.000 forinti za izgradnju i osnivanje Muslimanske djevojačke škole u Tešnju.

Današnje stanje tešanjskih vakufa

Današnje stanje vakufa tešanskog kraja možemo pratiti u tri različite etape u XX st. Prva etapa odnosi se na period austrougarske uprave. Druga etapa jeste vrijeme poslije Drugog svjetskog rata. Treća etapa odnosi se na period nakon osamostaljenja Republike Bosne i Hercegovine.

Prema proračunu vakufa Bosne i Hercegovine za godinu 1912. na području tešanskog kraja registrovani su sljedeći vakufi:⁷

1. Vakuf Gazi Ferhad-begove džamije (9 dućana, greblje, 3 bašče, milić i glavnica);
2. Vakuf Gazi Ferhad-begove medrese (11 dućana, 2 vrta i glavnica);
3. Vakuf Abdi-pašine džamije (harem, greblje i glavnica);
4. Vakuf Abdi-pašinog mekteba (glavnica);
5. Vakuf Bukva džamije (harem, greblje, glavnica);
6. Vakuf Dibekhana džamije (harem, greblje, dvije oranice "Kose", vrt i glavnica);
7. Vakuf Harman džamije (greblje i glavnica);
8. Vakuf Hrvatinović (greblje i glavnica);
9. Vakuf hadži Nesuh Kapa džamije (glavnica);
10. Vakuf Lepenica džamije (njiva i glavnica);
11. Vakuf Miljanovci džamije (glavnica);
12. Vakuf Musalla u Tešnju (zakupnina i glavnica);
13. Vakuf Mrković džamije (zakup sa 4 njive i glavnica);
14. Vakuf Oručić Sofi džamije (zakup vrta i glavnica);
15. Vakuf Šije džamije (zakup sa 6 bašči i glavnica).

⁷ Proračun vakufa BiH za 1912., Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1912.

Ukupno u ovom periodu registrovane vakufske imovine bilo je: 3 harema, 6 grebalja, 16 njiva, 4 vrta, 1 milić i 20 dućana.

Drugu etapu tešanjskih vakufa u XX st. karakterizira oduzimanje vakufskih zemljišta i zgrada. Uvidom u raspoloživu dokumentaciju može se utvrditi da je na području općine Tešanj oduzimanje vakufskog zemljišta i zgrada vršeno po više osnova, i to: Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu, Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta i Zakona o građevinskom zemljištu.

U odlukama nadležnih organa, pravosudnih i upravnih, kao vlasnici spomenutih oduzetih nekretnina spominju se: Džematski odbor Islamske vjerske zajednice Tešanj, Islamska zajednica Tešanj, Vakuf Gazi Husrev-begove džamije Sarajevo i vakuf Gazi Ferhad-begove medrese Tešanj.

Broj slučajeva i površina oduzetih vakufskih nekretnina, može se sagledati iz sljedećih pregleda:

k.č. broj	674/1	šuma "Zmajevac" u površini od	977.546 m ² ,
k.č. broj	675/1	šuma "Zmajevac" u površini od	508.961 m ² ,
k.č. broj	480/1	šuma "Plandište" u površini od	147.0578m ² ,
k.č. broj	480/2	šuma "Plandište" u površini od	4.200 m ² ,
k.č. broj	480/3	šuma "Potok" u površini od	2.900 m ² ,
k.č. broj	482/1	šuma "Plandište" u površini od	645.750m ²
UKUPNO:			3.609.935 m ²

Navedene parcele oduzete su bez naknade. Na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta oduzete su sljedeće zemljišne parcele:

k.č. broj	73/54	neplodno u površini od	300 m ² ,
k.č. broj	73/55	neplodno u površini od	450 m ² ,
k.č. broj	73/52	neplodno u površini od	300 m ² ,
k.č. broj	73/53	neplodno u površini od	300 m ² ,
k.č. broj	73/56	neplodno u površini od	300 m ² ,
k.č. broj	10/29	neplodno u površini od	500 m ² ,
k.č. broj	73/143	neplodno u površini od	1.900 m ²
UKUPNO:			4.050 m ²

Na osnovu spomenutog zakona, oduzete su sljedeće zgrade:

- Poslovna zgrada u Tešnju na k.č. 4/1, površine 3.580 m² - "Šareni, mekteb"⁸,
- Poslovna zgrada u Tešnju na k.č. 16/3, površine 38 m² - sada izgrađeni poslovni objekti,
- Poslovna zgrada u Tešnju na k.č. 37/2, površina 40 m² - sada mekteb,
- Poslovna zgrada u Tešnju na parcelama 16/9, 16/10, 16/11, 16/12, površini 120 m² - sada modna kuća⁹,
- Objekat na k.č. br.16/13 - sada sjedište MIZ Tešanj.

Za oduzete objekte i parcele bile su utvrđene naknade u novcu, koje su bile ispod svake vrijednosti u odnosu na stvarnu vrijednost spomenutih parcela i objekata.

Na osnovu Zakona o građevinskom zemljištu oduzete su sljedeće parcele:

k.č. broj	73/144	u Tešnju površine	380 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/145	u Tešnju površine	1540 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/146	u Tešnju površine	331 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/147	u Tešnju površine	373 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/147	u Tešnju površine	290 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	72/14	u Tešnju površine	326 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	72/13	u Tešnju površine	289 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/89	u Tešnju površine	273 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/79	u Tešnju površine	250 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/90	u Tešnju površine	320 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	35/40	u Tešnju površine	320 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	35/39	u Tešnju površine	320 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	73/94	u Tešnju površine	510 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	35/42	u Tešnju površine	347 m ²	za izgradnju,
k.č. broj	35/41	u Tešnju površine	361 m ²	za izgradnju

⁸ Vraćen u posjed OIZ na prijedlog Izvršnog odbora Općine Tešanj 13.9.1995. god.

⁹ Vraćena u posjed OIZ Tešanj 20.3.1995.god, Ugovor o povratku prava trajnog korištenja poslovnog objekta "Modna kuća" u Tešnju sa MP "Vemal" Tešanj na OIZ Tešanj 02218/95.

k.č. broj 73/112 u Tešnju površine	560 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/113 u Tešnju površine	503 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/114 u Tešnju površine	496 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/115 u Tešnju površine	608 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/143,144,145,146,147, u Tešnju površine	4524 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/168,169 u Tešnju površine	525 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/170 u Tešnju površine	330 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 72/15 u Tešnju površine	295 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/179 u Tešnju površine	340 m ²	za izgradnju,
k.č. broj 73/171 u Tešnju površine	40 m ²	za izgradnju,
UKUPNO:	14.451 m ²	za izgradnju.

Rješenjima o izuzimanji utvrđene su naknade za izuzetno zemljište. Rok plaćanja naknade za izuzeto zemljište kretao se od 15 dana do 50 godina, čime se išlo na štetu vakufa, jer su česte inflacije jednostavno uništile vrijednost nadoknade za izuzeto zemljište ili objekat.

Islamskoj zajednici je po raznim spomenutim pravnim osnovama oduzeto:

- 3.609.935 m² (360 hektara) šumskog zemljišta,
- Pet poslovnih zgrada,
- 55 parcela za izgradnju objekata u ukopnoj površini 14.451 m².

UKUPNO: 3.624.386 m²

Ako se uzme u obzir da danas područje općine Tešanj ima ukupnu površinu od 22.229 hektara, a po raznim osnovama Islamskoj zajednici je oduzeto 362 hektara, što čini 16% ukupnog zemljišta, može se zaključiti da je Islamskoj zajednici oduzeta značajna površina zemljišta, čime je planski uništena njen ekonomska osnova, što će se odraziti na njen rad u prošlom periodu.

Stanje vakufske imovine na području Tešnja, prema popisu iz 2005. godine, koji je izvršila i procijenila komisija imenovana od strane Izvršnog odbora Medžlisa Islamske zajednice Tešanj je slijedeće:

RER. BR.	DŽEMAT	VRIJEDNOST OBJEKTA U KM				ZEMLJIŠTE			UKUPNA VRIJEDNOST U KM
		DŽAMIJA	VAKUFSKA KUĆA	OSTALI OBJEKTI	UKUPNO OBJEKTI	BROJ PARCELA	POVRŠINA U m ²	VRIJEDNOST U KM	
1.	33	33	25	25	83	543	1.278.889	7.671.503,00	21.087.393,00

Današnji ukupni fond vakufske imovine, u odnosu na stanje prije i poslije Drugog svjetskog rata, iznosi 1/3 te imovine. U ovoj trećini ima veliki broj vakufa koji su novijeg datuma, nastali nakon Drugog svjetskog rata pa i nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ovi podaci traže ozbiljnost Islamske zajednice u BiH kao i ozbiljnost i odgovornost društva u pristupu ovome pitanju.

Mustafa Vatrenjak, dipl. el. ing.

VAKUF GAZI HUSREV-BEGA NA PODRUČJU TEŠNJA

“ Tako je agrarnom reformom do kraja socijalističkog perioda GH vakufu oduzeto više od 36.000 dunuma uglavnom šume i obradivog zemljišta, koje je vakufu ostalo u vlasništvu nakon prve agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije. ”

VAKUF GAZI HUSREV-BEGA NA PODRUČJU TEŠNJA

Gazi Husrev-begov vakuf (GH vakuf) nije najstariji vakuf u ovim krajevima, ali je nesumnjivo bio najbogatiji. Gazi Husrev-beg je uvakufio veliki imetak: sve objekte koje je izgradio u periodu svoga upravljanja Bosanskim sandžakom (1521-1541.), veliku vrijednost u pokretnoj imovini i novcu kao i imovinu koju je naslijedio od svoga oca Ferhat-bega u Serezu (današnja Grčka). Gazi Husrev-beg (Vâkif) je svojim vakufnamama predvidio da se imovina vakufa pravilnim održavanjem i dobrim upravljanjem stalno oplođuje i povećava. Kako bi osigurao što bolje materijalne uslove za ostvarenje, vakufnamama propisanog načina upravljanja vakufom, Vâkif je, osim mnogobrojnih dućana koje je izgradio u ulicama oko svoje džamije i velikih privrednih objekata koji su formirali urbanu i poslovnu jezgru tadašnjeg Sarajeva, želio da osigura i druge načine privređivanja. Tom prilikom je Gazi Husrev-beg od sultana Sulejmana zatražio da uvakufi za izdržavanje hajrâtâ i veliki kompleks državnog zemljišta (erâzi mirije) koja su mu bila dodijeljena na uživanje kao hâs za bosanskog sandžak-bega.

Na osnovu mulknâme sultana Sulejmana, osmanlijski feudalni hâs (veliko imanje koje se kao državno zemljište davalo na uživanje) uknjižen je kao mulk na Gazi Husrev-bega, da bi se kao privatno zemljište Vâkifa moglo uvakufiti. Tako je na osnovu ove mulknâme uvakufljen veliki zemljišno-šumski posjed u površini od cca 150.000 dunuma uglavnom šume, koji se nalazio između današnjih gradova Doboja, Teslića i Tešnja (Tešanski posjed).

Danas možemo konstatovati da su ovaj zahtjev Gazi Husrev-bega, kao i pristanak sultana Sulejmana, bili vizionarski. Iz historijata GH vakufa vidimo da, bez obzira na mnogobrojne požare i ratna razaranja imovine u toku dugogodišnjeg djelovanja, kao i promjene društvenih sistema, ovaj vakuf uvijek uspijeva da se prilagodi svim promjenama i uključi u aktualne privredne tokove. Ovdje ću pokušati da pojasnim kako je upravo imovina koja je uvakufljena na području Tešanskog posjeda bitno utjecala na održavanje GH vakufa i u kritičnim periodima bila presudna za njegovo privređivanje.

Utjecaj Tešanskog posjeda na poslovanje GH vakufa

U prvoj Gazi Husrev-begovoj vakufnami, pisanoj za džamiju, imaret i hanikah, koncem novembra 1531. godine, Vâkif je detaljno pobrojao svu uvakufljenu imovinu, a vezano za uvakufljeni posjed u okolini Tešnja stoji napisano:

“Nadalje uvakufljava čitavo imanje sa svim pripadcima, poznato pod imenom Muhamed Čelebije, sina Ahmedbegova u nahiji grada Tešnja, kotara Broda sa svim naseljima; nadalje uvakufljava u istom kotaru sela Omanjska, selo Plane, kupljeno od Ahmed vojvode sa cijelom okolinom, nadalje u blizini grada Tešnja Kozmadinu, gornji i donji Modrič i Kilnice zvane općine; nadalje uvakufljava u blizini grada Jajca...”

Mapa Tešanjskog posjeda GH vakufa

Sultan Sulejman, fermanom od 23. jula 1533. godine, poziva Husrev-bega da, čim mu stigne ferman, pošalje izaslanika u Istanbul, kome će se izdati tražena mulknâma. Ovu mulknâmu su potvrdili i svi nasljednici sultana Sulejmana, a sultan Mehmed III ju je proširio i s dodatnom imovinom. S obzirom na to da su u mulknâmi pobrojani svi uvakufljeni posjedi, možemo konstatovati da je, nakon Karlovačkog mira 1699. godine, značajan dio imovine ostao izvan granica Bosanskog ejaleta, kome je zapadna granica tada bila uspostavljena na Uni, a sjeverna na Savi. Nakon toga, Tešanjski posjed je dobio još više na značaju, s obzirom na to da je bio najveći zemljišno-šumski posjed koji je u kompletnoj svojoj površini bio u jednom kraju, a udaljen od tadašnjih nestabilnih granica. To se može zaključiti i iz dokumentacije GH vakufa, gdje se džâbije (ubirači prihoda) za Tešanjski posjed pojavljuju početkom 18. st., a istovremeno su i uposlenici u Upravi GH vakufa u Sarajevu, čime se daje poseban značaj ovom posjedu i kontrolisanju njegovih prihoda.

U vakufnami su spomenute džabije za Sarajevo s okolinom, Dnolučku i Maglajsku nahiju, Cetinsku nahiju (u Hrvatskoj) i za Kromišta u okružju Sereskom (u Grčkoj), što potvrđuje velike promjene koje su nastale nakon pomenutog mira, kada je nepovratno izgubljena imovina uvakufljena u današnjoj Hrvatskoj.

Prilikom proslave četiristogodišnjice GH vakufa 1932. šumski referent GH vakufa inž. Aleksander Vundsam priredio je referat, koji za Tešanjski posjed daje sljedeće podatke: "Današnji posjed iznaša prema gruntovnici 151.700 dunuma i 470 m² od čega otpada: na šume 141.709 dun. i 162 m²; na pašnjake, bašće i na neproduktivno zemljište 9.991 dun. i 306 m², a prema tome je taj vakuf najveći privatni posjednik...".

Dalje saznajemo da je dio šumskog posjeda u površini od 88.690 dunuma bio opterećen sa servitutnim pravom cjelokupnog stanovništva u 56 sela Tešanskog sreza kao i sa ispašom njihove stoke. Površine koje nisu bile pod šumom (9.991 dunum) kao i krčevine izdavane su okolnim stanovnicima pod zakup. Ovdje trebamo uočiti da će mulkovno zemljište koje su vlasnici izdavali istim familijama u kontinuitetu dužem od 10 godina biti predmet oduzimanja kroz agrarnu reformu kao stečeni begluci od strane korisnika.

Međutim, nakon 1914. zahvaljujući firmi Englesko-jugoslavenska destilacija drva d.d., koja je uspostavila suhu destilaciju u svojoj tvornici u Tesliću, GH vakuf

je počeo da ostvaruje velike prihode od iznajmljivanja svojih šuma za eksploataciju u svrhu destilacije. Za dovoz drveta do Teslića pomenuta firma je izgradila šumsku željeznicu u ukupnoj dužini od 55 km koja je povezivala vakufske šume sa tvornicom.

Do ovakvog ugovora o eksploataciji došlo je tako što je 1914. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (BiH) GH vakufu dala dozvolu za eksploataciju 846.037 m³ bukovog i hrastovog drveta na površini od 53.000 dunuma. Na osnovu spomenute dozvole GH vakuf je do 1931. naplatio od firme iz Teslića, po osnovu šumske takse, 8,323.773 dinara.

U Spomenici koja je priređena povodom obilježavanja četiri stotine godina GH vakufa prikazan je budžet ovog vakufa za 1932-1933. iz koga se može sagledati značaj Tešanjskog posjeda u privređivanju GH vakufa.

Тек. бр.	Предмет	Покриће		Потреба	
		Дин.	п	Дин.	п
	Шуме Тешањ				
	Покриће:				
	Доходак из тешањских шума				
1	Шумска такса за буковину од фирме Дестилација дрва д. д.	420.375	—		
2	Шумска такса за хрстовину од Авде Феризбеговића и Пере Кондића	140.000	—		
3	Приход од шумских штета	25.000	—		
	Потребе:				
	Управни трошкови:				
1	Вакуфски шумски управитељ Сарајево			36.000	—
2	Вак. шумско и лугарско особље			133.800	—
3	Хонорар држ. лугару			2.400	—
4	" држ. сред. шумс. референту			3.000	—
5	Подворник шумске управе			7.200	—
6	Хонорар мутевелији			6.000	—
	Стварни издаци:				
7	Поправак шумских кућа			4.000	—
8	Кирије и канцел. потрепштине			10.000	—
9	Путни трошкови вак. службен.			10.000	—
10	" држ. "			4.000	—
11	2 % бановински порез од прихода			11.708	—
12	Порез и друге државне даће			100.000	—
13	Плаће једног геометра			60.000	—
14	Позајмица за набаву интернатског и школског намјештаја за Медресу и адаптацију једног стана за исту			78.000	—
15	Накнадно одобрено за геометра			15.000	—
	Остатак	585.375	—	481.108	—
	Свега	585.375	—	104.267	—
	Рекапитулација:				
	ад I. Цамиски прорачун	2,293.033	—	2,212.637	70
	" II. Медресански прорачун	831.127	55	831.127	55
	" III. Шумски прорачун	585.375	—	481.108	—
	Укупно	3,709.535	55	3,524.873	25
	сувишак			184.662	30

125

Izvod iz budžeta GH vakufa za 1932.-1933.

Godine 1925. na osnovu posebne dozvole Ministarstva šuma i rudnika u Beogradu GH vakufu je odobrena prodaja hrastovine debljine preko 30 cm i visine do prsa, a što je iskorišteno da se raznim obrađivačima drveta proda 71.209 m³ hrastovog tehničkog drveta od čega je najviše upotrijebljeno za proizvodnju željezničkih pragova. U međuvremenu je prodano i 16.884 m³ ogrijevnog drveta, te je, na osnovu pomenute dozvole, oprihodovano 6,313.919 dinara.

Ostali prihodi od vakufskih šuma nastali su od prodaje drveta na malo i prijavljenih šumskih šteta što je do kraja 1931. iznosilo 465.158 dinara. Ukupni bruto prihod koji je na opisani način ostvarila Uprava GH vakufa u periodu od 1915. do kraja 1931. iznosio je 15,107.851 dinara.

Iz pomenutog referata inženjera Aleksandera Vundsama (referat je u zbirci radova; Spomenica Gazi Husrevbegove četiristo-godišnjice, Sarajevo 1932., Islamska dionička štamparija Sarajevo) također saznajemo da je, počev od 1930. na osnovu novog zakona o šumama, GH vakuf formirao samostalnu šumsku upravu: "Stručna uprava u vakufskim šumama vođena je do konca godine 1930. po državnim šumskim organima sreskog načelstva u Tešnju, a tek na osnovi novog zakona o šumama osnovana je samostalna vakufska šumska uprava sa sjedištem u Tedinom hanu i sa privatnim šumarskim osobljem."

Agrarna reforma u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i Tešanjski posjed

U BiH je tek 1919. provedena prva agrarna reforma i to zemljišnih odnosa koji su naslijeđeni još iz osmanlijskog perioda. Prvom agrarnom reformom Kraljevine SHS iz 1919. od ranijih posjednika zemlje za bagatelnu kompenzaciju oduzeti su posjedi koje su obrađivali kmetovi (kmetska selišta). Nakon gore pomenutog, usvojeno je više zakona o agrarnoj reformi koji su obuhvatali i mulkovno zemljište, kao što je bio Tešanjski posjed. U periodu između dva svjetska rata GH vakufu je tadašnjom agrarnom reformom oduzet veći dio opisanog posjeda (cca 115.000 dunuma).

Na osnovu donesenih agrarnih zakona na snagu je stupilo i zakonima predviđeno obeštećenje koje je do početka Drugog svjetskog rata u izvjesnom procentu i naplaćeno od strane ranijih vlasnika. Isplata za kmetska selišta vršena je i u obveznicama i u gotovini, a za begluke isključivo u obveznicama sa rokom

isplate od 50 godina. Svi doneseni zakoni stupili su na snagu jer su predviđene kompenzacije isplaćivane sve do 1941. kada su ukidanjem Kraljevine Jugoslavije isplate obustavljene.

Ovo znači da započeta agrarna reforma nije do kraja provedena, jer je oduzeta zemlja upisana u gruntovne knjige na nove vlasnike, a propisane finansijske kompenzacije za stare vlasnike nisu do kraja isplaćene. Iz pomenutog referata može se dobiti i podatak o visini naplaćenih beglučkih obligacija do 1932. godine. Ovdje je potrebno uočiti da su mulkovni posjedi ranijih vlasnika, kao što je bio slučaj ovoga posjeda, znatno povoljnije isplaćivani u odnosu na kmetska selišta. "Agrarne operacije oko ustupa vakufskog zemljišta po zakonu o beglucima nisu još zaključene, dosada likvidirana otkupnina, koju je vakuf iz ovoga naslova naplatio od države u formi beglučkih obligacija, iznaša nominalnu vrijednost od 5,838.500 dinara, što osigurava godišnji 6% prihod od 350.250 din."

Kada se danas analizira imovinska dokumentacija GH vakufa u Sarajevu, može se uočiti da je GH vakuf u periodu između I i II svjetskog rata kupio veoma atraktivnu imovinu u strogom centru Sarajeva. Dakle, i u doba provođenja prve agrarne reforme, ovaj vakuf je uspio da se imovinski reintegrira, tako što je, zahvaljujući pomenutoj naplati za sječu šume, ali i vrijednosnim papirima, odnosno beglučkim obligacijama, izdatim za, tada oduzeti, dio ovoga i drugih posjeda, otkupio kao zamjenu za oduzetu imovinu značajne poslovno-stambene objekte u samom centru Sarajeva.

Tako je GH vakuf otkupio, na osnovu ovlaštenja Vakufsko-mearifskog saborskog odbora u Sarajevu 18. januara 1927. od familije Kulović stambeno-poslovnu zgradu na uglu ulica Kulovića i Branilaca grada, 9. jula 1936. imovinu u ulici Čemerlina (nova zgrada GH mekteba), 10. novembra 1938. od familije Dundjerović poslovno-stambenu zgradu na adresi Obala Kulina bana 24, a na ime kompenzacije za tada oduzetu imovinu u Sarajevu uz saglasnost Vakufsko-mearifskog sabora, Vakufske direkcije i Uprave GH vakufa, 14. aprila 1938. uknjiženo je pravo vlasništva na GH vakuf nad objektom koji je prozvan "Gazi Husrev-begova palata palata" i koji će u to vrijeme biti najvažniji poslovno-stambeni objekat GH vakufa. Naime, ovaj objekat se nalazi u nultoj poslovnoj zoni, između trga Fra Grge Martića i ulicâ Ferhadija i Mula Mustafe Bašeskije. Igrađen je 1886. od strane austrougarske vlasti kao Zgrada penzionog fonda koji je u njoj

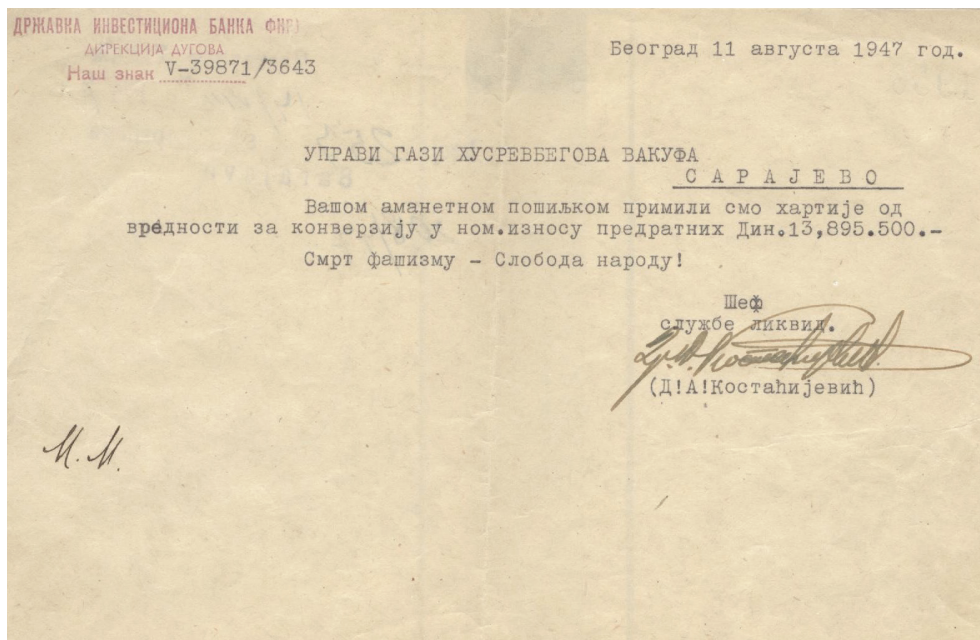
bio smješten do 1888. U periodu do 1913. u zgradi su bili smješteni: Zemaljski muzej, pošta, osnovna škola, policijska stanica, Bosanskohercegovačka narodna dionička banka.

Uzimajući u obzir da je nakon Prvog svjetskog rata GH vakuf od svojih sredstava izgradio i novo krilo Đulaginog dvora duž ulice Mula Mustafe Bašeskije, kao i da je u ranijem austrougarskom periodu već bio izgradio duž Đulagine ulice istočno krilo ove palate, da je prilikom formiranja gruntnice 1886. već posjedovao stambeno-poslovnu zgradu u ulici Sime Milutinovića, da je 24. februara 1893. od familije Gospić otkupio veliku stambeno-poslovnu zgradu na uglu današnjih ulica Mula Mustafe Bašeskije i Edhema Mulabdića, može se konstatirati da se GH vakuf u potpunosti prilagodio društveno-političkim promjenama koje su uslijedile nakon prestanka osmanlijske uprave.

Problem naplate beglučkih obligacija

Kao što je obrazloženo, u periodu do II svjetskog rata GH vakuf je donekle uspio kompenzirati oduzete posjede, sticanjem vlasništva nad objektima u Sarajevu i izgradnjom potpuno novih. No, jedan dio vrijednosnih papira, beglučkih obligacija, nije iskorišten nego je tadašnja Uprava GH vakufa imala u planu da od tih sredstava uradi obnovu Tašli hana u približno izvornom obliku, s obzirom na to da je to bio najvažniji poslovni objekat GH vakufa iz osmanlijskog perioda. U tu svrhu angažovani su i tada poznati arhitekti braća Kadić, koji su uradili i projekat obnove. Nažalost, izbio je II svjetski rat i projekat nije realizovan. Nepotrošene beglučke obligacije, odnosno nerealizovani vrijednosni papiri, ostali su kao potraživanje GH vakufa za oduzete mulkovne posjede.

U dokumentaciji Uprave GH vakufa postoji potvrda Državne investicione banke Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ), Direkcije za dugove, uvedena pod brojem V-39871/3643 od 11. avgusta 1947. godine, kojom se potvrđuje Upravi GH vakufa da je ova banka zaprimila nenaplaćene vrijednosne papire u iznosu od predratnih 13,895.500 dinara. Dakle, FNRJ je prihvaćala vrijednosne papire kao realne dugove da im odredi protuvrijednost u tadašnjim novim dinarima, ali ih nije isplaćivala.

Potvrda Državne investicione banke FNRJ o prijemu vrijednosnih papira upućena Upravi GH vakufa

Na osnovu spomenutog agrarnog zakona, bilo je predviđeno da se isplata potraživanja obavlja u narednih 50 godina od dana izdavanja papira, sve dok se ne završi s odobrenim iznosom otplate u polugodišnjim ratama. S obzirom na to da ovakva potraživanja nisu registrovana kao predmet sukcesije imovine iza Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), stvorena je pravna situacija u kojoj takve neizmirene obaveze današnje BiH, kao sukcesora ranijih država na ovome području, mogu biti izmirene jedino na osnovu zakona o denacionalizaciji/restituciji, kojim će se prihvatiti i neizmirena prava na finansijske kompenzacije, u skladu s općeprihvaćenim pravima u okviru zâkôna o restituciji.

Vidimo da GH vakuf potražuje veliki iznos sredstava upravo na osnovu beglučkih obligacija i ima zakonsku osnovu da ih naplati u restituciji svojih prava, na osnovu registrovanih, a neisplaćenih vrijednosnih papira. Obveznik ove isplate je država BiH, kao pravni sljednik ranijih država koje su sve redom priznavale obavezu isplate ovih obligacija. U anketi o registraciji iznosa finansijskih potraživanja radi sagledavanja obaveza u restituciji, a koja je 1989. provedena u SRBiH, u Obrascu R-2 "Prijava za zemljište" po ovom pitanju dato je dodatno

pojašnjenje: Pod tačkom 3.13 navodi se da, u slučaju da su za oduzetu imovinu izdavane obveznice (predratna agrarna reforma, eksproprijacija i dr.), treba odgovoriti da li su obveznice koje nisu naplaćene sačuvane. Identičan stav o ovim obveznicama prihvatila je i RBiH u Uredbi o evidenciji ranijih vlasnika i oduzete imovine (Sl. list, 31. decembar 1995., god. IV, br. 51).

Zbog toga su i u postdejtonskoj BiH svi prijedlozi zakona o restituciji do 2000. godine priznavali i obligacije, kao pravno utemeljenu obavezu, i predviđali odgovarajuću finansijsku kompenzaciju. Prema članu 53 Prijedloga Zakona o restituciji Federacije BiH (FBiH) iz decembra 1999., FBiH "preuzima finansijsku kompenzaciju imaocima državnih obveznica emitovanih iz osnova duga Kraljevine Jugoslavije nastalog povodom donošenja slijedećih propisa:

1. Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme od 27. februara 1919. godine;
2. Uredbe o upisu vlasnosti bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini od 21. jula 1919. godine;
3. Uredbe o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini od 12. maja 1921. godine;
4. Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini od 12. maja 1921. godine;
5. Zakona o bivšim kmetskim selištima i stečenim beglucima od 17. maja 1928. godine;
6. Zakona o beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini od 3. decembra 1928. godine;
7. Zakona o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. juna 1931. godine;
8. Pravilnika za izvršenje Zakona o finansijskoj likvidaciji odšteta za beglučke zemlje dosuđenih po Zakonu o beglučkim zemljama u BiH od 14. septembra 1929. godine.

Finansijska kompenzacija će se izvršiti iz efekata privatizacije državne imovine."

Možemo zaključiti da je izostavljanje ovih obaveza u novim prijedlozima zakona o denacionalizaciji (izbačen je naziv restitucija) zasnovano na pravno neutemeljenoj političkoj odluci. Priznavanjem prava na naplatu neisplaćenih obligacija riješila bi se obaveza kompenzacije izvornih vlasnika u skladu s odredbama agrarnog zakona. U protivnom, agrarni zakon bi bio jednostrano primijenjen, tako što se jednoj strani ustupilo vlasništvo nad imovinom, a drugoj strani se negira predviđena kompenzacija. Jasno je da bi nepriznavanjem ovih potraživanja oštećena strana morala da pokrene sudske sporove, kao jedini način zaštite svojih prava.

Obrazloženi zahtjev za isplatu ovih potraživanja nikako se ne može tretirati kao restitucija od 1919. godine, što žele da prikažu protivnici priznavanja ovakvih prava. Prema ranije obrazloženom, isplata za obligacije trajala bi u narednih 50 godina nakon svakog usvojenog zakona. Tako bi za posljednji zakon, koji je usvojen 1931. godine, ta isplata trajala do 1981., što znači nakon 1945., koja se priznaje kao godina od koje se u predviđenoj denacionalizaciji vraća oduzeta imovina i treba da restituiraju prava na finansijska potraživanja negirana u nedemokratskom komunističkom režimu.

Agrarna reforma FNRJ/SFRJ nakon 1945.

Gazi Husrev-begovom vakufu, kao i svim drugim, najveći udarac zadat je u periodu iza Drugog svjetskog rata, kada mu je na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici BiH (NRBiH) i raznim eksproprijacijama nakon 1945. godine, te Zakonom o nacionalizaciji poslovno-stambenih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1957. godine, bez ikakve nadoknade oduzeta gotovo sva preostala imovina koja je još ostvarivala prihod za izdržavanje hajrâtâ.

Tako je, na osnovu nove agrarne reforme na području općina Doboj, Teslić i Tešanj oduzeto 27.313 dunuma. Od ove površine na području općine Doboj tada je oduzeto 1.564 dunuma, na području općine Teslić 10.722 dunuma, a na području općine Tešanj 15.027 dunuma. U vremenu sve do 1989. za područje ovoga imanja izdavana su dodatna rješenja o oduzimanju ili na osnovu provođenja naknadne agrarne reforme za izostavljene dijelove ranijeg posjeda (najviše u općini Doboj), ili na osnovu eksproprijacija po raznim osnovama. Tako je agrarnom reformom do

kraja socijalističkog perioda GH vakufu oduzeto više od 36.000 dunuma uglavnom šume i obradivog zemljišta, koje je vakufu ostalo u vlasništvu nakon prve agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije.

Novim kompletiranjem dokumentacije za ovaj zemljišni posjed konstatovali smo da je Rješenjem o agrarnoj reformi iz 1959. izuzeto od oduzimanja, odnosno ostavljeno u vlasništvu GH vakufa, 300 dunuma šume za izdržavanje Begove džamije. Međutim, ovaj neoduzeti dio posjeda, koji se nalazi na području općine Doboj, nikada nije predat na upravljanje GH vakufu. Već odavno je cca 60% površine uzurpirano od privatnih lica, koja su izgradile kuće duž puta s kojim graniči ovo zemljište. Parcele koje su uzurpirane uknjižene su u katastar na korisnike, a ostatak površine je potpuno iskrčen. Kako su naši dosadašnji zahtjevi za rješavanje imovinsko-pravnih odnosa sa općinom Doboj ostali bez odgovora, pokrenuli smo sudski spor, s obzirom na usvojeni Zakon o katastru u Republici Srpskoj (RS) kojim ovakvi slučajevi nakon desetogodišnjeg korištenja prelaze u vlasništvo.

Dio oduzetog posjeda, koji se nalazi na području općine Tešanj, osim šuma, čini i obradivo zemljište, kojim se koristi domaće stanovništvo. Korisnici zemljišta su upisani u katastar kao posjednici, a GH vakuf se u gruntovnim knjigama i danas vodi kao vlasnik. Aktualne probleme uzurpacija ovakvog zemljišta, zbog izgradnje velikoga broja kuća i drugih objekata u području oko Tešnja, rješavamo priznavanjem uzurpacija na bazi dosjelosti, i to na površinama zemljišta koje zauzimaju kuće i okućnice, izgrađene uglavnom duž saobraćajnica (Odluka Rijaseta IZ u BiH od 14. februara 2002.), a za preostale neizgrađene zemljišne površine očekujemo rješenje putem prirodne restitucije.

Dio od ukupnog posjeda, koji se nalazi u RS, pored domaćeg stanovništva, uglavnom koristi JP Srpske šume, koje nemilice izvozi drvenu građu, a daju se koncesije za sječu i pojedinim privatnim preduzećima. Opisani zemljišno-šumski posjed od cca 36 hiljada dunuma, koji je GH vakufu oduzet socijalističkom agrarnom reformom veleposjeda nakon 1945-1946. godine, predstavlja imovinu koju GH vakuf treba da potražuje u prirodnom obliku, na osnovu zakona o denacionalizaciji. Prema posljednjem prijedlogu državnog Zakona o denacionalizaciji iz juna 2009. godine, predviđeno je da "ovlašteniku prava na denacionalizaciju vraća se poljoprivredno zemljište, šume i šumsko zemljište, ako

ovim zakonom nije drukčije određeno.” Također se predviđa i sljedeće: “Naknade za poljoprivredno zemljište, šumu i šumsko zemljište, koje nije moguće vratiti, dat će se u naknadu druga odgovarajuća nekretnina ili će se isplatiti pravična naknada, u skladu sa članom 16. ovog zakona.”

U članu 16. daje se druga nekretnina ili novčana nadoknada koja se određuje na osnovu danas važećeg Zakona o eksproprijaciji. S obzirom na to da je ovakav zakon o denacionalizaciji već u samom prijedlogu nejasan, potpuno je neizvjesno da li se u njegovoj provedbi ovakva imovina vraća izvornim vlasnicima, ukoliko je u kontinuitetu koriste javna preduzeća (za sada nisu privatizirana), kao što je to slučaj s oduzetim šumama.

Ovdje je važno pomenuti da je u RS još 23. septembra 1996. usvojen Zakon o vraćanju oduzetog zemljišta i obeštećenju koji se odnosio na vraćanje zemljišta oduzetog na osnovu Agrarne reforme FNRJ/SFRJ nakon 1945. U članu 2. ovoga zakona stoji: “Predmet vraćanja u smislu ovoga zakona je i zemljište na kojem je postojao beglučki odnos, a koje se nije moglo ostaviti u svojini beglučara zbog smetnji iz zakona iz stava 1. tačka 1. prethodnog člana”. U prethodnom članu 1. navedeno je da se beglučarima (a to su oni koji su dobili oduzetu zemlju ranijom agrarnom reformom Kraljevine Jugoslavije) ova zemlja vraća u vlasništvo ako im je u socijalizmu oduzeta na osnovu zakônâ objavljenih u *Sl. listu SFRJ* (br. 22/53) i *Sl. listu SFRJ* (br. 10/65). To znači da su predmetna zemljišta oduzeta beglučarima između 1953. i 1963. Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama. Dakle, beglučari su imali više obradivog zemljišta nego što je socijalistički zemljišni fond dozvoljavao. Pokazali smo kako je to zemljište oduzeto od izvornih vlasnika (GH vakufa) agrarnom reformom Kraljevine Jugoslavije i kako su izdate ranije pomenute obligacije kao nadoknada.

Pravo beglučara na povrat zemlje oduzete u socijalizmu je, kako vidimo prema Zakonu o vraćanju oduzetog zemljišta i obeštećenju u RS, neupitno, a pravo ranijih vlasnika na naplatu obligacija prema predloženom zakonu o denacionalizaciji u FBiH negira se.

Potpuno je jasno da se vlasti u oba entiteta, odnosno na nivou BiH, moraju usaglasiti na način da se pitanje vlasništva nad zemljom integralno sagleda, provede po istim principima za cijelu državu, s obaveznim vraćanjem obligacija kao nadoknade za ono što je prvom agrarnom reformom oduzeto. Vidimo da je

ova problematika povezana, jer se započeta agrarna reforma može završiti samo isplatom obveznica izvornim vlasnicima.

Nacionalizacija poslovno-stambenih zgrada i građevinskog zemljišta

Kao što je ranije opisano jedan dio poslovno-stambenih zgrada koje su nakon 1958. oduzete nacionalizacijom i koje se nalaze u strogom centru Sarajeva ovaj vakuf je stekao na osnovu kupoprodajnih ugovora u periodu od 1927. do 1938. Drugi dio je dobio kao dogovorenu zamjenu za zemljišne parcele oduzete u Sarajevu (Gazi Husrev-begovu palatu), a jedan dio imovine je GH vakuf izgradio od naplaćenih sredstava iz pomenutog perioda (Tešanjski posjed). Nažalost, doskorašnji nosioci stanarskih prava u nacionalizovanim vakufskim zgradama otkupom su postali etažni vlasnici stanova. Tako su vakufi u svojim zgradama dobili suvlasnike, ali tek kada i vakufi nakon denacionalizacije postanu vlasnici još uvijek nacionalizovanih poslovnih prostora. Ovim je poslovna perspektiva vakufa, čak i nakon što bude provedena denacionalizacija, znatno reducirana.

Sobzirom na to da je denacionalizacija obavezujuća za pristup Evropskoj Uniji moguće je da to bude posljednji zakon iz postavljenih uslova evropskog puta koji će BiH usvojiti. Jasno je da ovakvo stanje i GH vakufu i svim vakufima onemogućava ulaganja u svoju imovinu, prvenstveno zbog nedefiniranog imovinskog statusa u poslovno-stambenim zgradama, ali i na još uvijek nacionalizovanom vakufskom zemljištu koje je veoma atraktivno za investiranje, jer se obično nalazi u centrima naših gradova.

Godine 2008. Parlament FBiH usvojio je Zakon o izmjenama i dopunama zakona o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo kojim je predviđena kompenzacija izvornih vlasnika putem dodjele zamjenskih stanova koji treba da budu izgrađeni u narednih deset godina.

Pregled ukupne površine stanova GH vakufa po objektima

1. Stambeno- poslovni objekat "Gazi Husrev-begova palata"	1.914 m ²
2. Stambeno-poslovni objekat u ulici Edhema Mulabdića	1.101 m ²
3. Stambeno-poslovni objekat u ulici Sime Milutinovića	215 m ²
4. Stambeno poslovni objekat u ulici Obala Kulina bana	33 m ²
5. Stambeni objekat u ulici Tekija čikma broj 3	169 m ²

6. Stambeni objekat u ulici Tekija čikma broj 1	162 m ²
7. Stambeno-poslovni objekat u ulici Kračule	268 m ²
8. "Hastahana" (objekat je urušen zbog granatiranja)	534 m ²
9. Stambeno poslovni objekat u ulici Kulovića	433 m ²
Ukupna površina za kompenzaciju zamjenskim stanovima:	4.829 m ²

Ovdje su dati podaci o otkupu nacionalizovanih stanova sa adresama objekata iz kojih se vidi da su svi objekti u centralnom dijelu Sarajeva, da je tržišna vrijednost kvadratnog metra stambenog prostora maksimalna i da kompenzacija sa zamjenskim stanovima koji ne bi bili izgrađeni u centralnoj gradskoj zoni nije adekvatna.

Ovdje je važno uočiti da je dobit od ranijih vakufskih prihoda za kupovinu navedenih objekata u periodu prije Drugog svjetskog rata mogla nastati prvenstveno od iznajmljivanja šume za destilaciju drveta, vakufskog preduzeća za eksploataciju šume, kao i od naplaćenih obligacija za oduzete posjede. Naime, na osnovu analize zakupnih odnosa u starim jezgrama gradskih čaršija iz tog perioda, može se vidjeti da su prihodi vakûfâ u znatnom procentu bili opterećeni *idžaretejn* i *mukata* zakupima, te nisu ostvarivali odgovarajuće, tržištem pretpostavljene, zakupnine od izdavanja dućana. Ovo se u znatnom procentu odnosilo i na vakufske dućane u Sarajevu. Može se zaključiti da je GH vakuf, upravo zahvaljujući navedenim djelatnostima uspostavljenim u okviru Tešanjskog posjeda, ostvarivao dovoljno finansijskih sredstava, kako za izdržavanje hajrâtâ tako i za kupovinu atraktivnih objekata koji su u novim društvenim okolnostima ostvarivali veliku dobit.

Među objektima je, kao što je već pomenuto najznačajniji "Gazi Husrevbegova palata", uknjižena u vlasništvo 1937. godine. Nacionalizacija je provedena za kompletnu zgradu na takav način da su u prizemlju nacionalizirani poslovni prostori, zatim poslovne prostorije koje su se nalazile u samoj zgradi na spratovima, zavisno od stubišnih ulaza. Ostatak zgrade nacionaliziran je kao stambene prostorije, te je taj dio zgrade danas otkupljen od nosilaca stanarskih prava kao etažnih korisnika. Ista situacija je i s drugim nacionaliziranim objektima. Danas neki vlasnici otkupljenih stanova u ovakvim zgradama pretvaraju stanove u poslovne prostore, izdaju ih, a stanuju u manjim i komfornijim.

Zaključak

Uprava GH vakufa je u vremenu do Drugog svjetskog rata uspjela zadovoljiti zahtjeve definirane u vakufnamama da se imovina koja nije oduzeta održava, a oduzeta zamijeni drugom, koja je u to vrijeme bila adekvatna zamjena, s obzirom na pokrivanje neophodnih vakufskih troškova. Možemo pretpostaviti da bi poslovno-stambene zgrade koje su do tada na opisani način postale vlasništvo GH vakufa i u današnjim uslovima privređivanja mogle ostvarivati potrebne prihode.

Nažalost, te zgrade su, kao objekti s poslovnim prostorima, još uvijek nacionalizirane, a prihode od poslovnih prostora ubiru općine, svaka na svome području, ne želeći da ih se odreknu. Jedan dio imovine u Sarajevu (cca 30 procenata), uglavnom na području općine Stari Grad, vraćen je GH vakufu na upotrebu kao izvornom vlasniku, ali bez uknjižbe u gruntovnim knjigama, jer bez zakona o denacionalizacije za uknjižbu ne postoje zakonski uslovi.

Kao što je poznato, Bosna i Hercegovina je zemlja uspostavljenih mnogobrojnih vakufa, koji su nesumnjivo doprinijeli njenom razvoju u svim društvenim oblastima. Ali, danas možemo pouzdano tvrditi da su zbog imovinskog haosa koji je nastao neusvajanjem denacionalizacije i razvojem prateće korupcije, vakufi potpuno spriječeni da iskoriste svoje imovinske potencijale, koji fizički još uvijek postoje i da, koristeći svoju imovinu, ostvare zahtjeve koje su im postavili vâkifi. Za ostvarivanje prihoda kojima bi se mogle zadovoljiti finansijske potrebe uvakufljenih hajrâtâ, pored denacionalizacije poslovnih prostora u Sarajevu, poseban značaj i danas ima Tešanski posjed. Naturalna restitucija oduzetih šuma mogla bi da ostvari preduslov za veoma profitabilne načine eksploatacije i razvoj kompletnog kraja.

Danas je BiH jedina od svih novonastalih država na teritorije bivše Jugoslavije koja nije ni otpočela s procesom restitucije (u BiH je, kao što je već navedeno, donekle provođena restitucija u RS, u periodu od 1996. do 2001., kada je entitetski zakon od strane OHR-a stavljen van snage, s namjerom da se donese zakon na nivou države). Nažalost, ovaj zakon ni do danas nije usvojen, pa se može zaključiti da aktualne vladajuće strukture potrebu usvajanja ovoga zakona tretiraju kao drugorazredno pitanje i da, očito, postoji konsenzus da se ta problematika, što je moguće duže, odgađa, kako bi se denacionalizacija/restitucija provela u što

manjem obimu, pri čemu se međuvrijeme koje prolazi koristi da se po raznim osnovama fond oduzete imovine i prava na restituciju što više umanje.

Interesantno je da se posljednji prijedlozi zakona o povratu imovine pojavljuju isključivo pod nazivom denacionalizacija, kako bi se iz zakona izbacila prava na restituciju finansijskih potraživanja (kao što su obligacije), a također i potraživanja koja su nastala u socijalizmu na osnovu tzv. "pravične nadoknade" kada se za 500 m² građevinskog placa u Sarajevu vlasniku nakon eksproprijacije isplaćivala nadoknada u protuvrijednosti od jedne gajbe krušaka. Restitucija treba da tretira sva negirana prava nastala u vrijeme nedemokratskih režima i finansijske obaveze koje iz toga proističu, a denacionalizacija se može odnositi na povrat oduzete imovine koja fizički još uvijek postoji i to pod uslovom da se denacionaliziranje pošteno provede.

Zbog toga je potrebno da se ponovo detaljno razmotre razlozi zakonodavca po pitanju sadržaja samog zakona o denacionalizaciji i u slijedećem nacrtu zakonu vrati naziv denacionalizacija/restitucija, kao i sadržaj koji ovakav zakon treba da tretira.

Podaci o provođenju restitucije za područje bivše Jugoslavije pokazuju slijedeće: (a) u Sloveniji je zakon usvojen 1991., a do kraja 2010. riješeno je 98 procenata zahtjeva za restituciju, (b) u Makedoniji je zakon usvojen 1998., a riješeno je 77 procenata zahtjeva za restituciju, (c) u Crnoj Gori zakon je usvojen 2004., a riješeno je 18 procenata zahtjeva za restituciju. Hrvatska je donijela zakon 1996., zbog intervencije Ustavnog suda radi diskriminacije stranih državljanina počela ga primjenjivati tek 2002. i već je riješila dvije trećine zahtjeva. U martu 2011. i Srbija je usvojila ovaj zakon i od tada ga intenzivno provodi. Bosna i Hercegovina je jedina država na području bivše Jugoslavije koja ovaj zakon još uvijek nije ni usvojila.

Navedeni podaci jasno pokazuju da, bez obzira na to da li današnje vladajuće strukture u BiH zanima donošenje ovoga zakona, država BiH ne može ostati jedina među postkomunističkim zemaljama koja traži članstvo u Evropskoj Uniji, a da prethodno ne usvoji ovaj zakon i otpočne s procesom povrata imovine. U pravnom haosu po pitanju vlasništva koji je nastao u BiH zbog odgađanja usvajanja ovoga zakona, kao što vidimo iz gore navedenih primjera, provođenja restitucije u drugim državama s teritorije bivše Jugoslavije, provođenje restitucije u BiH može da traje i decenijama.

Međutim i pored svega što je navedeno, danas su se i u BiH ostvarili potrebni uslovi za skoro usvajanje zakona o denacionalizaciji/restituciji, jer u okviru političkih kriterijuma za pridruživanje Evropskoj Uniji postoji Evropska Komisija koja treba da nadgleda usvajanje ovoga zakona, kao i proces njegove provedbe.

Na kraju, možemo konstatirati da je danas pitanje svih pitanja za reintegraciju i dalji ekonomski napredak GH vakufa, kao i svih drugih vakûfâ, hitno provođenje denacionalizacije oduzete imovine i restitucija negiranih prava, ali na principima koji bi se bazirali na standardima usvojenim u svijetu.

Enver Kurtić

FERHAD-BEGOVA VAKUFNAMA

“ Vakufnama Ferhad-bega napisana je 10. rebi’u-l-evvela 967. h. Ako se imaju u vidu veličina i značaj Ferhad-begovog vakufa, onda se s punim pravom može konstatovati da je ovaj vakuf za Tešanj isto ono što je Gazi Husrev-begov vakuf za Sarajevo. ”

FERHAD-BEGOVA VAKUFNAMA

Vakuf, prema islamskom pravu, označava dobro koje neka osoba (vakif) svojevoljno izdvoji iz svoje imovine, predajući je Allahu, dok prihodi ili svrha vakufa služe ljudima.¹

S obzirom na namjenu, vakuf se dijeli na dvije vrste:

1. *el-vakf el-hajrijj* (dobrotvorni) i
2. *el-vakf ez-zurrijj* (porodični).²

Vakuf je predstavljao temeljnu društvenu vrijednost, djelujući na planu jačanja obrazovanja, kulture, ekonomije, islamskog identiteta, očuvanju života, potomstva, imovine i vjere. Utjecao je na društveni razvoj, ostvarenjem osnovnih ciljeva islama:

- a. Očuvanje vjere izgradnjom džamija, obavljanjem namaza, podučavanjem islamskoj nauci sa ciljem izgradnje zdrave islamske ličnosti srednjeg puta, daleko od pretjerivanja i potcjenjivanja, štetnih po pojedinca i zajednicu;
- b. Očuvanje života i zdravlja osiguranjem osnovnih životnih potreba: hrane, pića, odjeće, smještaja, utočišta za nezbrinute, zdravstvenih usluga i dr.;
- c. Očuvanje potomstva putem osnivanja fondova za siromašne neoženjene mladiće i neudate djevojke;

¹ Vehbe ez-Zuhajli, *El-Fikhu-l-islamijju ve edilletuhu*, Daru-l-fikr, Damask, 1989., tom 8, str. 154.

² Ibid.

- d. Očuvanje razuma putem obrazovanja, prosvjećivanja, širenja islamske kulture i edeba, te osnivanja škola, univerziteta, biblioteka i sl.;
- e. Očuvanja imovine putem uvakufljavanja i brige o vakufima.

U ostvarenju svih naznačenih ciljeva institut vakufa je u prošlosti odigrao neprocjenjivu ulogu, doprinoseći onome što danas nazivamo nevladin sektor i direktno učestvujući u izgradnji društva i životnog standarda.

Institucija vakufa dala je nemjerljiv doprinos ljudskoj kulturi i civilizaciji. Vakuf je pomogao nastajanju, razvoju i održavanju sljedećih aktivnosti:

1. gradnja tekija i hanikaha za sufije;
2. finansiranje trgovačkih poslova, putem pozajmica trgovcima i poljoprivrednicima;
3. izgradnja i popravljavanje puteva i mostova;
4. kopanje bunareva;
5. građenje hotela i hanova za putnike;
6. uspostavljanje punktova na granicama i opskrba hranom i vodom;
7. gradnja posebnih kuća za siromašne i beskućnike itd.³

Da bi vakuf bio pravno valjan, vakif mora ispuniti određene uslove, i to da je:

1. slobodan i vlasnik imovine koju uvakufljuje,
2. duševno zdrav,
3. punoljetan,
4. razborit i nije pod skrbništvom zbog rasipništva, nerazboritosti, bankrotstva itd.⁴

Po mišljenju imama Ebu Jusufa, a ovo mišljenje je uglavnom prihvaćeno u cijelom islamskom svijetu, da bi vakuf postao u pravom smislu punovažnim, vakif pred sudijom, svjedocima i mutevelijom, koga može sam imenovati, daje izjavu da uvakufljuje određenu stvar ili nekretninu, određuje svrhu i način upravljanja

³ Muhamed Čajlaković, *Nastanak i razvoj institucije vakufa s posebnim osvrtom na BiH*, Glasnik IZ-e 3-4, Sarajevo 2009. god. str. 243.

⁴ Sulejman Topoljak, *Islamski odgovori*, El. Kelimeh, Novi Pazar, 2012., str. 156-157.

vakufom, odnosno određuje način trošenja prihoda. Sve to biva uredno registrirano, a potom se izdaje posebna povelja (vakufnama).⁵

Osnovna funkcija vakufname, kako se vidi na osnovu analize gotovo svakog teksta te vrste dokumenta, jeste propisivanje i reguliranje određenog postupka uvakufljavanja, kao i propisivanje pravnog ponašanja onih koji su zaduženi za provođenje pravnoga dokumenta u društvenoj praksi. Vakufnama, bez obzira na stil, teži nekoj vrsti strukturalne sistematičnosti.

Jezičko i terminološko značenje vakufname

Riječ *vakufnama* potječe od arapskog glagola *vekafe* i perzijske riječi *name* (u značenju isprave ili knjige). Pravno gledano, vakufnama ili vakfija ima karakter sudske presude, jer sadržava formu uvakufljenja koju je sudska praksa uvela zbog pravne sigurnosti.⁶

Vakufname su zvanične isprave, zavještenice raznih dobara koja se darivaju od strane vlasnika u određene dobrotvorne ili općekorisne svrhe.⁷

Vakufnama se sastoji od tri glavna dijela:

- a) Ekspozicija u kojoj se, nakon upućivanja zahvale Allahu i izricanja salavata na poslanika Muhammeda (a. s.), njegovu porodicu i ashabe, prelazi na izvjesne meditacije, čija je osnovna poenta prolaznost Ovoga svijeta, a vječnost Budućeg, i dolazi se do saznanja o potrebi zasnivanja vakufa, kao općekorisnog čina koji ima trajnu vrijednost, pri čemu se citiraju određeni tekstovi Kur'ana i hadisa;
- b) Dispozicija u kojoj se izlažu odredbe vakifa, čime se konkretno prelazi na čin zavještavanja pojedinih objekata, odnosno novca, koji će se oplođavati davanjem na kredit, uz interes koji je u okviru šerijatsko pravnih normi;
- c) Legalizacija samog čina uvakufljenja od strane nadležnog kadije, koji cjelokupan tekst vakufname unosi u svoj sidžil i donosi presudu o valjanosti

⁵ Mehmed Ali Čerimović, "Evladijjet vakuf", <http://www.fin.ba>, preuzeto 10. 05. 2014.

⁶ Preuzeto sa: <http://vakuf.ba>, 09. 05. 2014.

⁷ Zejnil Fajić, "Originali i prepisi vakufnama sačuvanih do danas", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1983., knjiga IX-X, str. 25.

i izvršivosti uvakufljenja, uz prethodnu proceduru predaje uvakufljenih dobara licu koje će upravljati (mutevelija), da bi sve to bilo popraćeno kur'anskim citatom kojim se želi ukazati na sankciju za svako ono lice koje bi pokušalo vršiti izmjene odredaba sadržanih u vakufnami.

Puni datum po islamskom kalendaru je sastavni dio legalizacije.⁸

Vakufname pružaju mogućnost ne samo da objasnimo instituciju vakufa, koja predstavlja pitanje velikog značaja za izučavanje islamskog društva, kako sa pravnog tako i sa historijskog gledišta, nego nam one isto tako mogu poslužiti kao prvorazredni izvori za izučavanje mnogih drugih pitanja iz svih grana historije.

Vakufski dokumenti pružaju najviše podataka za historiju gradova i naselja uopće, za kolonizaciju, historijsku topografiju, a naročito za kulturnu i ekonomsku historiju.

Ovi nas dokumenti upoznaju sa sistemom teritorijalnog razvoja varoši, sa natankom novih varoši, kvartova, mahala, sa tačkama koncentracije ljudi različitih zanatskih, industrijskih i trgovačkih aktivnosti.

One nam ukazuju na ekonomske uslove raznih društvenih klasa, na njihov životni standard, kao i na pravne i socijalne odnose unutar i između tih klasa.

One nam daju mogućnost da upoznamo vrijednost novca, prirodu različitih poreza, visinu zakupa i kirije.

Vakufname nam pokazuju razvoj prosvjetnih, naučnih i vjerskih ustanova, kao i ustanova socijalne pomoći.

Vakufname i vakufski dokumenti općenito, a naročito vakufski obračuni, daju nam obilna obavještenja o tome kako su živjeli obični ljudi, sitne zanatlije, mali trgovci i seljaci o kojima hronike sistemski ne vode računa.⁹

Dokument kojim se opisuje vakuf zove se vakufnama, a na kraju svake vakufname stoji: "Proklet bio onaj ko na bilo koji način oskrnavi ovo moje dobro djelo!"

⁸ Ibid., str. 19-20.

⁹ Hazim Šabanović, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Orijentalni institut Sarajevo, 1951. god, str. 5.

Odredbe (šartovi) vakifa koji se ne protive šerijatskim propisima vrijede kao zakon. Vakufnama je apsolutna odredba u kojoj niko ne smije bilo šta izmijeniti bez presude šerijatskog sudije ili druge zakonom određene vlasti. Zato su mnogi hanefijski pravници kazali: "Vakifov je šart kao i Šarijin nass", tj. da se odredba vakifa ne može mijenjati ako je izvršiva i ako odgovara šerijatskim propisima.

Uvodne naznake o Ferhad-begovoj vakufnami

Neka istraživanja ukazuju na to da Ferhad-beg vodi porijeklo od sultana Fatiha, kao i da je u bliskim rodbinskim vezama sa sultanom Sulejmanom Veličanstvenim i Gazi Husrev-begom.¹⁰ Što se tiče vakufname, prepisao ju je Abdulkerim, kadija u Tešnju. On navodi da ju je prepisao s originala, bez ikakvih dodavanja ili propusta. Tekst vakufname ja na arapskom jeziku i dosta je težak za čitanje.

Upotreba izraza *mula* prilikom oslovljavanja nekih osoba u vrijeme pisanja vakufname dovodi do zaključka da je bilo učenih vjerskih službenika u tom vremenu u kasabi Tešanj. Iz samog teksta vakufname teško je odgonetnuti današnje pandane nekim geografskim pojmovima, koji se u njoj spominju, kao npr. Telal-Biškup, Šemhun i Šarih al-azim.

Vakif naglašava da je džamiju uvakufio za Božije robove, koji nakon idolopoklonstva namaz obavljaju i drugu kuću (medresu) za ljude i djecu koji se žele obrazovati. Izraz časna džamija prema jednom broju istraživača označava prvu džamiju u nekom mjestu. To bi moglo značiti da je Ferhad-begova džamija prva sagrađena džamija u Tešnju. Na osnovu ovih stavki u vakufnami može se pretpostaviti da je ovo vrijeme širenja islama u ovom kraju.

Na temelju ove vakufname može se ustvrditi da je Ferhad-beg obnovitelj Tešnja, ali i da je ustanovio neke institucije, kao npr. vakuf, hatabet, imamet i dr. Predvidio je da se hatibu spomenute džamije na ime plate svakog dana isplaćuju četiri dirhema, za obavljanje imameta dnevnu platu u iznosu od pet dirhema, a za nazira vakufa naknadu od tri dirhema.

¹⁰ Vidi: Muhamed Ždralović, Medžmua Abdulkerima tešanjskog kadije iz 19. stoljeća, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1978., knjiga V-VI, str. 169.

Imajući u vidu da je sagradio medresu i odredio sumu za plaćanje učitelja za djecu (dva dirhema dnevno), za Ferhad-bega se može ustvrditi da je utemeljitelj pismenosti na ovim prostorima, u institucionalnom pogledu.

Vakufnama Ferhad-bega napisana je 10. rebi' u-l-evvela 967. h. Ako se imaju u vidu veličina i značaj Ferhad-begovog vakufa, onda se s punim pravom može konstatovati da je ovaj vakuf za Tešanj isto ono što je Gazi Husrev-begov vakuf za Sarajevo.

Nenavođenje imena svjedoka na kraju vakufname ukazuje na to da je Ferhad-beg svrstan u elitu ljudi čija se riječ slušala, uvažavala i prihvatila kao pravni element.

Ferhad-begova vakufnama je, praktično, rodni list grada Tešnja, ali od kada je napisana, prije 468 godina, prvi put je javno pokazana javnosti na uvid prilikom otvorenja rekonstruisane zgrade Ferhad-begove medrese za sjedište Medžlisa Islamske zajednice Tešanj 2014. godine.

Prijevod teksta vakufname

Hvala Allahu, Poznavatelju svih stanja i prilika Njegovih odanih robova koji stižu dobra djela. Neka je spas i blagoslov našem vjerovjesniku Muhammedu, najboljem stvorenju, i njegovoj porodici i plemenitim drugovima.

A potom, ovo je ispravan šerijatski dokaz i jasna isprava koju objašnjava njena sadržina i koja izriče ono što je u njoj, a to je da je uzor plemenitih zapovjednika i suština sjajnih velikana, vrelo Bogu ugodnih dobročinstava i izvor sunnetskih dobročinstava, okružen nizom poklona Svemogućeg darovatelj Ferhad-beg, sin Iskenderov, povećao mu Allah blagostanje u dobročinstvima i zavještanju lijepih djela (jer zna) da je ovaj svijet prolazan u odnosu na budući.

Poželio je sticanjem sunnetskih djela i uvakufljenjem zemaljskih dobročinstava, pa je uvakufljio i zavještao trajnom nakanom i čistom savješću, kao što će se razjasniti pristupanjem sjednici časnog šeriata i društva uzvišne vjere pred gospodina sudiju, koji je gore stavio svoj potpis na knjigu (vakufnamu), Uzvišeni ga Allah obradovao lijepim pribježištem.

Potvrdio je i priznao da uvakufkuje i časnu džamiju koju je napravio u kasabi Tešanj (ta se džamija zove Ferhadija) u okolini kadiluka Brod, za Božlje robove koji obavljaju namaz nakon idolopoklonstva (?).

Također je uvakufio kuću koja je u blizini pomenute džamije (medresu) za ljude i djecu koja se žele podučavati učenju Kur'ana.

Isto tako je uvakufio drugu kuću za putnike koja se zove han, kog ne treba objašnjavati i opisivati, jer je poznato da pripada pomenutom vakifu.

Također je i uvakufio svotu u iznosu od trideset tisuća ovovremenskih dirhema i uvjetovao je da se uzme dobit od spomenutog iznosa tako da svakih deset dirhema čini jedanaest. Uzima desetinu na način samostalnosti izraženoj u šeriatu najboljeg stvorenja zagovarača na sudnjem danu.

Uvakufio je i mlinove u jednoj kući, u spomenutoj kasabi, s dva žrvnja, a na vodi poznatoj po imenu Raduša.

Također je uvakufio trideset i dva dućana poredana jedan do drugog, vrata uz vrata, u pomenutoj kasabi. Godišnja kirija za svaki iznosi šezdeset dirhema.

Uvakufio je i dva vrta koja je kupio od Ulama-paše i Muslihudina Halife u spomenutoj kasabi Tešanj.

Uvakufio je i drugu kuću u blizini rijeke Usore i dva komada zemlje, od kojih se jedan zove Tugavica, a drugi po poznatoj granici u blizini spomenutog hana.

Također je uvakufio čitluk Jablanica i Čaglići uz Ripnu zajedno s poslugom, njihovim supružnicima, djecom, konjima, kravama i alatom za njihov rad.

Granice ovog čitluka su od rijeke Ripna do puta prema selu Trepču, a od ovog do puta sela Kosova, a od puta Kosova do Telel-Biškup (?) a od njega do rijeke Jablanice, a od nje do rijeke Šemhun (?), a od nje do brda Kalnovetić (?), a od njega pored Šarih al-Azim (?) Hadžera (?), u blizini kuće gdje je Hodžin han, a od njega do spomenute rijeke poznate kao Jablanica.

Uvjetovao je da se brine za hatabet, imamet, mujezinluk i druge potrebe, uzorak plemenite gospode Mula Mustafu, sve dok je živ na ovom svijetu. I kad se što s Božjom providnošću uveća, neka postupa skladno s tim uvećanjem, uz uvjete da neće trošiti ni na što osim što je uvjetovao vakif. Ova su povećanja za hatiba i imama, jer čine dovu za duše svih vjernika i vjernica, muslimana i muslimanki.

Uvjetovao je da obavlja imenovanje, i da se brine za porast, manjkavosti, izmjene i promjene kao i druge potrebe u ovim poslovima, bilo toga malo ili mnogo, on osobno, a iza njegove smrti njegova djeca, djeca njegove djece, s koljena na koljeno, s pokoljenja na pokoljenje, sve dok ne izumre njihova loza.

Uvjetovao je hatibu spomenute džamije (čaršijska džamija Ferhadija) svakog dana po četiri dirhema, za imamet pet dirhema, za nazira tri dirhema. Uz to daje još svakoga dana dva dirhema za učitelja djece, dva dirhema za radnika u mlinu. Svakog dana se daju tri dirhema za mujezina i dva dirhema za muteveliju te dva dirhema za džabiju. Daje se svakoga dana dirhem za učenje časnog Jasina, koji se uči poslije sabah-namaza, daje se jedan dirhem onom ko prouči ašere iz Kur'ana poslije podne-namaza, jedan dirhem ko prouči suru 'Amme jetesaelune poslije ikindije-namaza i daje se jedan dirhem ko prouči suru Mulk poslije jacijskog namaza.

Svakog dana se daje dirhem za djelitelja.

Vakif je uvjetovao spomenutom hatibu, njegovoj djeci, djeci njegove djece da kad god se što poveća od novca kao i prihoda od čifluka, daju kao povećanje vazife spomenutom hatibu i spomenutom mudrom imamu vazifu u iznosu od trideset dirhema i to nakon plaćanja resume za spomenuti čifluk kao i ono što se poveća od žetve. To je uvjetovao vakif za hatiba i imama, jer on želi, znajući i potpisivajući da trajanje ovog u svakoj prilici i vremenu neće moći izmijeniti niti pokvariti ni nasljednici niti vlast.

S ovim se počinje računati cijeli vakuf od njegovih ruku slobodan i bez ikakvih smetnji za predaju.

Predao je imovinu spomenutom Halifi Mula Hasanu, nakon što ga je učinio mutevelijom za potrebe knjiženja i ostalih neophodnosti u ovim poslovima, strogo i uredno.

On će time upravljati kao što upravljaju mutevelije.

Kako je stanje došlo do ovog trena, optužio je spomenuti vakif potpisanog muteveliju na sjednici najblistavije vjere i pred društvom čistog senata kod suca potpisnika – želje mu se ostvarile – da je on pošto je uvakufio novac a da po mišljenju trojice imama to nije ispravno. "Tražim od njega da mi novac vrati." "Ne", odgovorio je mutevelija, jer je vakufljenje novca ispravno kod većine imama, kao

što je prenio Ensari, Stvoritelj mu se smilovao, “stoga ti ne dam već uvakufljene dirheme.” Spomenuti je sudac presudio da je uvakufljenje po šerijatu ispravno.

Ponovo se vakif vratio sporu i optužio, da iako je uvakufio novac, on smatra da to nije potrebno, kao što nije potrebno ni vakufljenje nekretnina prema mišljenju imama Ebu Hanife iz Kufe. Tvorac mu se smilovao. “Stoga hoću opovrgnuti spomenuta dva vakufa, tražim da budu moje vlasništvo kao što je i prije bilo.” Po drugi put mutevelija je odgovorio da to ne zadovoljava, jer je on ostvario pravo ispravno i trajno za potpisani novac. Sudac je ispravno presudio i svi se slažu s tim. Pa pošto je sve ispravno, nema mimoilaženja između dvojice uvaženih imama, Ebu Jusufa i Muhammeda, radijallahu ‘anhuma.

Ova dva vakufa su postala dosuđena potvrdom njihova prijenosa. Dva obavezna vakufa, kod kojih je rješenje zadovoljavajuće kod spomenutog suca, koji je presudio i odlučio po drugi put o postojanju dva vakufa koja su, po njihovom ustrojstvu, dosuđena, presudom i časnom odlukom, postali su dva obavezna vakufa, čvrsta bez dvojbe na zapisanim uvjetima do Sudnjeg dana.

Ko bi ovo izmjenio nakon što ga je čuo, imao bi grijeh onih koji ga mijenjaju. Allahu, Allahu je njegov udio, njegova dostatnost i nagrada i velika kazna. Doista, Allah teško kažnjava. Bojte se Allaha, o znani! Posta vakufom pomoću plemenitog Allaha. To se desi i napisa desetog dana od prvog rebi’a mjeseca, devet stotina i šesdeset sedme godine po Hidžri Poslanika (10. reb. ev. 967), neka je na njega spas do Sudnjeg dana (u gradu Banjoj Luci, izgradnja časne džamije bila je 988. godine).

Ovaj je prijepis prenesen iz originala bez ikakvih dodavanja ili ispuštanja. Prepisao ga je siromah Abdulkirim, kadija u Tešnju (1)255(?) - bilo je oprošteno.

Fuad Šišić

ODNOS LOKALNE SAMOUPRAVE PREMA VAKUFU NA PRIMJERU TEŠNJA

“*Imajući u vidu da je komunistička vlast učinila očiglednu nepravdu prema vakufskoj imovini u posjedu Islamske zajednice, aktualna vlast ima moralnu, ali i pravnu obavezu da tu nepravdu ispravi onoliko koliko je to u postojećim okolnostima moguće.*”

ODNOS LOKALNE SAMOUPRAVE PREMA VAKUFU NA PRIMJERU TEŠNJA

*Opaki vjeruju da su vam učinili veliko dobročinstvo
time što vam nisu nanijeli nikakvo zlo. (Ezop)*

Povijest pamti različite pravne ili stvarne oblike odnosa države prema vjerskim slobodama i pravnom položaju crkava i religijskih zajednica koje postoje i djeluju na određenom području. Ti odnosi se smještaju u rasponu od poistovjećivanja države i jedne religijske zajednice do negiranja i zabranjivanja rada jedne ili svih religijskih zajednica. S druge strane, sadržaj lokalne samouprave danas se definira kao pravo i osposobljenost jedinica lokalne samouprave da reguliraju i upravljaju određenim javnim poslovima u granicama zakona.

Lokalna samouprava, kao dio strukture vlasti, postoji veoma dugo. Njene nadležnosti i ovlaštenja vremenom su se mijenjale, ali u bosanskohercegovačkim uslovima lokalna samouprava je, više ili manje, uvijek bila jednim dijelom i produžena ruka države, odnosno državne vlasti. Danas jedinica lokalne samouprave ima vlastite nadležnosti, ustanovljene ustavom i zakonom, zatim prenesene nadležnosti s viših nivoa vlasti, ali ima i pravo baviti se svim pitanjima od lokalnog značaja, koja nisu isključena iz njene nadležnosti, niti dodijeljena u nadležnost neke druge vlasti, na osnovu ustava i zakona.

U periodu nakon 1945. godine, u vrijeme kada je komunistički režim odlučio vjerske slobode i prava vjerskih zajednica svesti na što je moguće manju mjeru,

došla je na udar imovina vjerskih zajednica, pa samim time i vakufska imovina, kojom je upravljala Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini. Državna vlast je uspostavljajući svoju pravdu učinila veliku nepravdu prema vakufskoj imovini. Oduzimanje imovine, slijedom sistemskih zakonskih rješenja, provođeno je i na nivou lokalnih organa vlasti, odnosno putem sreskih i viših nivoa u slučaju žalbe oštećenih strana. Ti postupci oduzimanja tuđeg bili su, od strane komunističke države, nemilosrdni i beskrupulozni, pogotovo kada se radilo o vakufskoj imovini.

U slučaju Tešnja, osim velikih zemljišnih i šumskih posjeda (Planje), na udaru se našlo vakufsko zemljište u samom centru grada, te posebno još tada "aktivni" mezarluci kod "Kapa" džamije i mezarluci od Doma zdravlja do zgrade Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) (prema izjavama očevidaca, prilikom iskopa za gradnju kuća na tim lokalitetima vidjeli su se bijeli ćefini). Ponašanje vlasti u tom vremenu je bilo bez osjećaja prema porodicama umrlih, a pogotovo prema samim umrlim, budući da nisu učestvovali u premještanju umrlih na druge lokacije, nego su to prepuštali na volju licima kojima su dodijeljivane parcele za gradnju. Tokom izrade ovog teksta nisam uspio doći do svih dokumenata (do velikog broja jesam), ali su neki nečitljivi. Ipak, iz onog što je potpuno čitljivo može se vidjeti da je preuzimanje vakufske imovine od strane lokalne vlasti bio proces koji je tekao od poslije 1945. sve do 1990. godine. Navest ću nekoliko primjera.

Rješenjem Komisije za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću Narodne Republike Bosne i Hercegovine (NR BiH), donesenim 19. septembra 1962., na osnovu člana 55 Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, poništava se ranije doneseno rješenje o nacionalizaciji Narodnog odbora Sreza Doboj od 15. decembra 1959. i usvajaju nove odredbe kojima se potvrđuje da su nekretnine Vakufa Gazi Ferhad-begove medrese u Tešnju od 26. decembra 1958. nacionalizovane i postale društvena svojina. Navedena su četiri objekta (među njima i zgrada zvana *Šareni mekteb*) i zemljište.¹

Rješenjem Narodnog odbora Opštine Tešanj, Srez Doboj, od 8. septembra 1962., preuzima se parcela površine 300 m² iz Vakufa Hadžiefendina dibekhana i dodjeljuje Dževdetbegović Selima Fadilu, u svrhu izgradnje porodične kuće. Istim rješenjem se uvrđuje da je Dževdetbegović Fadil dužan uplatiti iznos od 29.700

¹ Komisija za nacionalizaciju pri Izvršnom vijeću NR BiH, br. 507/62, 19. 9. 1962.

dinara u gotovom novcu u roku 15 dana u Opštinski fond za stambenu izgradnju, dok se posebnim članom konstatuje da će Odjeljenje za finansije odrediti naknadu ranijem korisniku. U opisu rješenja stoji i to da se radi o parceli pored glavne ceste, na sunčanoj strani, u neposrednoj blizini vodovodne i električne mreže. Narodni odbor je ocijenio opravdanim zahtjev podnosioca, dakle građanina, da se oduzme vakufska parcela i dodijeli istom radi izgradnje porodične kuće.

Rješenjem Skupštine Opštine Tešanj od 9. novembra 1977., na osnovu članova 6, 8 i 12 Zakona o građevinskom zemljištu u društvenoj svojini² i člana 188. Statuta Opštine Tešanj,³ u predmetu preuzimanja neizgrađenog građevinskog zemljišta u nacionalizovanom rejonu, preuzima se od Odbora Islamske zajednice Tešanj neizgrađeno građevinsko zemljište na tri parcele⁴ u ukupnoj površini od 2.754 m² i dodjeljuje bez naknade Opštinskoj zajednici za socijalnu i dječiju zaštitu. Ovim se rješenjem utvrđuje pravo na naknadu po propisima Zakona o eksproprijaciji, a Opština Tešanj obavezuje da će iz budžeta Opštine isplatiti naknadu za preuzeto zemljište. Na ovoj lokaciji je kasnije i izgrađena zgrada Dječijeg obdaništa, gdje se i danas nalazi, a u kome je trenutno smještena Opšta biblioteka i prostor za djecu sa posebnim potrebama.

Rješenjem Skupštine Opštine Tešanj od 15. novembra 1990., u predmetu preuzimanja neizgrađenog građevinskog zemljišta u nacionalizovanom rejonu, preuzete su tri parcele⁵ ukupne površine 1.177 m² iz Vakufa Hadžiefendine dibekthane. Rješenjem se utvrđuje pravo na naknadu ranijem korisnika prema Zakonu o eksproprijaciji. Ovo zemljište je preuzeto zbog privođenja regulacionog plana krajnjoj namjeni, a na kome su izgrađene tri privatna porodična objekta.

Iz navedenih primjera se vidi pravni osnov poduzimanih radnji, ali i stvarnih povoda za svaki pojedinačni slučaj ili više njih u isto vrijeme. Isto tako, svim rješenjima je konstatirano pravo na naknadu, ali nije konkretizirano u istim rješenjima. Ni u arhivi Opštine Tešanj, niti u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Tešanj nisam mogao pronaći dokaze za konkretna obeštećenja osim što sam u

² Sl. list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH), br. 13/74

³ Sl. glasnik Opštine Tešanj, br. 3/74

⁴ Skupština Opštine Tešanj, br. 03-530-1/77, 9. 11. 1977.

⁵ Skupština Opštine Tešanj, br. 01-475- /90, 15. 11. 1990.

arhivi Opštine naišao na neka rješenja o dodjelama nekih drugih parcela, koje su neuporedive s aspekta lokacijske pogodnosti, pa ta rješenja nisam ni uzimao kao ilustraciju.

Imajući u vidu da je komunistička vlast učinila očiglednu nepravdu prema vakufskoj imovini u posjedu Islamske zajednice, aktualna vlast ima moralnu, ali i pravnu obavezu da tu nepravdu ispravi onoliko koliko je to u postojećim okolnostima moguće. Jedno od mogućih rješenja bilo je donošenje državnog zakona o restituciji nacionalizovane imovine. Ali, kako je naša država Bosna i Hercegovina tek odbranjena, ali i nedovršena s aspekta političke volje da se njene institucije učine funkcionalnim, to je bio signal da treba tražiti druga rješenja.

Otimanje vakufske imovine dogodilo se u vremenu kada je vlast otvoreno radila protiv interesa vjerskih zajednica i afirmacije vjerskih sloboda. U takvom ambijentu nisu postojali adekvatni mehanizmi kojima bi se vjerske zajednice mogle izboriti na fer osnovi za očuvanje vlastite imovine.

Međutim, padom jednopartijske komunističke vlasti, otvorile su se nove mogućnosti saradnje između vlasti i vjerskih zajednica. Ta saradnja zahtijevala je više znanja u svim područjima, više međusobnog uvažavanja i viši nivo komunikacije. Stanje bosanskohercegovačkog društva veoma je složeno, tako da i artikulacija interesa institucija nije jednostavna. Stoga to nije bilo prosto pitanje, kako se činilo. Došlo je vrijeme kada je trebalo da svako uradi svoj posao najbolje i pomogne drugome da uradi svoj posao najbolje. Taj jedan fer odnos, odnos s kojim će prije svega Allah biti zadovoljan, pomalo je nedostojao.

Ja sam došao u opštinsku vlast kao kandidat Stranke demokratske akcije (SDA) na poziciju prvog prijelaznog opštinskog načelnika 13. jula 1994. godine. Bila je to nova struktura lokalne uprave nakon Vašingtonskog sporazuma i kreiranja Federacije Bosne i Hercegovine. A prvi zahtjev Odbora Islamske zajednice Tešanj sam dobio 12. oktobra 1994. godine. U potpisu je bio predsjednik hadži Osman Jašić. Odbor Islamske zajednice Tešanj tražio je povrat vakufa zvanog "Dućani" u površini od 120 m², na kojem je bio izgrađen poslovni objekat "Modna kuća", upisano u ZK kao trajno pravo korištenja na RO "Maloprodaja" Tešanj⁶. Ovi dućani su nacionalizovani 15. decembra 1959., a primjenom Zakona

⁶ RO "Maloprodaja", radna organizacija za trgovinu u društvenom vlasništvu u Tešnju

o eksproprijaciji dodijeljeni na korištenje RO "Maloprodaja" Tešanj 18. oktobra 1985. U vrijeme podnošenja zahtjeva Islamske zajednice Tešanj prema Opštini, RO "Maloprodaja" nije postojala, ali je postojao "Vemal"⁷ kao pravni sljedbenik RO "Maloprodaja", koji je koristio tu imovinu kao vlastitu. "Maloprodaja" odn. "Vemal" je u međuvremenu investirao u novi objekat na istoj lokaciji.

Kako smo reagovali na zahtjev Islamske zajednice? Rezultat smo imali već 9. januara 1995. godine. Potpisan je predugovor triju strana: Islamske zajednice, "Vemala" i Opštine Tešanj. U roku od samo tri mjeseca izvršena je zajednička procjena ulaganja od strane "Vemal" u objekat u iznosu od 84.000,00 KM. S obzirom na to da je Opština Tešanj proizvela ovo stanje svojom odlukom, te da je "Vemal" bio društveno vlasništvo, Opština je prihvatila isplatiti firmi "Vemal" iznos od 84.000,00 KM, kako bi oni bili obeštećeni i napustili objekat, a objekat vratila Islamskoj zajednici. Sve pravne radnje okončane su do 20. februara 1995. godine, te je Islamska zajednica imala na raspolaganju jedan veoma upotrebljiv objekat. Od tada pa sve do danas u spomenutom objektu smješten je restoran "Kahva", koji predstavlja dio kompleksa sjedišta Medžlisa Islamske zajednice Tešanj. Bio je to rezultat zdravih međusobnih odnosa, pune saradnje, potrebnih znanja da se u okviru zakona traže moguća rješenja, ali i uz punu političku podršku vlasti. Ipak, ispred svega je stajala inicijativa funkcionera i organa Islamske zajednice.

Kada se vidjelo da restitucija neće ići kako se očekivalo, mi smo nastavili raditi u okvirima naših mogućnosti. Godine 1999. formirana je zajednička komisija Opštine Tešanj i Medžlisa Islamske zajednice Tešanj. Na temelju raspoloživih informacija i dokumenata sačinjen je spisak vakufske imovine koja je preuzeta i izvršena njena procjena. Spisak je sačinjavao sljedeće lokalitete u gradu: Obdanište (30.652 m²), Dom zdravlja (13.879 m²), Musala (1.554 m²), Kapa džamija (568 m²), Hamzi-begova džamija (200 m²), džamija u Seravi (383 m²), Kovačnice (60 m²), Gradina (520 m²), kod Bukvića dućana (1.543 m²), te Krndija raskršće (1.582 m²), što je ukupno iznosilo 50.941 m² ili iznos od 2.457.050,00 KM.⁸ Potom smo razmotrili

⁷ "Vemal", radna organizacija za trgovinu tada u društvenom vlasništvu u Tešnju; danas posluje kao privatna firma.

⁸ Komisija za procjenu vrijednosti oduzete vakufske imovine, Izvještaj 01/37-1/99 od 29. 1. 1999. (po rješenju Vakufske direkcije br. 09-181/98 od 9. 7. 1998 i rješenju opštinskog načelnika Tešanj br. 02-111-52/98 od 8. 10. 1998.)

koja je to imovina Opštine Tešanj za koju bi Islamska zajednica potencijalno mogla biti zainteresovana. Nakon toga, Islamskoj zajednici dodijeljeni su prizemlje Ademagine banke i zgrada Muftijinog konaka. Hotel, kojim je upravljalo društveno preduzeće “Zvečaj”, a za čiju zgradu je Islamska zajednica bila zainteresirana, nije mogao biti dodijeljen zbog neslaganja uposlenih. Ovo naglašavam zbog toga što je opštinska uprava vodila računa da ispravljanjem jedne nepravde ne pravi drugu.

Napominjem da je Islamska zajednica ušla u posjed svoje zgrade “Šareni mekteb” odmah poslije prvih demokratskih izbora, a opštinska uprava je posljednjih 18 godina u više navrata vršila dodjele zemljišta bez naknade za potrebe Islamske zajednice, kao što je: zemljište za Kutahya džamiju na Krndiji, zemljište za džamiju u džematu Dobropolje-Mekiš, zemljište za proširenje mezarluka i izgradnju spomenobilježja u džematu Karadaglije-Koprivci, zemljište za mezarluke u džematu Ljetinić, zemljište za mezarluke u Rosuljama (Agići), zemljište u Miljanovcima Novim (Gobelja). Budžetska podrška projektima Islamske zajednice, ali i podrška projektima dviju crkava, katoličke i pravoslavne, nije izostala.

Mene je Allah počastio da budem na javnoj funkciji i u prilici da sudjelujem u ispravljanju nepravde. Molim Ga da nam oprosti što nismo uradili više. Ali, ovdje se nije radilo o mojoj volji i odgovornosti, nego i volji vladajuće stranke, inicijativi organa Islamske zajednice i profesionalanom odnosu opštinske administracije. Bez svega toga ne bi bilo moguće ovo uraditi. Opštinskoj upravi je zahvalio naš tadašnji i aktualni muftija mr. Ejub-ef. Dautović, prilikom posjete opštinskom načelniku, s tadašnjim glavnim imamom u Tešnju rahm. Hilmom-ef. Perčom. I radi pune istine, ne mogu a da ne kažem sljedeće: Pravni sljedbenici vlasti koja je oduzimala vakufsku imovinu na način koji sam prezentovao nisu podržali spomenute odluke na opštinskom vijeću. Štaviše, dogodila se i jedna apsurdna situacija. Naime, predsjedavajući Opštinskog vijeća Tešanj potpisao je Odluku o davanju saglasnosti za prenos prava na nekretninama⁹ za koju on sam nije glasao. Naprotiv, dva mjeseca nakon što je u maju 2000. na mjesto opštinskog načelnika došao kandidat te partije (SDP), predložio je Opštinskom vijeću da se odluka o namirivanju dijela naknade Islamskoj zajednici poništi. Međutim, na Opštinskom vijeću ovaj prijedlog nije dobio podršku, a oni sami nisu imali dovoljno glasova da bi ga mogli usvojiti. Zaista nije svaka vlast ista, kao što ni svi ljudi nisu isti.

⁹ Opštinsko vijeće Tešanj, br. 0131-1016/2000, 27. 3. 2000.

Zaključci

1. Iskustva lokalne samouprave Tešnja u pogledu nastojanja da se Islamskoj zajednici osigura kompenzacija za oduzimanje vakufske imovine može poslužiti kao primjer drugim lokalnim samoupravama i vjerskim zajednicama;
2. Ukoliko primjena spomenutih iskustava nije moguća, model saradnje lokalne uprave i vjerskih zajednica u Tešnju može služiti kao primjer dobre prakse. U njihovim uzajamnim odnosima, ne postoji konkurencija između opštinskih funkcionera i funkcionera Islamske zajednice, nema podilaženja u odnosima, nema nerealnih očekivanja, ali ima međusobnog uvažavanja, međusobne podrške i fer odnosa u interesu javnih poslova i u interesu vjerskih zajednica, odnosno Islamske zajednice u ovom slučaju;
3. U Tešnju ima još mnogo toga da se uradi kako bi se ispravila nepravda učinjena prema vakufima. U tom kontekstu, vjerujem da će i ovaj okrugli sto biti podsticaj svima nama kako bismo još jednom sagledali sve mogućnosti naknade i kompenzacije za oduzetu vakufsku imovinu.

Dženana Šaran

**RESTAURACIJA
FERHAD-BEGOVE DŽAMIJE U TEŠNJU**

“ *Gazi Ferhad-begova džamija izgrađena je 1558. u centru tešanjske čaršije na k. č. br. 966, pa je u narodu još poznata kao Čaršijska džamija.* ”

RESTAURACIJA FERHAD-BEGOVE DŽAMIJE U TEŠNJU

Historijski podaci potvrđuju da su za vrijeme osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini (BiH) izgrađene četiri potkupolne džamije koje se, prema imenu njihovog graditelja, nazivaju Ferhadijom, i to u Sarajevu, Tešnju, Banjoj Luci i Žepču.

Od četiri pobrojane džamije, samo potkupolna džamija Ferhadija u Sarajevu i četverovodna Ferhad-begova u Tešnju odolile su vremenu i danas su u upotrebi. Tokom posljednjeg rata u BiH, agresorske snage su 7. maja 1993. minirale Ferhadiju džamiju u Banjoj Luci i do temelja je srušile. Njena obnova je u toku.

Ferhad-pašina džamija u Žepču imala je četverostrani krov i drvenu munaru koja je 1946. zamijenjena betonskom. U ovom obliku ostala je sve do 1977. godine, kada je na njenom mjestu napravljena nova džamija koja je tokom rata 1993. porušena.

Moj rad je posvećen rekonstrukciji Ferhad-begove džamije u Tešnju. U timu stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH bili su angažovani Aleksandar Ninković, dia, Azer Aličić, dia i Dženana Šaran, dia.

Gazi Ferhad-begova džamija izgrađena je 1558. u centru tešanjске čaršije na k. č. br. 966, pa je u narodu još poznata kao Čaršijska džamija.

Osnivač Ferhad-begove džamije u Tešnju je Ferhad-čelebija, značajna ličnost za razvoj gradskog naselja Tešanj. Prema mišljenju Adema Handžića, Ferhad-beg je za Tešanj predstavljao njegovog prvog vakifa i stvarnog osnivača muslimanskog

gradskog naselja u podgrađu tešanske tvrđave.¹ Na osnovu podataka koje donosi tešanski kadija Abdulkерim, Ferhad-beg je bio sestrić sultana Sulejmena Veličanstvenog.²

Kad je riječ o Ferhad-begovoj džamiji, s vremena na vrijeme se pojave razmimoilaženja oko njenog izvornog oblika, izvornosti konstrukcije s drvenim kupolama, načina zidanja sadašnjih zidova džamije, postojanja kamenih potkupola iznad ulaznih sofa, položaja munare itd. Sretna sam što sam bila dio tima koji je proveo istraživačke radove i analize na konstrukcijama, zidovima, podu, drvenoj konstrukciji mahfila i malterima, tako da sa sigurnošću mogu tvrditi da za suprotstavljena mišljenja nema materijalnih dokaza.

Ovdje neću govoriti o faktorima koji su utjecali na podizanje kupolne džamije u nekom gradu-kasabi (kao što su razvijenost naselja, njegov geopolitički položaj u Carstvu, postojanje jakog vakifa koji je svojim društvenim položajem, porijeklom i bogatstvom utjecao na razvoj i unapređenje mjesta u kojem se našao u službi, mogućnost angažiranja vrsnih majstora u izgradnji i dr.). Zadržat ću se na arhitektonskoj formi džamije, materijalima od kojih je izgrađena, na komparaciji glavnih elemenata složenijih potkupolnih i jednostavnijih pravougaonih četverovodnih džamija.

Prije nego što iznesem tehničke podatke o samoj rekonstrukciji, o analizama i istraživanjima koja je Zavod za zaštitu spomenika proveo u dva navrata 2001. i 2008. godine, navest ću tipove džamija i njihove podvrste, od kojih je najveći broj pripadao klasičnom osmanskome stilu XVI stoljeća.

Arhitektonski tipovi džamija u BiH

Džamije sa kupolama izražavaju najviši domet islamske arhitekture. U Bosni i Hercegovini se grade od kraja druge decenije XVI stoljeća, pa do 1863.g. Najintezivnija gradnja ovih džamija kod nas je bila u XVI stoljeću, kada je izgrađeno 28 od ukupno 36 kupolnih džamija i kada su nastale arhitektonski najvrjednije

¹ Adem Handžić, "Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanskoj nahiji u XVI stoljeću" *Anali Gazi Husrev- begove biblioteke* 2-3, 1974.g. str.161-174, Sarajevo

² Muhamed Ždralović, "Medžmua Abdulkерima Tešanskog kadije iz XIX vijeka" *Anali Gazi Husrev- begove biblioteke* 5-6, 1978.g. str.168, Sarajevo

džamije sa odlikama klasične osmanske arhitekture.³

Potkupolne jednodostorne džamije imaju jednostavnu arhitektonsku kompoziciju. Centralni prostor za molitvu ima kvadratni oblik. Okružuju ga kameni zidovi, čija se debljina kreće od 112 do 125 cm. Masivni zidovi preuzimaju težinu kupole na trompama ili pandatifima. S prednje ulazne strane nalaze se trijem-sofe, koje formiraju četiri kamena stuba s kapitelima oslonjena na kamene baze. Trijem je pokriven trima manjim kupolama. Pokrivač za veliku i tri manje kupole najčešće je bio od olova. Desno od ulaza nalazi se kameno postolje, koje nosi mnogougaonu (poligonalnu) munaru sa šerefom. Kod ovih građevina molitveni prostor zauzima između 90 i 150 m², što u osnovi iznosi od 9,5 x 9,5 m do 12,5 x 12,5 m.

Iz kvadratne osnove izdiže se osmougaoni tambur koji nosi kupolu. U tijelu tambura, tj. u svakoj od osam stranica, pojavljuju se prozori manjih prvouganih dimenzija, s prelomljenim lukom. Trijem s tri kupole je niži i kreće se u visini glavnog korpusa džamije. Zahvaljujući visini centralnog molitvenog prostora, na bočnim stranama se pojavljuje pet prozora u tri reda. Donji su pravougaoni, sa širokim šembranama (kamenim okvirima) iznad kojih se nalazi luneta s prelomljenim lukom. Prozori u drugom i trećem redu su završeni prelomljenim lukom. Kod ovih džamija su mihrab, portal, minber i mahfil najčešće urađeni od kamena, a ukrašeni perforacijama i stalaktitima, te slikarskim dekoracijama. Otvor portala je uokviren kamenim okvirom sa segmentnim lukom, ulazna vrata su drvena s ukladama bogato ukrašena s profilisanim lajsnama i rezbarijom. Niša mihraba je bogato ukrašena. Kupole i zidovi su slikarski ukrašeni. Osim navedenih elemenata, kod nekih džamija su ukrašeni i kapiteli mahfila trijema, pandatife i trompe, a ponegdje se posebna pažnja poklanja ukrašavanju kamene munare, i to ispod šerefe.

Primjeri ovakvih džamija su: Čekrekčijina džamija u Sarajevu (1526.), Balaguša u Livnu (1514-1515.), Hadži Bali-begova džamija (Kuršumlija) u Kladnju (1545.), Jeni džamija u Travniku (1549.), Aladža u Foči (1550.), Karađoz-begova u Mostaru (1557.), Jusuf-pašina u Maglaju (1560.), Ali-pašina u Sarajevu (1561.), Ferhadija u Sarajevu (1562.), Hadži-Alijina u Počitelju (1563.), Careva u Sarajevu (1565.), Defterdarija džamija u Banjoj Luci (1594.).

³ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u BiH*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 2 izdanje 1999.g. str.39

Potkupolne višeprostrorne džamije složenije su arhitektonske kompozicije.

Samo dvije džamije u Bosni i Hercegovini imaju složenu kompoziciju višeprostrorne džamije. To su Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu i Ferhadija u Banjoj Luci.⁴ Gazi Husrev-begova džamija ima raspon kupole 13 m i pet kupola na trijemu i predstavlja najreprezentativni arhitektonski objekat osmanskog perioda.

Jednostavne pravougaone džamije pokrivene četverovodnim krovom dijele se na dvije podvrste:

- džamije koje imaju drvenu kupolu ili ravnu tavanicu s kamenom munarom, i
- džamije koje imaju ravnu tavanicu džamije i drvenu munaru.

Od sredine XV stoljeća neprekidno se na tlu BiH grade džamije s kamenim munarama i po svom značaju dolaze odmah iza potkupolnih džamija. Kamena kupola i kamena munara su dva podjednako bitna elementa, za čiju izradu je bilo neophodno imati dovoljno sredstava te angažirati vrsne majstore, koji su imali znanja iz statike, proporcije, estetike te arhitektonske oblikovnosti, što su mogli osnivači samo višeg ranga i većih materijalnih mogućnosti.

Tlocrtno gledano, džamije sa četverovodnim krovom imaju iste prostore (ulazne, sofe-trijem molitveni prostor) kao i potkupolne, samo im je drugačije prostorno oblikovanje i izvedba što u konačnici daje potpuno novi arhitektonski izraz. Kod ovih džamija prostor za molitvu može biti kvadratne, a češće pravougaonog oblika, ulazne sofe su izvedene od drvenih stubova i s molitvenim prostorom su povezane četverovodnim krovom u jednu cjelinu.

Reprezentativan izgled postignut je postavljanjem dva reda prozora na fasadi, koji su istog oblika kao kod kupolnih džamija i drugih javnih objekata islamske arhitekture, donji su pravougaoni, a gornji lučno završeni.⁵ Kamena munara po svom obliku i položaju odgovara munari potkupolnih džamija i naglašava prostornu kompoziciju i sam značaj džamije.

Postoje dva osnovna tipa džamija s kamenom munarom, i to jednodnostorne, koje su češće, i džamije sa stubovima. Tipu jednodnostornih džamija pripada veliki

⁴ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u BiH*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 2 izdanje 1999.g. str. 42

⁵ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u BiH*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 2 izdanje 1999.g. str. 43

broj džamija u Sarajevu i Foči, Ferhad-begova u Tešnju, Bijela džamija u Tuzli i određeni broj u Hercegovini. Površina molitvenog prostora kod ovih džamija se kreće u rasponu od 65 do 150 m² (npr. Ferhad-begova u Tešnju 118,60 m²).

Svaka od ovih džamija je po nečemu originalna i razlikuje se od ostalih četverovodnih džamija i to prema tradiciji građenja u pojedinim oblastima. Različitost je izražena posebno u vrsti pokrova, oblikovanju krova i izradi munare. Sve sarajevske džamije su zidane ćerpićem, a u ostalim krajevima kamenom. Džamije se razlikuju i po položaju mahfila unutar džamije (duž prednje strane u Sarajevu ili desno od ulaza u fočanskim džamijama, kao npr. u Mustafa-pašinoj džamiji u Foči), vrsti pokrova (ćeremida u Sarajevu i Foči, šindra i crijep u ostalim krajevima BiH), izvedbi tavanice i drugim elementima.

Jedina džamija u Sarajevu koja nema ravnu tavanicu je Magribijina džamija, kod koje je tavanica izvedena u vidu koritastog svoda. Unutrašnje kupole imaju sljedeće džamije: Turali-begova u Tuzli, Handanija u Pruscu, Tabačica i Šarića džamija u Mostaru, Gazanferija džamija u Banjoj Luci, Ferhad-begova u Tešnju, Azizija u Bosanskoj Kostajnici i Gradska džamija u Bosanskom Novom.

Džamije u Hercegovini prepoznatljive su po primjeni kamena vidljivog na fasadi i po karakterističnom pokrovu, naime, kamenoj, ručno rezanoj ploči. Reprezentativan je objekat Derviš-paše Bajezidagića u Mostaru (1592.), s izrazito vitkom munarom, što nije karakteristično za hercegovačke džamije. Na nekim od njih munare su vrlo niske i zdepaste, u u obliku sahat kule (npr. Plana kod Bileće, Dabrica kod Stoca, u Kotezima kod Ljubinja, džamija Fatime-kadune u Mostaru).

Drugom tipu džamija sa stupovima i kamenom munarom pripada desetak džamija u Bosni koje su velikih dimenzija. To je novo tlocrtno rješenje, jedan vid ulu džamije, gdje stupovi nose tavanicu i mahfil postavljen duž prednjeg i dva bočna zida gdje stubovi nose mahvil koji se proteže dužinom prednjeg zida, dva bočna zida i tavanice.⁶ Ovakva rješenja se pojavljuju u posljednjem stoljeću postojanja osmanske države. To je period kad slabi osmanska vlast i kad su na teritoriji BiH podignute svega tri džamije s kupolom. Jedan od razloga izgradnje ovog tipa džamije u Bosni je napuštanje musalla prostora za obavljanje namaza na

⁶ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u BiH*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 2 izdanje 1999.g. str. 51

otvorenom. Najznačajniji predstavnik ovog tipa džamija je Šarena ili Sulejmanija džamija u Travniku, kao i Hadži Ali-begova džamija u Travniku.

Arhitektonske karakteristike Ferhad-begove džamije u Tešnju

Ako imamo u vidu tipove džamija koje su građene na tlu Bosne i Hercegovine, možemo zaključiti da je tešanjka džamija urađena po svim kanonima onog tipa kojem ona pripada. Naime, Ferhad-begova džamija spada u tip jednodvokupolne pravougaone džamije, pokrivene četverovodnim krovom, s drvenim mahfilom duž prednjeg zida i s vitkom kamenom munarom. Posebna pažnja posvećena je zidanju tijela munare i ukrašavanju šerefe. Munara je skladno proporcionisana i ima dekorisano šerefe i podšerefe, s tordiranom vrpcom s dva reda stalaktita i predstavlja izuzetno rijedak primjer munare s trinaest stranica. Visoka je 26,95 m.

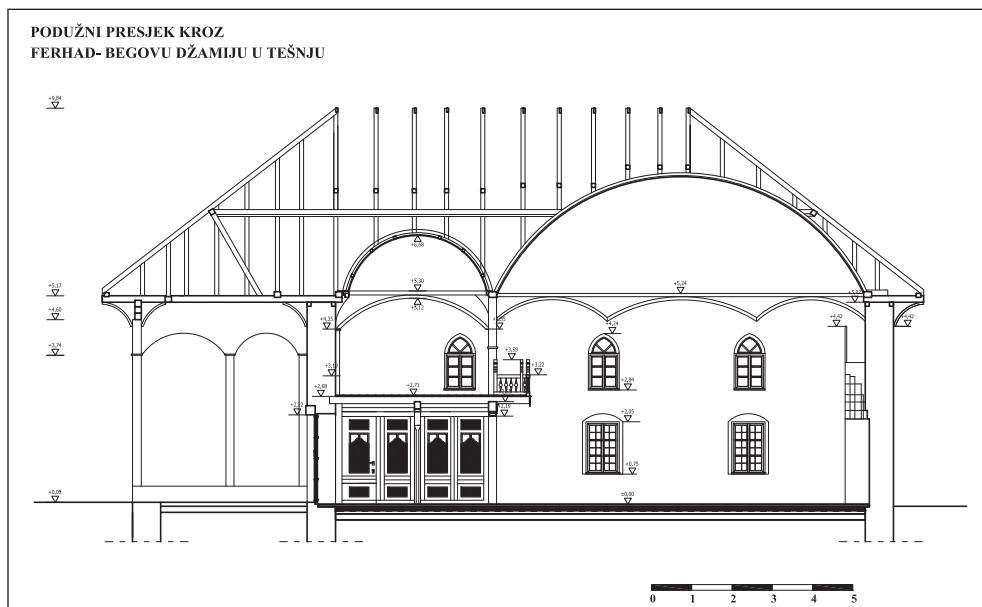
Prema vakufnami, početak gradnje se veže za 1558. godinu. Džamija predstavlja glavni i najznačajniji objekat Ferhad-begova vakufa, u sklopu kojeg su bile još i medresa, karavan-saraj, 32 dućana, dva vrta i kuća.

Ferhad begova džamija prije restauracije 2008. god.

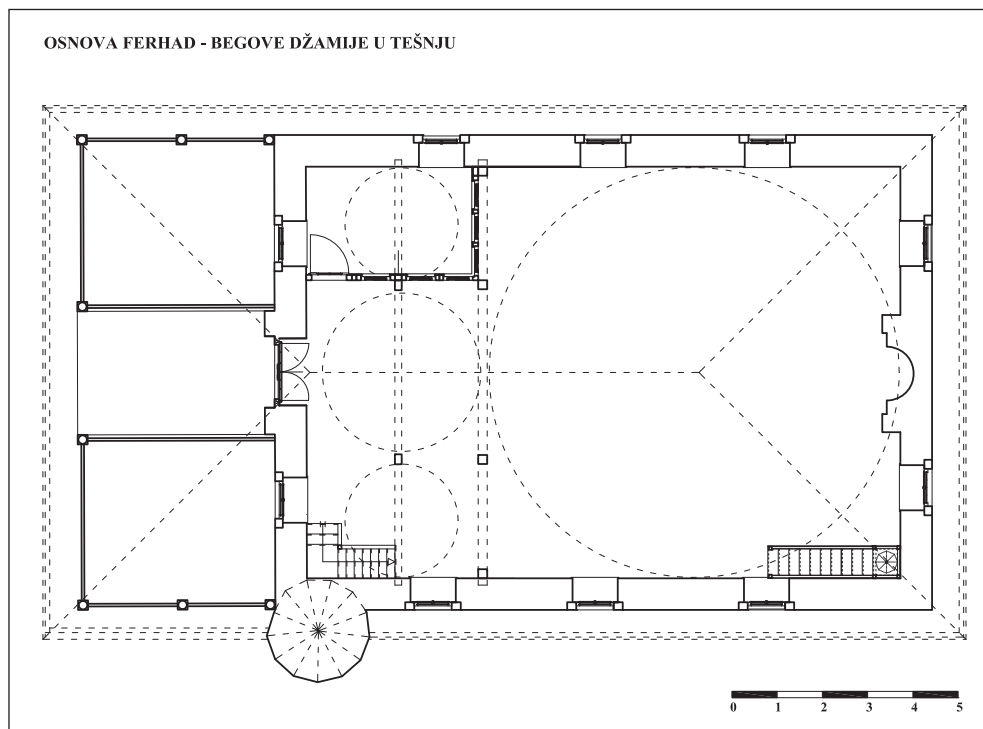
Ispred mahfila formiran je kvadratni prostor, koji je presveden drvenom kupolom raspona 8,75 m, a iznad mahfila su tri manje drvene kupole. Dvije bočne su raspona 2,40 m, a srednja 3,40 m. Cijela kompozicija krova, s načinom rješavanja kupola, predstavlja jedinstven primjer u BiH. Jedino na ovoj džamiji, osim centralne drvene kupole, pojavljuju se i drvene kupole iznad mahfila.

Kupole su urađene od drvenih, lučnih, ručno obrađenih pritesanih gredica i s ispunom u vidu pletera. Svi elementi džamije (mihrab, portal, mimber, ćurs i mahfil) drveni su i

detaljnem analizom i snimcima postojećeg konstruktivnog sklopa, počev od podne konstrukcije, zidova, mahfila i postojećih kupola.

Provedeni istraživački radovi i analiza zatečenih elemenata na džamiji upućuju na to da nema materijalnih dokaza koji bi potvrdili da je Ferhad-begova džamija imala kamenu kupolu.

Grafički prikaz osnova Ferhad begove džamije u Tešnju

Džamija je u osnovi pravougaona, visina osnovnog korpusa je s prozorima u dva reda, debljina kamenih postojećih zidova svega je 70 cm, nepostojanje temelja čvrstog kamenog zida na mjestu mahfila koji bi vezao bočne zidove i koji bi preuzeo težinu i opterećenje kamene kupole, nepostojanje ostataka trompi na zidovima džamije koje se uporedo zidaju s tijelom zida, pronađene nagorjele grede (hatule) u donjoj zoni zidova džamije, tijelo munare se nalazi na ćošku sjeverozapadnog džamijskog zida, ulaz u munaru je s mahfila...

Smatramo da je današnji izgled četverovodne krovne konstrukcije i drvenih kupola u džamiji izvorni i da je popravljan ili potpuno mijenjan usljed utjecaja

Unutrašnjost džamije prije restauracije, 2007. god.

Mahfil zetečeno stanje 2007. god.

Iitikaf zatečeno stanje 2007. god.

atmosferilija, vremena postojanja kao i zbog starenja materijala, a obnavljan u današnjem obliku u nekoj od faza obnove. Istraživačkim radovima iz 2001. ustanovljeno je da postoji više slojeva krečnih maltera, što upućuje na to da je džamija obnavljana više puta, pa je samim tim i više puta malterisana. Otkrivena su četiri sloja maltera od kojih posebnu pažnju zavređuju ona dva najstarija sloja, koja potiču iz osmanskog perioda.

Analizom je utvrđeno da je najstariji malter spravljan od kreča i sitne pljeve, jer je, po sastavu, lahak i porozan. Nanošen je direktno na kamene blokove i to na zidnim površinama unutar džamije na visini sfernih trouglova, na mihrabu, na ulaznom portalu i na fasadnom zidu vanjskih sofa. Prilikom sondiranja maltera u centralnom

Obijen malter sa kupola otkriva da na mjestu mahfila nema čorstog kamenog zida

prostoru džamije utvrđeno je da je izgorio u dubini od nekoliko milimetara, a na sofama u manjoj mjeri. To nas upućuje na činjenicu da je malter stariji od vremena kada je džamija zapaljena, te da je garež posljedica požara iz 1697. godine, kada je Eugen Savojski u svom pohodu kroz Bosnu zapalio džamiju, jer ne postoje podaci da je gorjela poslije 1697. godine.

Istraživačkim radovima i analizama 2001. godine, kojima je rukovodio stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Nihad Bahtijarević, slikar konzervator, Aleksandar Ninković, dia, Lamija Abdijević, dia, i Mirzah Fočo, dia, obuhvaćeno je sondiranje maltera u enterijeru džamije na zidovima, uz prozore, u mihrabu i na fasadnom zidu sofa.

Sondiranjem površina te godine došlo se do maltera koji je postavljen na izgorjeli malter u prostoru džamije na kojem nisu otkrivene arabeske, ali su na posljednim slojevima maltera otkrivene dekoracije izvedene šablonima koje nemaju posebnu vrijednost, te, kao takve, ne zaslužuju zaštitu i čuvanje. U mihrabu, kao najvažnijem elementu enterijera, prilikom sondiranja, otkriveno je pet slojeva maltera. Tokom tih istraživanja nisu pronađeni kaligrafski ostaci na mihrabu, a ni na unutrašnjim zidovima džamije, kao ni medaljon koji se nalazio između donjih prozora. Na malteru centralne, a ni na tri manje kupole, nisu nađeni tragovi oslikavanja.

Sondiranje maltera na mihrabu iz 2001. god.

Sondiranje maltera na sofama iz 2001. god.

Restauriran detalj 2011. god.

Na sofama otkriven detalj duplo slovo vav, 2008. god

Jedino je na fasadnom zidu sofa otkriveno zidno slikarstvo, gdje se, pored crteža mihraba, geometrijskog ornamenta oko gornjeg prozora i floralnog ornamenta oko donjeg prozora, kao glavni motiv pojavljuju dva čempresa, lijevo i desno od portala.

U dva pravougaona polja na sofama stoji kaligrafski natpis "Nema Boga osim Allaha, Muhamed je Poslanik Božiji." Najljepši detalj na sofama je duplo slovo "vav", koje se pojavljuje dva puta simetrično lijevo i desno od portala. Iz crvenih vavoa izvire prekrasan buket cvijeća od pet velikih i sedam malih cvjetova.

Ovaj smo detalj otkrili 2008. tokom obijanja maltera i u unutrašnjosti džamije, crne je boje i ponovljen četiri puta i to na zidu na kojem se nalazi mihrab. Postojanje ovog detalja na zidovima upućuje da su džamiju posjećivali i derviši, nama nepoznatog, reda.

Ostaci crteža su izvedeni tankim i širim potezima dobrog poznavaoa klasičnog zidnog slikarstva. Stanje otkrivenih crteža je jako dobro, s obzirom na vrijeme nastanka, kao i na sve intervencije tokom vremena.

Bogato oslikana skladna cjelina na fasadnom zidu sofa simetrično je ukomponovana u prostoru, a lijevo i desno od ulaznog portala pojavljuju se istovjetni motivi.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika je graditeljsku cjelinu Čaršijsku (Gazi Ferhad-begovu) džamiju u Tešnju proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine⁷ i stavila je na Privremenu listu nacionalnih spomenika BiH, pod rednim brojevima 617. i 619., te utvrdila mjere zaštite koje se odnose isključivo na konzervatorsko-restauratorske radove.

Nivo intervencije

Prije otpočinjanja radova na rekonstrukciji urađeni su drenažni radovi oko džamije i vanjsko uređenje harema, i to sanacija unutrašnjih i vanjskih haremских zidova, stradalih uslijed pojave vlage. Harem oko džamije se nalazi u dva nivoa i

Harem zatečeno stanje 2006. god.

Haarem nakon završenih radova 2007. god.

sva oborinska voda se slijevala uz kamene zidove. Zidovi su vremenom natopljeni vodom što je prouzrokovalo vlagu u unutrašnjosti džamije. Voda je bila opasna i za temelje jugoistočnog zida džamije, jer je došlo do slijejanja zemlje na tom

⁷ Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika br. 07.2-2-248/04-4, 17. januar 2007.

mjestu. Izvršeno je prezidiđivanje postojećim kamenom, a dijelom je samo čišćeno i ponovno dersovano. S hodnih staza u haremu skinute su lomljene kamene ploče i zamijenjene pravougaonim pločama ujednačenih dimenzija od hreše, koje su u gornjoj strani štokovane.

Prije nego što smo pristupili odstranjivanju maltera, izvršena je ručna demontaža postojeće lamperije s unutrašnjih zidova džamije, kao i postojećih radijatora, cijevi od grijanja i drveno-staklene pregrade (itikafa), daščanog poda, kao i donjih i gornjih prozora, ulaznih vrata i svih postojećih tijela rasvjete i ozvučenja.

Ulazna džamijska vrata zatečeno stanje, 2007. god. Ulazna džamijska vrata nakon završene restauracije

Naša odluka da prilikom ručnog obijanja maltera bude prisutan slikar-konzervator pokazala se opravdanom. Naime, iako na otvorenim sondama iz 2001. i 2007. na najstarijem malteru nisu otkriveni tragovi zidnog slikarstva, prilikom obijanja maltera 2008. na cjelokupnim zidnim površinama otkriveni su originalni slikarski fragmenti. Za obijanje maltera, prema preporuci stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika, izvođač radova je angžirao konzervatora za kamen Esada Veskovića. Svojim prisustvovanjem na licu mjesta doprinio je da budu otkriveni

kaligrafski natpisi duž tri džamijska zida, postavljeni u pravougaona polja između gornjih i donjih prozora, kao i kružne rozete koje su simetrično ukomponovane u prostoru i to između donjih zidova. Na ostacima starog maltera oko gornjih prozora otkriven je ornament.

Originalni ornament na gornjim prozorima otkriven 2008. god.

Otkriveni kaligrafski nadpisi 2008. god.

Ostaci kaligrafske trake koja se protežeduž tri zida otkriveni 2008. god.

Na istočnoj i južnoj zidnoj plohi vidljivi su ostaci istovjetnog kaligrafskog natpisa. Na prednjem zidu otkriveno je ukupno šest natpisa, i to po tri na lijevom i na desnom. Prema uputama konzervatora, otkriveni fragmenti su u ovoj fazi konzervirani i kao takvi su bili osnova za izradu projekta rekonstrukcije.

Prednji zid sa ostacima starog maltera

Poslije obijanja unutrašnjih maltera s pomenutih površina, pristupilo se ručnoj demontaži maske mahfila i otkivanju drvene daščane oplata sa stubova mahfila, a sve sa ciljem otkrivanja originalne konstrukcije stubova, postolja i sedla.

Skidanje daščane oplata sa mahfila

Ručna demontaža mahfila, 2008. god.

Ručno su demontirani i elementi ograde, rešme i strmih drvenih stepenica koje vode na mahfil. Projektom je predviđeno da se svi oštećeni, truhli i dijelovi koji ne mogu služiti svojoj namjeni, zamijene elementima koji su urađeni po uzoru na postojeće.

Izvršen je ručni iskop zemlje uz kamene zidove, a na dubini od 60 cm, prilikom iskopa, temeljni zidovi su očišćeni čeličnim četkama, oprani, nanovo fugirani i malterisani. Izvršena su iskopavanja dužinom mahfila, a ispod drvenih stubova, sa ciljem provjere postojanja eventualnih kamenih temelja poprečnog zida.

Za grubo i fino malterisanje zidova koristili smo malter od prirodno gašenog kreča koji je odležao najmanje 6 mjeseci i riječni suhi i čisti pijesak granula 0-8 mm. Prije malterisanja položene su elektroinstalacije.

Prilikom čišćenja maltera iz fuga na fasadnim zidovima objekta, utvrđeno je da nije bilo prežidivanja zidova, što navodi na zaključak da se radi o originalnim zidovima. Otkrivene su samo pukotine i oštećenja, kako kamena koji predstavlja kubus nosivih zidova, tako i postojećih doprozornika od kamena sedre.

Bilo je neophodno izvršiti prežidivanje svih pukotina i zamjenu napuklih doprozornika. Prilikom zamjene doprozornika izvršili smo i ugradnju demire kružnog promjera 1 cm od kovanog željeza, zaštićenu bruniranjem.

*Pukotine na fasadnim zidovima
i oštećenja na doprozornici*

*Doprozornici i fasadni zidovi nakon
završenih radova*

Fuge su dobro očišćene čeličnom četkom i dobro isprane vodom pod pritiskom tako da su otklonjene sve nečistoće. Dersovanje lica fasadnih zidova rađeno je u krečnom malteru 3:2. Fuge su upuštene da ivice kamena budu potpuno vidljive, kako se ne bi isticale u odnosu na kamen, kao što je to bio slučaj.

U svrhu grijanja i klimatizacije objekta termička izolacija centralne kupole, kao i tri manje, izvršena je tervolom debljine 10 cm.

Gornji i donji prozori džamije, vrata za izlaz na munaru i vrata u i'tikafu su od zdrave hrastove građe prve klase i vlažnosti do 12%. Okovi su od kovanog željeza i zaštićeni su bruniranjem. Drvo je premazano lanenim uljem tri puta. Ulazna vrata su bogato izrađena i to u kombinaciji tri vrste drveta, i to osnova od hrasta, duborez od oraha, a ukrasne lajsne od lipovog drveta.

Za rekonstrukciju i restauraciju mahfila neophodno je bilo osigurati veliku stručnost izvođača i kvalitetan materijal. Treba reći da je najveći dio mahfila originalan i to donji i gornji stubovi, sedla i vezna greda. Za stepenište, ogradu, pod i šiše koristili smo zdravo hrastovo drvo vlažnosti do 8%, zaštićeno lanenim uljem prije ugradnje dva puta, a nakon ugradnje još jedanput.

Konstruktivna sanacija mahfila

Mahfil sa itikafom nakon rekonstrukcije i restauracije

Specifičnost ove džamije je da u centralnom prostoru, lijevo od ulaza, a ispod mahfila, ima i'tikaf. Dispoziciono smo ga u potpunosti zadržali. Ideja nam je bila da fizički odvojimo centralni prostor džamije od i'tikafa, a da duhovno predstavljaju jedinstvenu cjelinu. U tu svrhu napravili smo stijenku u kombinaciji drvene konstrukcije i stakla kao ispune. Vodeći računa o potrebnoj intimnosti i'tikafa, ugradili smo reljefno staklo i postavili hrastove sitno pletene mušepke.

Ja Fatih poslije restauracije

Malterisane površine unutar džamije krečili smo vodenim rastvorom krečnog mlijeka tri puta, četkom s prirodnim vlaknima i to sve do izbjeljenja. Radovima restauracije i rekonstrukcije mahfila sa itikafom, stolarije, izmjene nadprozornika, obijanje maltera, malterisanje i krečenje završena je II faza radova na džamiji.

Istraživački radovi i provedene analize na sofama iz 2001. i 2007-2008. godine poslužili su kao podloga pri izradi projektne dokumentacije oslikavanja Čaršijske džamije. Na osnovu tariha na kojem stoji da je 1785-1786. godine izvršena njena popravka poslije stradanja u požaru, zaključujemo da je te godine i oslikana.

Kaligrafski natpisi su najvažniji dio oslikavanja džamijskog prostora. Na zidovima džamije dominira pravougaoni kaligrafski natpis koji se proteže duž tri zida. Ostaci natpisa nisu bili dovoljni da se tačno utvrdi šta je na njemu pisalo. Samo je jedna riječ bila čitljiva, riječ "feth" koja je, uz činjenicu da se u gornjem dijelu džamijskih zidova dva puta pojavljuje Božije ime Fettah-Pobjednik, bila nedovoljan, ali jedini poticaj da je u traci bio napisan početak 48. kur'anske sure "El-Feth".⁸

Gornji dijelovi zidova, između gornjih prozora i pandatifa, bili su popunjeni kraćim kaligrafskim natpisima. Iznad mihraba na prednjem zidu nađeni su ostaci Bismile, sanirane su napukline i natpis je restauriran. Lijevo

Otkrivene šare i kaligrafija na mihrabu 2008. god.

Izgled dijela kaligrafske trake nakon restauracije

⁸ Hazim Numanagić, *Izveštaj o rekonstrukciji i restauraciji kaligrafije i ornamentike Čaršijske džmije u Tešnju*, 2011., str. 4

i desno od mihraba bio je natpis (na arapskom jeziku): "Nema Boga osim Allaha, Muhamed je Božiji poslanik". Natpis je restauriran, kolorit je uzet s istog natpisa na sofama. Restauracija pronađenih ostataka na prednjem zidu džamije inspirisana je istim elementima na prednjem zidu sofa, koji su u boljem stanju. Također je duplo slovo "vav" rekonstruisano samo u crnoj boji. Prilikom skidanja maltera 2008. u nišama mihraba, i to prvoj i zadnjoj niši, nađeni su ostaci kaligrafskog pisma, tako da su rekonstruisani i sa crnom podlogom kako bi se, poput originala, odvojili od ostalih niša u kojima su ispisani tekstovi koji se često pojavljuju u džamijama.

Detalj otkrivene šare sa mihraba

Mihrab nakon završene restauracije

Detalj restaurirane šare na mihrabu

Rekonstruisani ostaci kaligrafskog pisma u prvoj i zadnjoj niši

Na desnom i lijevom džamijskom zidu nalaze se ostaci natpisa koji su potpuno restaurirani i, znače "Bože", "Muhammede" i "Pobjedniče". U visini gornjih prozora otkrivena su dva natpisa čiji sadržaj nije bilo moguće dešifrovati, pa je u dogovoru sa glavnim imamom napisano "Vrhunac mudrosti je strah od Boga". To je ajet koji se često ispisuje u džamijama. Na desnom prozoru prednjeg zida pažljivo je očišćen ostatak maltera, tako da je kaligraf uspio izdvojiti dio šare pomoću koje je izvršio oslikavanje cijele bordure oko prozora. Oko donjih prozora nije pronađena originalna šara, osim linije koja je uokvirivala šaru. Oslikana šara odgovara periodu oslikavanja džamija, a radi se o lozi presječenom stilizovanim cvijetom. Prostor između donjih prozora bio je popunjen medaljonima-rozetama.

Originalni detalj ornamentike koji je poslužio da se restaurira cijela šara oko gornjih prozora

Originalni medaljon poslije restauracije

Restaurator za kamen mr. Esad Vesković konzervirao je rozetu, na osnovu koje su restaurirane ostale rozete

Prilikom skidanja maltera, restaurator za kamen Esad Vesković je uspio konzervirati jedan prema kojem je izvršena rekonstrukcija ostalih i preuzeta boja kojom je bio obojen. Lijevo i desno od mihraba pronađeni su ostaci dva čempresa koji su restaurirani po uzoru na one na sofama. Ostatke šare pronađene na vanjskom

dijelu mihraba kaligraf je uspio pažljivo rekonstruisati i restaurirati. Kolorit na mihrabu preuzet je s portala, jer je majstor sve što je slikao na mihrabu prenio u malo izmjenjenoj formi i na portal.

Tragovi šare na okviru ulaznog portala, otkriveni 2008. god.

Nakon saniranja svih oštećenja na portalu i sofama, kaligraf je restaurirao šare na portalu i zidovima i na osnovu njih rekonstruisao crteže tamo gdje su nedostajali, ostavljajući namjerno blagu razliku između rekonstruisanog i restauriranog.

Kolorit koji je majstor-slikar upotrijebio u originalnom oslikavanju

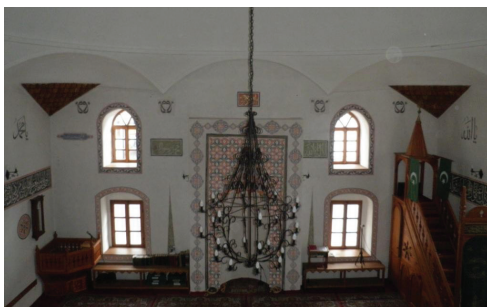

Ulazni portal sa vratima nakon završenih radova 2011. god.

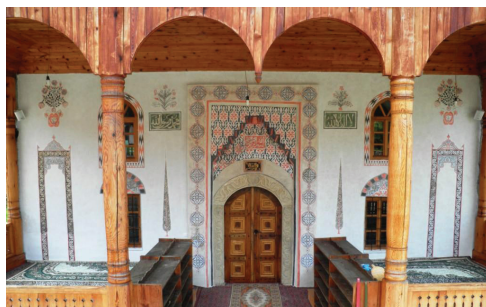

Izgled šare na portalu nakon restauracije

vrlo je jednostavan: baziran je na crnoj, crvenoj, zelenoj i ultra marin plavoj boji. Efekat je izvanredan. Ne znamo da li je radio sa crnom i crvenom zato što je bilo lahko doći do tih pigmenata ili zbog same simbolike crne i crvene boje. Jedno je sigurno, a to nam je potvrdio i kaligraf Hazim, da kaligrafska izvedba sulus stila arapskog pisma, ornamenti i upotrijebljeni kolorit upućuju na to da se radilo o jako vještom i dobrom majstoru.

Prednji zid nakon restauracije 2011. god.

Izgled sofa nakon restauracije 2011. god.

Radovi rekonstrukcije i restauracije kaligrafije i ornamentike u Ferhad-begovoj džamiji su trajali od februara do maja 2011. godine.

Zaključak

Za sanaciju i restauraciju Ferhad-begove džamije u Tešnju, objekta koji uživa status nacionalnog spomenika, koristili smo isključivo prirodne materijale koji su, po tehničkim karakteristikama, izuzetno visoke kvalitete.

Investitor navedenih aktivnosti je Vlada Federacije BiH, a sredstva su implementirana putem Zavoda za zaštitu spomenika. Na izradi projektne dokumentacije rekonstrukcije harema i Ferhad-begove džamije i za projektantski nadzor zaslužni su bili stručnjaci Zavoda Azer Aličić, dia i Dženana Šaran, dia. Izvođač radova bila je "VH Gradnja" d.o.o. Fojnica, a za dnevni nadzor bio je angažovan arhitekta iz Tešnja Osman Rakić.

Radovi su završeni u predviđenom roku kvalitetom radova koji odgovaraju važećim standardima i specifičnim zahtjevima navedenim u tehničkom opisu. (harem u maju 2007.g., rekonstrukcija džamije u avgustu 2008., oslikavanje džamije 2011.g.)

Za postignuti kvalitet u radovima zaslužno je više faktora: kvalitetna i detaljna projektna dokumentacija, susretljivost i razumijevanje investitora Medžlisa IZ Tešanj, angažiranost i profesionalizam izvođača radova VH Gradnje iz Fojnice, koji se isključivo pridržavao projektne dokumentacije prilikom delikatnih i odgovornih poslova demontaže mahfila, doprozornika, pažljivog obijanja maltera s ciljem da se originalni motivi zidnog slikarstva sačuvaju. Izvođač je angažirao iz lokalne zajednice majstore za specifične poslove, kao što su stolarski i kovački majstori. Izrada svih drvenih elemenata bila je povjerena vrsnom stolaru Muhamedu Mujkanoviću iz Miljanovaca. Veliki doprinos dao je i kovač, majstor Faik Kadribašić iz Tešnja, koji je ručno otkovao glavni i tri manja lusteru koji su poklon IZ Tešanj od porodice Dizdarević. Vuneni ćilimi su donacija Tešnjaka rahmetli Omera Pobrića i njegovih sestara hadži hanume Mejre Lutvikadić i Havice Heće. Za kvalitet oslikavanja zaslužna je kaligrafska radionica "Husni hatt" iz Sarajeva, kaligraf Hazim Numanagić i majstor Džemal Grgić.

Literatura i izvori

1. Adem Handžić, "Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 2-3, 1974. g. Sarajevo
2. Muhamed Ždralović, "Medžmua Abdulkerima tešanskog kadije iz XIX vijeka", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 5-6, 1978.g. Sarajevo
3. Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u BiH*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2. izdanje 1999.g.
4. Numanagić, Hazim, *Izveštaj o rekonstrukciji i restauraciji kaligrafije i ornamentike Čaršijske džamije u Tešnju*, 2011.
5. Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika br. 07.2-2-248/04-4, 17. januar 2007. godine
6. Projektna dokumentacija Federalnog zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2001, 2006.-2008.g., 2010-2011.g.

Azer Aličić

**REVITALIZACIJA ZGRADE
GAZI FERHAD-BEGOVE MEDRESE U TEŠNJU**

“ Glavna ideja je bila očuvati siluetu, materijalizaciju i ambijent, kulturološke vrijednosti i tradiciju bošnjačko-islamskog načina života, u estetskom i umjetničkom oblikovanju prostora, konstruktivnih sklopova i detalja. ”

REVITALIZACIJA ZGRADE

GAZI FERHAD-BEGOVE MEDRESE U TEŠNJU

Gazi Ferhad-begova medresa u Tešnju smještena je u srcu stare čaršije, u neposrednoj blizini Ferhad-begove džamije, koja je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine (BiH). Skupa, ova dva objekta su centar vjerskih aktivnosti, kako u čaršiji, tako i na području cijelog Tešanjskog medžlisa.

Medresu je sagradio 1559. veliki vakif, pokretač urbanog razvoja Tešnja, Gazi Ferhad-beg. Bila je u funkciji sve do kraja Drugog svjetskog rata, kada joj je zabranjen rad i kad je zatvorena. Zgrada je vraćena Islamskoj zajednici (IZ) na korištenje 60-ih godina prošlog vijeka, i to kao sjedište Medžlisa Islamske zajednice Tešanj (MIZ Tešanj). Postojeći objekat bio je manjih dimenzija i dotrajavao, a potrebe MIZ Tešanj za većim prostorom su iz dana u dan bile veće.

Pogled sa Gradine - zatečeno stanje

Za naše opredjeljenje da se prihvatimo projektovanja rekonstrukcije zgrade MIZ Tešanj najveće zasluge pripadaju tadašnjem predsjedniku Medžlisa Edibu Turaliću i glavnom imamu Fuadu-ef. Omerbašiću, s kojima smo imali odličnu komunikaciju i koji su od prvog momenta razumjeli našu ideju koja je ubrzo rezultirala Idejnim projektom.

Glavna ideja je bila očuvati siluetu, materijalizaciju i ambijent, kulturološke vrijednosti i tradiciju bošnjačko-islamskog načina života, u estetskom i umjetničkom oblikovanju prostora, konstruktivnih sklopova i detalja. U dispoziciji smo ostvarili funkcionalnu povezanost prostornih cjelina. Središnje mjesto i kohezioni centar kompleksa je avlija, kao reprezentativna soba u prirodi, oko koje se nižu objekti: sala, kancelarije, abdesthane, sanitarije...

Posebno su, unutar avlije, tretirani prirodno osvjetljenje i voda, kao značajni elementi islama i bošnjačke tradicije, kao simboli nastajanja, života i prolaznosti.

Enterijer avlija - izvedeno stanje

Avlija je dio kulturno-historijskog naslijeđa, koje je u svom izvornom obliku ugroženo stalnim razvojem urbane sredine. Prilikom rekonstrukcije i revitalizacije postojeće zgrade Medžlisa, posebno mjesto zauzelo je unutrašnje dvorište. Željeli smo pri njenoj rekonstrukciji formirati tradicionalnu bosansku cvijetnu avliju,

sa svim njenim arhitektonskim elementima koji omogućavaju stvaranje intimnog prostora, kako bismo dali doprinos očuvanju i zaštiti autohtonih biljnih vrsta, koje lagano padaju u zaborav.

Čitava kompozicija kompleksa, njen prostorni i arhitektonski sklop, ukazuje na utjecaj osmanske kulture stanovanja, s jakom domaćom tradicijom.

Eksterijer - izgled objekta nakon intervencije

Nakon usvojenog Idejnog projekta od strane Izvršnog odbora MIZ Tešanj, pristupili smo razradi Glavnog projekta, sa svim njegovima fazama: arhitektonska faza, mašinska faza, konstruktivna faza, elektro-faza, vodovodna i kanalizaciona faza. U svemu smo se rukovodili urbanističko-tehničkim uslovima, koje je propisala nadležna općinska služba, te zahtjevima i specifičnim potrebama korisnika (MIZ Tešanj), postojećom dokumentacijom, foto dokumentacijom i detaljnom analizom i snimcima postojećeg konstruktivnog sklopa.

Stanje objekta Gazi Ferhad-begove medrese prije revitalizacije

Postojeća zgrada MIZ Tešanj je prizemni objekat u okviru kojeg su se nalazili sljedeći sadržaji: sala za sastanke, kancelarije glavnog imama, predsjednika Medžlisa, sekretara, kotlovnica, sanitarni čvor, abdesšana i unutrašnje dvorište.

Zatečeno stanje - avlija

Zidovi su bili debljine 50 cm, zidani starom ciglom i obostrano malterisani. Prema dvorištu su zidovi parapetno ozidani u visini od 80 cm, a lučno ozidani dio je ustakljen.

Zatečeno stanje - avlija

Krovnna konstrukcija je bila riješena kao vješaljka i to od rezane čamove građe, a krov je bio pokriven biber crijepom. Voda s krova odvodila se preko pocinčanih horizontalnih i vertikalnih oluka. Objekat je bio klimatiziran preko split sistema, tako da su uređaji okačeni na zidove prema dvorištu.

Donji prozori bili su od PVC stolarije u bijeloj boji, unutrašnja vrata su bila duplo šperovana od bukovog furnira. Sanitarni čvor sastojao se od dva toaleta. U sklopu objekta nalazi se kotlovnica.

Navedeni prostor bio je skromnih dimenzija, loše riješene dispozicije, neiskoristiv te nije zadovoljavao potrebe Medžlisa.

Eksterijer - zatečeno stanje

Nivo intervencije

Glavni projekat odnosi se na radove rekonstrukcije:

- konstruktivnog sklopa (zidova, krovne konstrukcije, krovnog pokrivača, podova),
- unutrašnjeg zatvorenog dvorišta (avlije).

Rekonstrukcija konstruktivnog sklopa

Prema urbanističko-tehničkim uslovima, koje je propisala nadležna općinska služba, bila je moguća dogradnja još jedne etaže objekta, kao i redizajn donjih prozora. Rukovodeći se odobrenim uslovima, podigli smo etažu iznad prizemlja objekta, tako što smo smanjili postojeću spratnu visinu prizemlja i iskoristili odobrenu visinu do visine sljemena susjednog objekta.

Nakon svih predmjerom predviđenih mašinskih i ručnih demontaža (zidova, podova, dimnjaka, radijatora, prozora i vrata), predviđen je iskop temelja i temeljnih traka, te betoniranje istih armiranim betonom MB 30. Prije betoniranja mrtve ploče debljine 15 cm armiranim betonom MB 30, izvršeno je polaganje svih cijevi vodovoda i kanalizacije. S postojećeg sokla izvađene su sve fuge, te pod pritiskom vode čeličnim četkama očišćene sve kamene površine sokla. Izvršeno je oblaganje sokla kamenim pločama u dimenzijama po ugledu na već postojeće ploče, nakon čega je kompletno fugiran sokl, gdje boja fuge odgovara boji kamena. Međuspratna konstrukcija, stropna konstrukcija, horizontalni serklaži, grede i stubovi dimenzija 20x20 cm urađeni su armiranim betonom MB 30.

Nakon betoniranja AB ploče izvršeno je polaganje hidroizolacije. Termička izolacija podova prizemlja i sprata urađena je tvrdim stiroporom.

Izvršena je demontaža kompletne postojeće krovne konstrukcije i pokrivača te ugradnja nove čamove krovne konstrukcije, tipa stolice s rogovima 10x12, postavljenih na osovinskom razmaku od 70 cm. Pokrov je biber crijep, proizvođača "Tondach", u boji opeke. Prije pokucavanja crijepa ugrađeni su slojevi ventilirajućeg krova, daska debljine 2,4 cm, krovna ljepenska, podužno letvanje 1x2 cm i poprečno letvanje 3x5 cm.

Eksterijer - zatečeno stanje

Eksterijer - izgled objekta nakon intervencije

Djelovanja velike kapilarne vlage na vanjske zidove postojećeg objekta smanjilo je njihovu statičku stabilnost, te smo ih porušili i iskopali temelje i nanovo ozidali u prizemlju i na spratu opečnim blokom debljine 20 cm. Svi pregradni zidovi prizemlja i sprata ozidani su blokom debljine 12 cm. Projektom smo izvršili redizajn donjih prozora. Na sve zidane površine prizemlja i sprata nabačen je cementni špric, preko kojeg je izvršeno grubo i fino malterisanje u PCM 1:3:9, s riječnim pijeskom sitne frakcije 0-8 mm.

U prizemlju smo organizirali veću salu za sastanke, mušku i žensku abdeshanu s WC-ima, kotlovnicu i određen broj kancelarija za potrebe sekreterijata Medžlisa.

Popločavanje unutrašnje avlije urađeno je u kombinaciji dviju vrsta kaldrme, i to kaldrme od riječnih oblutaka približne veličine i kaldrme od pravilno rezanih kamenih ploča "San", dimenzija 30/60 cm, sitno štokovanih s minimalnom fugom u boji kamena.

Avlija nakon intervencije

U sklopu dvorišta a u funkciji ukrasa ozidan je kameni zid u obliku portala, i to od kamenih ploča "San", dimenzija 30/60 cm. Sastavni dio zida je i kameno korito s tri kovane lulice, te dvije kamene saksije za zelenilo. Razveden je dovod

vode do lulica i odvod kao i mjesto za pumpu, kako bi se obezbijedila cirkulacija vode.

Unutrašnje dvorište (avliju) vizuelno smo uvećali upotrebom velike količine hrastovog drveta, od kojeg su izrađeni osmougaoni stubovi na kamenim bazama, drvena ograda, drveno šiše, drveni mušepci i ukrasna profilisana rešma.

Prostor avlije pokriven je krovnom konstrukcijom od željeznih profila s termopan ustakljenim kaljevim staklima dimenzija 6x16x6 cm. Vanjsko staklo je reflektirajuće, a unutrašnje s izbrušenom LowE prevlakom. Na samom vrhu konstrukcije ugrađena je kapa s elektropodizačem, a u cilju provjetravanja prostora avlije.

Centralni prostor avlije je staklenim električnim vratima odvojen od ulazne partije, a formiranjem vjetrobrana onemogućen je prodor hladnog zraka u avliju.

Na prozorima u prizemlju montirani su demiri od kovanog željeza, zaštićeni grubim cinkovanjem pod premazom i završnim premazom, mat crnim lakom za metal, a na gornjim su ugrađeni hrastovi mušepci. Ulazna vrata, kao i unutrašnja vrata prizemlja i sprata, projektovana su u kombinaciji triju vrsta drveta prve klase, i to hrasta, oraha i lipe. Za osnovu vrata korištena je hrastova daska, uklade od orahova drveta, a ukrasne profilisane lajsne od lipova drveta.

Gazišta i ograda AB stepeništa, što vode iz prizemlja na sprat, obložena su hrastovom masivom prve klase, i to od hrastove daske debljine 3 cm. Čela su obložena hrastovom daskom debljine 1,5 cm.

Na spratu su projektovani reprezentativni prostori za potrebe Medžlisa, kao što su manji apartman, soba za prijeme, kancelarija glavnog imama, kancelarija predsjednika, kancelarija sekretara, sanitarije i kuhinja.

Šiše u prizemlju i spratu kamerije su od hrastove daske prve klase, debljine 1,2 cm koja je vezana na pero i žlijeb. Preko spoja pokucana je ukrasna profilisana lajsna. Podne površine kamerije su od hrastove daske dimenzija 80x600x18 mm.

Sve zidne površine nakon malterisanja su pregletovane dva puta i tri puta prekrečene disperzionim bojama na bazi vode, sve do bijeljenja.

Termofasada STOTHERM VARIO EPS, debljine 8 cm, postavljena je s vanjske i unutrašnje strane objekta. Fasada se sastoji od tvrdog stiropora debljine 8 cm, Alu početne lajsne, ljepila za stiropor na mineralnoj osnovi, armaturnog

pletiva od staklenih vlakana, PVC dibla, glet mase na mineralnoj osnovi, grunda i završne organske žbuke. Završno bojenje izvršeno je silikatnom bijelom bojom.

Odvod kišnice s krova pokrivenog biber crijepom i sa staklene krovne površine iznad unutrašnjeg dvorišta osiguran je putem horizontalnih i vertikalnih oluka od pocinčanog lima, presvučenog PVC, u smeđoj boji, i sistemom pluvia odvoda. Horizontalni oluci položeni su u betonski kanal, a vertikalni oluci kao sastavni dio zida preuzimaju vodu i odvođe u sabirni drenažni kanal koji se nalazi van objekta.

Eksterijer - izgled objekta nakon intervencije

Rekonstrukcija unutrašnjeg zatvorenog dvorišta (avlije)

U orijentalno-islamskoj arhitekturi postoji više karakteristika koje formiraju avliju. Jedna od njih je povezivanje unutrašnjeg i vanjskog prostora i to preko avlije koja je dio stambenog objekta, kao što je u ovom slučaju. Druge, podjednako bitne, karakteristike avlija su voda, boja i miris.

A ako se pitamo koji su to detalji, onda je odgovor sljedeći: popločavanje avlija kaldrmom od riječkog oblutka, veliki broj cvijetnih vrsta, ljekovitog i začinskog

bilja zasađenog uz kaldrmu i u saksije, voda u obliku česmica s kamenim koritom, potocići, odvodni kanali, šadrvani, bunarevi, kao i arhitektonski elementi, drvene verande sa stepeništem i ogradom, mušepci, demiri, sofe, cvijetne sofe, minderluci, zvekiri i lulice od kovanog željeza... Navedeni elementi su specifikum bosanskih avlija, koji daju posebnu harmoniju tom zatvorenom prostoru i određuju način njegovog korištenja. Tu se miris, voda i boja doživljavaju na poseban način. Sve odiše tišinom, spokojstvom, šarenilom boja i mirisa koji dolaze od različitih karakterističnih vrsta ukrasnog, začinskog i ljekovitog bilja, kao što su: lovor, ružmarin, ruta, pelin, nana, majčina dušica, kadulja i limun.

Sadnja cvijetnica u sofama je slobodna, asimetrična, što omogućava harmonično slaganje boja (crvene, žute i bijele) među kojima je, ipak, dominantna crvena boja. Od cvijeća najčešće se sadi prkos.

Kontrasti u avlijama, svijetao bijeli zid nasuprot tamnom zelenilu šimšira ili šarenilu cvijetnih sofa, punih cvijeća različitih boja i visina, kreiraju se strukturom i bojom.

Avlijama dominira cvijeće, i to sezonsko, dvogodišnje i jednogodišnje, trajnice i puzavice. Velika pažnja posvećuje se rasporedu biljaka po njihovoj visini i koloritu, i to da bi se postigla harmonija prostora lijepim kombinacijama. Karakteristika autohtonog bosanskog vrtnog stila je upotreba muškati-pelargonija, i to paparose kao lončanice i minijaturne pelargonium zonale, zatim nezaobilaznog hadžibega, žbunastog cvijeta velikih listova, te mirisnih ljiljana.

Penjačice su, također, obavezni biljni elementi bosanskog vrta, gdje posebno mjesto zauzimaju ruža, vinova loza, sabahčić, sarmašik ili hedera.

Posebnu karakteristiku i pečat bosanskom cvijetnom vrtu daje ruža đulbešećerka, velika mirisna ruža svijetloroze boje, od koje se prave domaće slatko, sok i sirće.

Osim u avlijama i baščama, cvijeće se sadi i u saksije, koje se vješaju s vanjske strane prozora. Najčešće su to karanfilčići različitih boja, koji padaju niz zidove, mendišice i šeboj.

Dekorativno-estetsku ulogu u avlijama imaju šimšir, najčešće neorezan i ljekovita čurvakuća, a sade se na specifičnim mjestima, kao npr. uz vodu, kameno korito ili šadrvan.

U avlijama se sade uglavnom biljke s lijepim mirisnim cvjetovima, izraženih boja, što naglašava prisutnost boje u prostoru.

Pod utjecajem islamskog vrtnog stila, u avlijama i baščama posebno važno mjesto zauzima voda. Grade se česme s koritima iz kojih voda neprestano otiče i žubori, šadrvani, fontane i kanali.

Prema vrsti upotrijebljenog kamena, postoje tri vrste kaldrme: od oblutka, od kamenih ploča i od kamena. Zavisno od mjesta gdje se nalazila površina predviđena za kaldrmisanje, ovisio je i izbor materijala. Bez obzira na vrstu kaldrme, uvijek se ugrađivala na ravnu površinu. Kaldрма od oblutka je izrađivana od riječnih oblutaka približne veličine.

U avlijama su obavezno zidovi krečeni u bijelo, što porodici u duhovnom smislu omogućava intimu prostora.

Cvjetne sofe predstavljaju potpuno originalan i jedan od osnovnih elemenata bosanske avlije. Izdignute su iznad nivoa avlije i služe da se u njih zasadi cvijeće sa stalnim mjestom. Postoje dvije vrste cvjetnih sofa: one koje imaju pravaougaoni oblik, a nalaze se duž avlijskog zida ili kuće, i kružne, koje se raspoređuju svuda po avliji.

Nivo intervencije

Zgrada je zatvorena prema vani što je naglasilo potrebu za njenim otvaranjem prema avliji. Avlija ovdje zauzima centralno mjesto u okviru kompleksa. Svojom funkcijom i položajem predstavlja, s jedne strane, nastavak objekta i vezu s javnim životom ulice, a, s druge strane, ima značajnu ulogu u unutarnoj komunikaciji. Centralni prostor je dovoljno prostran da se u njemu mogu odvijati razne dnevne, praznične i slične aktivnosti, sve u zavisnosti od potreba. S obzirom na to da će se prostor višenamjenski koristiti (prijemi, sastanci, seminari) odlučili smo se na to da, prilikom kaldrmisanja prostora, radimo kombinaciju dvije kaldrme, i to kamene ploče jedankih dimenzija, s preklapom fuge, i kaldrmu od riječnih oblutaka približne veličine, sve utopljeno u suhi estrih. Prostorom desno od ulaza, uz visoki zid, dominira mihrab s kamenim koritom, iznad kojeg se nalaze tri kovane lulice iz kojih, pomoću montirane pumpe, neprekidno žubori i otiče voda. Iznad korita u prostoru mihraba je pravougaona saksija, u koju smo zasadili dvije vrste

puzavica: dihondru i hederu, koje nesmetano padaju prema koritu. S obje strane korita u kamenim saksijama smo zasadili zeleni šimšir okrugle forme. Također, u neposrednoj blizini vode, s obje strane korita, zasadili smo dva velika hadžibega i čurvakuću. U pozadini portala je visoki bijeli zid koji osigurava potrebnu intimu prostora. Uz bijeli zid od "Kahve" u pravougaonim bijelim prenosivim sofama smo zasadili orijentalne i bijele ljiljane, pelin, nanu, rutu, prkos, kadulju, ružmarin, limun, šeboj i magnoliju.

Opredijelili smo se za prenosive cvijetne sofe, pravougaone i okrugle forme, simetrično raspoređene u prostoru avlije. U prenosivim sofama (saksijama), uz drvene hrastove stubove, zasadili smo ruže puzavice i akšamčić, tako da mogu puzati uz stubove. U preostalim sofama kružne forme zasadili smo niske mušklatle crvene boje i karanfilčice raznih boja. Na tri prozora što gledaju prema sali zasadili smo u pravougaone bijele saksije mendžice duplog cvijeta. Ispred ulaznih vrata u objekat zasađen je veći šimšir okrugle forme u jednu saksiju, a u drugu su zasađene viseće mušklatle. Prilikom odabira i sadnje vodili smo računa o vrsti cvijeta, njegovoj visini, vremenu cvjetanja, boji i mirisu.

Svi navedeni elementi dodatno su naglašeni vanjskom rasvjetom objekta. Projekat i ugradnja elektroinstalacija provedeni su na najvišem nivou profesionalnosti.

Specifikacija materijala i tehnologija

Za rekonstrukciju zgrade korištene su dvije vrste materijala:

- savremeni materijali, koji su, po tehničkim karakteristikama, izuzetno visoke kvalitete;
- tradicionalni materijali (kamen i drvo), čija upotreba odražava utjecaj osmanske kulture stanovanja, s jakom domaćom tradicijom.

Kamen

Za popločanje avlije korištene su jednostrano sitno štokovane kamene ploče lokalnog porijekla. Dimenzije ploča su ujednačene i to 30x60 cm, s minimalnom fugom u boji kamena.

Portal unutar avlije urađen je također od kamenih ploča kamena "San", kao i korito koje se nalazi u njegovom sklopu.

Za popločanje dijela avlije koristiti smo riječni oblutak ujednačenih dimenzija i bijele boje, utopljen u cementni malter u koji će se dodati bijeli portland cement, kako bi se ujednačila boja kamena sa malterom.

Vezivo

Kao vezivno sredstvo korišten je cementni malter s dodatkom bijelog portland cementa.

Pijesak

Korišten je oprani riječni agregat granule 0-4 i 0-8 mm. Pijesak mora biti čist i suh prije upotrebe.

Drvo

Svi arhitektonski elementi unutrašnje drvene verande (stubovi, sedla, šišeta, ograde, mušepci, podovi, ulazna i sobna vrata, ukrasna rešma) rađeni su od najkvalitetnijeg hrastovog drveta prve klase, vlažnosti do 8%. Za izradu vanjskih ulaznih i unutrašnjih sobnih vrata, osim hrastovog drveta, za ispunu vrata korišteno je lipovo i orahovo drvo za izradu ukrasnih lajsni.

Zaključak

Mi projektanti, Dženana Šaran dipl. ing. arh. i Azer Aličić dipl. ing. arh., posebno smo ponosni što je izvedeno 95% radova predviđenih u Idejnom, a kasnije i u Glavnom projektu. Do tog smo postotka došli zahvaljujući prije svega ogromnoj svijesti, razumijevanju i susretljivosti glavnog imama MIZ Tešanj Fuada-ef. Omerbašića, koji je od prvog dana shvatio poruku koju smo poslali u samoj ideji. I aktualni predsjednik Medžlisa Zehrudin Kruško je, zajedno s glavnim imamom, ostale članove Izvršnog odbora uvjeravao u ispravnost i opravdanost određenih radova na objektu.

Svakakao, ove ljepote ne bi bilo bez odličnih majstora, uglavnom iz Tešnja i bliže okoline, koji su svojim predanim radom doprinijeli ostvarivanju i materijalizaciji naših ideja.

Tu u prvom redu mislimo na našeg vrhunskog stolara hadžiju Muhameda Mujkanovića iz Miljanovaca. To je majstor koji nije imao dilemu kako bi to sve trebalo izvesti, i koji je svojom mirnoćom i saburom uradio do kraja veliki dio posla

za koji se mi nismo morali dodatno brinuti, jer smo znali da će biti onako kako smo zamislili. Njegov rad na svim arhitektonskim drvenim elementima (stubovi, sedla, šišeta, ograde, mušepci, podovi, ulazna i sobna vrata, ukrasna rešma) svjedočit će budućim generacijama o estetskom i umjetničkom oblikovanju prostora i vještini majstora.

Vještina majstora u obradi drveta

Ogroman doprinos u ostvarivanju zamišljenog dao je i veliki poznavalac kamena Šefko Elez iz Tešnja, koji je, sa svojim izvrsnim majstorima, izveo sve kamene površine unutar avlije: popločavanje avlije u kombinaciji dviju vrsta kaldrme, i to sitnoštokovanim kamenim pločama dimenzija 30/60 na minimalnu fugu i riječkim oblutkom jednakih dimenzija. Tome treba pridodati oblaganje mihraba sitnoštokovanim kamenim pločama dimenzija 30/60 na minimalnu fugu, ugradnju kamenog korita iz jednog komada s dvije kamene saksije, izradu kamenog cokla na fasadi zgrade, izradu ulaznih dovratnika, te izradu ivičnjaka i ispunu trotoara riječkim oblutkom uz sami objekat.

Svoj doprinos dao i je hadžija Osman Jašić iz Tešnja, koji je izveo sve vodoinstalaterske radove, ugradnju unutrašnje keramike i cirkulacione pumpe u kamenom koritu sa česmama. Osim što je radio na pomenutim radovima, bio je prisutan u nadzoru kad su se izvodili svi ostali građevinski radovi i tako doprinio izgradnji objekta po projektu.

Od velike pomoći u proteklih pet godina bio je i arhitekta Osman Rakić iz Tešnja, koji je u svojstvu dnevnog nadzora pratio izvođenje svih radova od temelja do sadnje cvijeća. U velikoj mjeri je svojim iskustvom i stručnošću doprinio da se sve faze radova izvrše u skladu s projektom, s minimalnim odstupanjima.

Među one koje ne smijemo zaboraviti spadaju i sekretari Medžlisa Rašid Orlović i Admir Đulić, koji su pravili foto-dokumentaciju svih faza izgradnje.

Veliko hvala i cijeloj čaršiji, koja je u proteklih pet godina pokazala veliko razumijevanje i strpljivost.

Neizmjereno nam je drago što smo dio generacijskog projekta MIZ Tešanj.

Pogled sa Gradine - izvedeno stanje

Mr. Esmir Bašić

**REAFIRMACIJA VAKUFLJENJA BIBLIOTEKA
(KNJIGA) S OSVRTOM NA VAKUF BIBLIOTEKE
MUSTAFE ŠEVKI UŽIČANINA**

“ Presuđujem da je vakufljenje časnih knjiga, navedenih u ovom dokumentu, ispravno i pravno zasnovano, a oslanjajući se pri tom na pomoć Sveznajućeg Allaha. Siromah Muhamed, kadija, mufetiš u zaštićenoj Banjoj Luci. Neka mu Svemogući oprost grijehe. ”

REAFIRMACIJA VAKUFLJENJA BIBLIOTEKA (KNJIGA) S OSVRTOM NA VAKUF BIBLIOTEKE MUSTAFE ŠEVKI UŽIČANINA

U historiji islamske civilizacije veoma zapažena uloga pripala je instituciji vakufa. Zahvaljujući tome, muslimani su ostvarili prosperitet u obrazovanju, nauci i kulturi. I ne samo to, vakufom su postigli rješenje za humanitarna pitanja, izgrađujući socijalne programe za najsiromašniji dio stanovništva. Uz to, poznato je da je posredstvom vakufa manje-više utemeljen veliki broj gradova u svijetu, kao i u Bosni i Hercegovini (BiH). Tako su Sarajevo, Mostar i Tešanj samo neki od bosanskohercegovačkih gradova koji su utemeljeni na vakufima. U bogatoj bošnjačkoj tradiciji predmetom vakufa bivala su razna dobra: zemlja, kuće, trgovine, mostovi, mlinovi, škole, medrese, knjige, biblioteke...

O tome danas mlade generacije muslimana, ali i drugih, imaju jako malo znanja. Ono što je posebna nepoznanica, kada govorimo o vakufu, jeste da su se vakufile biblioteke i knjige u njima. Sa sigurnošću se može pretpostaviti da, kada bismo danas proveli istraživanje o tome među muslimanima, utvrdili bismo da najveći broj ispitanika, pa i onih koji imaju veći stepen obrazovanja, ne zna da su se u prošlosti vakufile i knjige! Pored toga, mali broj je onih koji mogu navesti ime nekog vakifa knjiga.

Vakufljenje biblioteka (knjiga)

Kod nas se relativno malo pisalo o vakufu, kao instituciji, kao i o pojedinim vakufima.¹ U prilog ovoj tvrdnji govori podatak da o nekim vakufima nemamo dovoljno podataka ili pak ne znamo koliko je u prošlosti bilo vakufa, kako ističe Traljić Mahmud.² Posebno se to odnosi na uvakufljenja koja su se dešavala u perifernim gradovima, odnosno, u to vrijeme, malim kasabama. Naročito veliki deficit podataka imamo o zapisivanju i bilježenju uvakufljavanja knjiga (biblioteka). O toj vrsti vakufa do danas je ostalo jako malo pisanih tragova i sistematizovanog znanja. Tako, Traljić Mahmud, u članku objavljenom u *Analima GHB biblioteke* 1983. godine, pod naslovom "Osvrt na dosadašnju literaturu o vakufima", prezentira jedno cjelovito istraživanje ukupne literature i autora u Bosni i Hercegovini koji su se do tada bavili vakufom. U tom tekstu nema informacija o autorima i djelima u kojima se nalaze informacije o vakufljenju knjiga, mada je Traljić dao cjelovit prikaz svih autora i djela koji su se do tada bavili istraživanjem vakufa.

Međutim, trebalo bi reći da u Gazi Husrev-begovoj biblioteci ima sačuvanih originalnih vakufnama, koje se odnose na uvakufljavanje knjiga.³ Najpoznatiji zavještači knjiga su: Gazi Husrev-beg, Abdul Baki-ef. Džinozade, Abdulah Kantamirija, Hasan-ef. Bojić, Ahmed Asim Mutevelić, Mehmed-ef. Svrzo, Memišaga Kasumagić, Mustafa-beg Dženetić, Salih-ef. Hromić i mnogi drugi.⁴

Na istom mjestu autor spominje i vakife iz novijeg vremena, i to: Muhameda Enverija Kadića, Salema-ef. Muftića, Hamdiju Kreševljakovića, hfz. Muhameda-ef. Riđanovića, Taib-ef. Saračevića, dr. Muniba Muidovića, kadiju Ahmeda-ef. Selimovića, h. Mehmeda-ef. Handžića.

Da bi knjiga bila predmetom vakufa ona, kao i ostali vakufi, treba da ispunjava određene uslove. Neki od osnovnih su: dobrotvor (vakif) mora, prije svega, biti poslovno sposoban i da uvakufljenje vrši svojevrijedno, bez ičijeg pritiska

¹ Mahmud Traljić, "Osvrt na dosadašnju literaturu o vakufima", *Analni Gazi Husrev-begove biblioteke IX-X*, Sarajevo, 1983., str. 171.

² Ibid., str. 173.

³ Zejnil Fajić, "Originali i prepisi vakufnama sačuvanih do danas", *Analni Gazi Husrev-begove biblioteke IX-X*, Sarajevo, 1983., str. 27.

⁴ Ibid., str. 28

i nagovora. Poslovna sposobnost, po hanefijskoj pravnoj školi, stiće se između 15. i 25. godine života. Osnivanje vakufa može se vršiti pred svjedocima i pri punoj svijesti, tako da duševno oboljele osobe, koje nisu svjesne svojih postupaka, ne mogu postati vakifima. Vakuf mora biti stečen na dozvoljen način, a dobrotvor mora biti pravi vlasnik imovine.⁵

Pored osnovnih uslova, vakifi su izražavali želju da knjiga bude što više i što bolje korištena.⁶ Neki su vakifi stavljali i posebne uslove, kao npr. da se knjiga ne prodaje, poklanja, zalaže niti iznosi iz zgrade i mjesta uvakufljenja.

Vakufska biblioteka Gazi Husrev-bega

Napoznatiji vakuf u BiH je Gazi Husrev-begov. Sam Husrev-beg, kako je ranije utvrđeno, bio je porijeklom iz naše zemlje. Iako rođen u Serezu, u današnjoj Grčkoj, oko 1480. god., gdje mu je otac bio sandžak-beg, preci mu potječu iz naših krajeva. Otac mu je primio islam, uzevši ime Ferhad, što se vidi iz imena Ferhadova oca Abdulgafur, koje, kao i druga tadašnja imena u značenju "Božiji rob", kriju kršćansko ime. To se vidi i po tome što se znalo za Ferhadova brata, po imenu Radivoje.⁷

Husrev-beg je svoje zadužbine osnovao stupanjem u posljednju, šestu deceniju života. Njegove ekonomske mogućnosti bile su velike, a proizlazile su iz visokog položaja na kojem je bio. U vrijeme osnivanja vakufa, njegova godišnja plaća je iznosila 600.000 akči.⁸ Radi poređenja, zapovjednik zborničke tvrđave imao je platu od 4.000 akči. U to vrijeme 170 kg pšenice koštalo je 32 akče.⁹

Dana 25. redžeba 948./8. januara 1537. svojom vakufnamom podijelio je uvakufljenu svotu novca od 700.000 srebrenih akči, određivši da se od jačeg

⁵ Ibrahim Džananović, "Vakuf u svjetlu islamskih propisa", *Analizirajući Gazi Husrev-begovu biblioteku IX-X*, Sarajevo, 1983., str. 11.

⁶ Nijaz Šukrić, "Gazi Husrev-begova biblioteka2", *Analizirajući Gazi Husrev-begovu biblioteku IX-X*, Sarajevo, 1983., str. 295.

⁷ Adem Handžić, "Husrev- Begov vakuf na prelazu iz XV u XVII stoljeće", *Analizirajući Gazi Husrev-begovu biblioteku IX-X*, Sarajevo, 1983., str. 207.

⁸ Ibid., str. 212.

⁹ Ibid.

dijela (400.000 s.a.) sagradi “časna medresa” i kupe “vrijedne i poučne knjige” za njene polaznike (talebu) i one koji su zainteresovani za nauku i znanje, a manji dio (300.000 s.a.) da se obrtom uvećava.¹⁰

Kako se da vidjeti, uvakufljenje knjiga imalo je za cilj da služi naučnom i kulturnom uzdizanju čovjeka. Biblioteku su, osim učenika i profesora, mogli koristiti i ostali građani. Tako se s pravom može zaključiti da se biblioteka od svog osnivanja može smatrati javnom.

Od svog osnivanja, biblioteka je proživjela nekoliko faza i to: osmanlijsku, austro-ugarsku, fazu Kraljevine SHS i period Jugoslavije.

Kako je Gazi Husrev-begova biblioteka formirana u doba vladavine Osmanlija, važno je naznačiti da su u to vrijeme postojale tri vrste biblioteka:

1. javne (vakufske),
2. polujavne (dvorske) i
3. privatne.¹¹

Treba istaknuti da su javne biblioteke nastajale na osnovama uvakufljenih knjiga i sredstava. Upravo je Gazi Husrev-begova biblioteka pripadala javnim bibliotekama. U vrijeme kada je Gazi Husrev-beg pisao svoju vakufnamu (1537.) i odredio kupovinu knjiga, pred sobom je očito imao dva cilja:

1. Omogućiti normalan nastavno-obrazovni proces medrese koju osniva, što je donekle odredilo i profil knjiga, kao udžbenika i pomoćne literature predmeta koji su se u njoj izučavali;
2. Opće kulturno uzdizanje stanovništva regije u kojoj je medresa osnovana, dozvoljavajući da se ono može koristiti ovim knjigama *čitanjem i prepisivanjem*.¹²

Kada je riječ o početnom knjižnom fondu Gazi Husrev-begove biblioteke, treba reći da je nemoguće utvrditi koliki je on bio, jer se ne zna koliko je sredstava preostalo za te namjene. Ono što se zna jeste da su knjige nabavljane iz velikih centara (Meka, Medina, Damask, Jerusalem, Bagdad, Kairo, Semerkand, Istanbul

¹⁰ N. Šukrić, nav. čl., str. 291.

¹¹ Ibid., str. 294.

¹² Ibid., str. 295.

i Bursa). Prvi popis knjižnog fonda Gazi Hurev-begove biblioteke izvršen je tek 1863. godine, kada je biblioteka fizički odvojena od medrese. U vremenu 1864-1888. Salih Sidki-ef. Hadžihuseinović sačinio je popis knjiga:

- a) rukopisa 840,
- b) štampanih knjiga 321.

UKUPNO: 1.155 djela

Od toga, Gazi Husrev-begovom vakufu pripadaju 304 rukopisa i više od dvije trećine štampanih knjiga, a ostalo su knjige drugih vakifa pri biblioteci.¹³

Obnavljanje knjiga vršeno je u kontinuitetu iz sredstava vakufa, prepisivanjem i priključenjem biblioteci drugih javnih i privatnih biblioteka. Tako je 1912. biblioteka posjedovala 1.800 djela, od čega 1.000 rukopisa. Narednih godina u nekoliko navrata bilo je značajnijih prisjedinjenja drugih biblioteka (1914., 1930. i 1931.).

Popis iz 1950. godine ukazuje na značajno povećanje knjižnog fonda. Tada je biblioteka raspolagala slijedećim fondom:

- 1. Rukopisi na istočnim jezicima 4.301,
- 2. Štampana djela na istočnim jezicima 6.026,
- 3. Štampana djela na evropskim jezicima 3.703,
- 4. Novine i časopisi 343,
- 5. Kodeksi za historijsku građu 159,
- 6. Dokumenti 2.810,
- 7. Defteri 197,
- 8. Zemljopisne karte 84,
- 9. Fotografije 1.174,
- 10. Leci 236.¹⁴

¹³ Ibid., str. 296.

¹⁴ Ibid., str. 297.

Vakufnama o osnivanju Biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci iz 1630. godine

Premda se zna da su u Banjoj Luci postojale medrese (Atik medresa, Ferhad-begova medresa) još od najranijih godina osmanske vladavine, nije poznato da je u osmanskome periodu registrirano djelovanje ijedne javne biblioteke. Prva javna biblioteka u tome gradu ustanovljena je 1630. godine, vakufnamom Mevla Husamuddina Bošnjaka.¹⁵

Osnivanje ove biblioteke ima naročiti značaj za razvoj i unapređenje kulture grada početkom 17. stoljeća. Ovo je jedna od rijetkih sačuvanih originalnih vakufnama biblioteke, u kojoj se nalaze detaljni podaci o samom vakufu. Original vakufname donedavno se nalazio u arhivu Odbora Islamske zajednice u Banjoj Luci.¹⁶

Tekst vakufname počinje sljedećim riječima:

“Presuđujem da je vakufljenje časnih knjiga, navedenih u ovom dokumentu, ispravno i pravno zasnovano, a oslanjajući se pri tom na pomoć Sveznajućeg Allaha. Siromah Muhamed, kadija, mufetiš u zaštićenoj Banjoj Luci. Neka mu Svemogući oprosti grijehe. (U pečatu je sljedeći tekst: Rob Gospodara (Allaha) MUHAMED NERKESI).

Hvala Allahu, plemenitom i darežljivom koji je objavio knjigu (Kur'an) Svome robu (Muhammedu). Neka je blagoslov i mir na Vjerovjesnika (Muhameda) i njegovo društvo sve dok se bude pisalo i knjiga čitala.

Potom, prosvijećeni i učeni dobrotvor, koji je oličenje raznovrsnih vrлина i spoznaja, a koji troši i dijeli svoj imetak u najbolje svrhe, neka Allah podari blagoslov u naslijeđenom i novostečenom imetku, i neka mu dadne knjigu u desnicu na Dan kada se budu dijelile knjige i listovi (na suđenju na Dan proživljenja), a taj (dobrotvor) pronicljiv, razumni bezgranično učeni MEVLA ŠEJH HADŽI HUSAMUDDIN, SIN HADŽI OMERA BOŠNJAKA (BOSNEVI), neka ih Allah obojicu održi na Pravom putu i nagradi na Ahiretu,

¹⁵ M. Mujezinović i M. Traljić, “Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci”, *Glasnik VIS u SFRJ*, Sarajevo, 1977-I, str. 29.

¹⁶ Ibid., str. 29.

ZAVJEŠTAVA U OVOM DOKUMENTU NIŽE NAVEDENA NAUČNA I LITERARNA DJELA, a u najiskrenijoj namjeri i s plemenitim ciljem da se njima (knjigama) služe i koriste oni koji traže vjersku nauku, a nastanjeni su u zaštićenoj Banjoj Luci.”¹⁷

Ovo naročito cijenjeno zavještenje (knjiga) dobrotvor stavlja u proćelje ostalih svojih zavještenja, koja će biti spomenuta u posebnim dokumentima, a sastoje se od nekretnina (kuća) i novca. Dobrotvor, nadalje, uvjetuje da se naročita pažnja posveti čuvanju časnih knjiga, kako one ne bi došle u ruke neodgovornih lica. Zatim, on postavlja uvjet da se knjige ne daju nikom izvan grada. U slučaju da propadne, pa se ne mogne njena cijena namiriti iz zaloga, onda će je mutevelija – bibliotekar lično iz svojih sredstava namiriti. Vakufnamom se određuje i način odabira bibliotekara koji će rukovoditi radom biblioteke. Pisana je u zadnjoj dekadi ramazana, 4-13. maja 1630. godine. Vakufnama je pisana u prisustvu četrnaest svjedoka.

Među uvakufljenim knjigama bilo je raznovrsnih djela. Kako nije urađena njihova klasifikacija, nije poznato tačno koliko ih je iz koje oblasti. Ono što se zna jeste da je tu bilo sljedećih djela: Kur'an Časni (nekoliko primjeraka), tefsiri (komentari) Kur'ana, djela iz hadisa i fikha, nekoliko medžmu'a, djela iz apologetike, arapska gramatika i historija.

Vakufljenje knjiga muftije Mustafe Ševkija Užičanina

Pisati o životu i radu Mustafe Ševki Užičanina je veoma teško, zbog toga što se o njegovoj ličnosti sačuvalo malo oskudnih podataka. Ono što se zna jeste da je bio muftija i muderris u Gazi Ferhad-begovoj medresi u Tešnju. Prema pisanju Mehe Bajraktarevića, od koga se može saznati najviše informacija o njemu, njegova porodica se doselila iz Užica, po čemu je dobila prezime Užičanin. Za njega se može reći da je bio učen i da je zbog toga imao titulu mula (učen), pa su ga zvali Mula Mustafa Užičanin.

Pored kuće, u kojoj je stanovao, imao je privatni mekteb, u kome je djecu podučavao pismenosti i zbog toga mu se pripisuju zasluge za opismenjavanje

¹⁷ Ibid., str. 32.

djece i čuvanje književnih radova i zapisa o životu Tešnja iz tog vremena. Umro je krajem 19. stoljeća i pokopan je u Tešnju.

Vakuf Mustafe Užičanina

Već smo rekli da su oskudne informacije o životu i radu ovog učenjaka. Sa sigurnošću možemo reći da je on bio jedini Tešnjak koji je, prema propisima vakufljenja, uvakufio knjige. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci, gdje se nalaze sačuvane vakufname iz BiH, nema njegove. Postoje drugi dokazi koji ukazuju na to da je on zavještao određeni broj knjiga gradu Tešnju. Dio tih knjiga, s njegovim pečatom, nalazi se u tešanjskoj biblioteci, dio kod rahmetli Mehe Bajraktarevića, dio u Medžlisu Islamske zajednice Tešanj, a dio kod Adema i Huseina Smajića iz Miljanovaca. Na tim knjigama se nalazi pečat na kome piše: vakfi Mustafa Ševki Tešne 1287. h. g ili 1870. po julijanskom kalendaru.

Pregled rukopisa i knjiga iz biblioteke Mustafe Ševkija Užičanina

I Rukopisi

1. DJELO IZ AKAIDA

Autor: ?

Arapski – Akaid

Prepisivač: Emir Muhammed b. Ismail

1237./1822.

Zbornik rukopisnih djela u kojem su i rasprave: *O Karunu, O vrijednosti mjeseca ramazana, O mudžahedi, O traženju vrlina, Nekoliko vjerskih pitanja (mes'ela), O čistoći za namaz*. Rasprave su na arapskom jeziku, osim one *O traženju vrlina*, koja je na turskom jeziku. Kod imena prepisivača piše da je bio muderris u tešanjskoj medresi.

2. KITAB IBADAT BEDENIJJJE – Ilmihal, priručnik iz obredoslovlja

Autor: Ishak b. Abdullah

Turski – Fikh

Prepisivač: ?

1148./1736.

3. KITAB FI MU'DŽIZAT ENBIJA
Autor: Mustafa b. Hasan b. Ibrahim el-Boluvi
Arapski – Akaid
Prepisivač: Abdulkadir b. Hadži Jusuf
1132./1720. Rukopis sadrži još dva djela: *Kitab Zafername* i *Kitab makbul* na turskom jeziku.
4. 'AWARIFU-L-ME'ARIF (Odlomci iz djela)
Autor: Suhrawardi
Arapski – Tesawuf
Prepisivač: ?
1806.
5. DJELO IZ GRAMATIKE ARAPSKOG JEZIKA
Autor: ?
Arapski – Gramatika
Prepisivač: ?
Na drugoj stranici rukopisa navedena je 1237/1822. godina, a na trećoj 1274./1858. i ime izvjesnog Mustafe.
6. 6. KITABU-L-'AWAMIL – Djelo iz sintakse arapskog jezika
Autor: Džurdžani
Arapski – Gramatika
Prepisivač: ?
Spomenute su dvije godine: 1175./1762. i 1287./1870.
Rukopis sadrži i biografiju Džurdžanija na turskom jeziku.
7. MEDŽMU'A
Arapski, perzijski i turski
1255./1839., Tešanj
Rukopis sadrži kraće sastave i fragmente djela nastalih u ranijim stoljećima. Najstariji dio potječe iz 1579. g.
Prepisivači: tešanski muftije Salih, hafiz Ali i Mustafa Ševki Užičanin.

8. KITABU-L-IFTITAH ŠERH MISBAH FI-N-NAHV – Komentar na djelo iz sintakse arapskog jezika.
Autor: Hasan-paša Alauddin el-Esved
Arapski – Gramatika
Prepisivač: ?
9. KITABU DŽAMI'-L-HIKEM
Autor: Ebu Lejs
Arapski
Prepisivač: ?

II Štampane knjige

1. HAŠIJETU ISMA'IL NIJAZ 'ALA ŠERH BERGIVI / Isma'il Nijaz, arapski, Istanbul, 1235./1820., 430 str.
2. IZHAR / Bergivi, arapski, gramatika, 19 str. (nepotpuno)
3. MULTEKA-L-EBHUR / Ibrahim el-Halebi. Arapski, Fikh, Istanbul, 1274./1858., 420 str.
4. MANIJJETU-L-MUSALLI VE GANIJETU-L-MUPTEDI / Muhammed Se'id, arapski, turski, Fikh, Istanbul, 1265./1849., 9, 73 str.

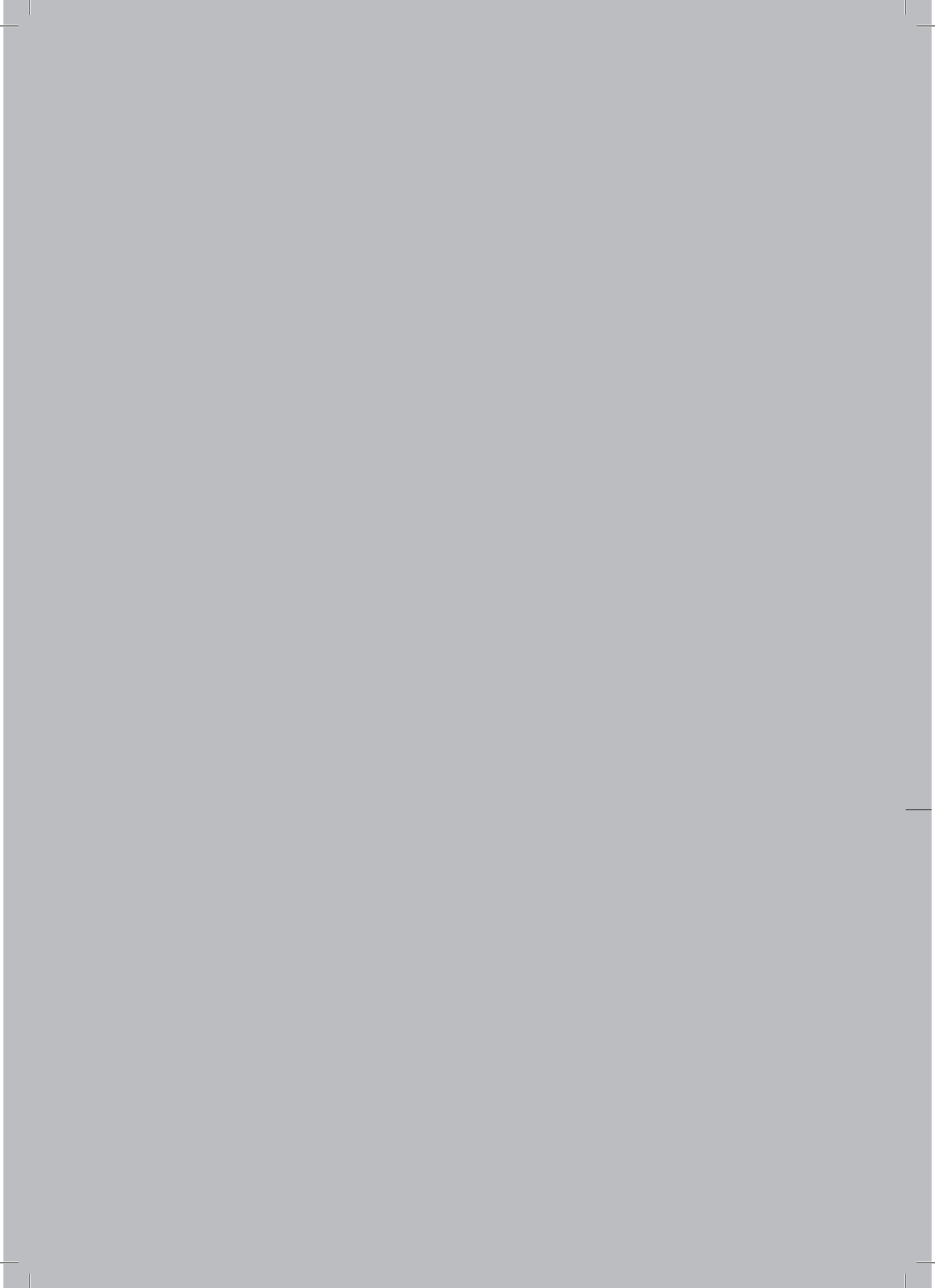
Zaključak

Na osnovu spomenutih činjenica o vakufljenju knjiga i biblioteka u islamskoj tradiciji, čiji su dio i Bošnjaci, nameće nam se nekoliko zaključaka. Potrebno je naglasiti da je prisutna tradicija formiranja biblioteka još od najranijih vremena (u VII stoljeću je Muavija formirao javnu biblioteku). Na prostorima Balkana prvi tragovi bibliotekarstva datiraju od 1445. godine (vakuf Ishak-bega iz Skoplja), odnosno 1537. godine (vakuf Gazi Husrev bega). Ovi vakufi ukazuju na to da je, manje-više, postojala svijest o knjizi još od prvih generacija muslimana i da je postojala praksa sakupljanja knjiga i formiranja biblioteka (u Bagdadu je u 13. stoljeću postojalo 36 javnih biblioteka), kao i njihova uvakufljavanja. Običaj uvakufljenja knjiga postojao je i na tešanjskom prostoru, a najznačajniji primjer je Mustafa Ševki Užičanin. Dio knjiga iz njegovog vakufa se nalazi u biblioteci Tešanj, dok se o preostalom dijelu ne zna sigurno gdje je i u kakvom stanju.

Za današnje i buduće generacije Bošnjaka važno je da imaju razvijenu svijest o vakufljenju knjiga i biblioteka u prošlosti. Pored toga, važno je da imaju svijest o tome da se mogu i knjige uvakufljavati i to pod određenim šerijatskim uslovima, o čemu treba da budu upoznati. Među temama koje bi trebalo u narednom periodu aktualizirati jeste i vakufljenje knjiga, jer smatram da naš narod nije dovoljno upoznat sa tom mogućnošću.

Literatura

1. Bajraktarević, M. *Nad ostacima jedne zbirke*, Odjek, Sarajevo, 1977.
2. Handžić, A. *Husrev-Begov vakuf na prelazu iz XVI-XVII stoljeće*, ANALI GHB IX-X, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1983.
3. Grupa autora: ANALI Gazi Husrev-begove biblioteke V-VI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1978.
4. Mujezinović, M., Traljić, M. *Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci* Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, Sarajevo, 1977.
5. "Narodna uzdanica" kalendar za 1942., Državna tiskara, Sarajevo, 1941.
6. "Narodna uzdanica" kalendar za 1944., Državna tiskara, Sarajevo, 1943.
7. Ždralović, M., "Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća", *Anali GHB V-VI* Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1978.

VAKUFI FOČE

Okrugli sto - Foča, 22. oktobar 2014. godine

Dr. Senaid Zajimović

PERSPEKTIVA RAZVOJA VAKUFA U BOSNI I HERCEGOVINI

“ Vakufska direkcija u narednom periodu treba da afirmiše svoj razvoj, jasno definiira svoje nadležnosti, unaprijedi postojeće akte, te vakuf kao pravni institut zaštititi novim zakonskim odredbama. ”

PERSPEKTIVA RAZVOJA VAKUFA U BOSNI I HERCEGOVINI

Osnovni zadatak i uloga vakufa je ispunjavanje općih potreba jedne zajednice, pojedinačnih potreba svakog njenog člana i postizanje općeg blagostanja, bez obzira na to o kom segmentu ljudskog življenja se radilo. Shodno tome, u okviru općeg sistema i prema svojim potrebama, svaka zajednica muslimana dužna je da razvija sistem vakufa.

U prošlosti veliki vakifi Bosne i Hercegovine (BiH) su, vođeni idejom o općem dobru, iz svojih sredstava gradili i finansirali džamije, vjerske škole, biblioteke, skriptorije, bolnice i klinike, imarete, hanikahe i tekije, opservatorije, vodovode, puteve, mostove i javne česme, servise za njegu siromašnih, slabih, bolesnih i obespravljenih, azile za pse lutalice...

Vakufom je bio obuhvaćen gotovo svaki aspekt života unutar različitih duhovno-vjerskih, socio-ekonomskih, kulturnih i humanih slojeva muslimanskog društva. Vakuf je presudno doprinosa razvoju obrazovanja, znanosti, umjetnosti, arhitekture i urbanizma, te odredio humani i moralni karakter toga društva. Nastao je cijeli univerzum – kulturni, urbani i socijalni – oblikovan idejom vakufa, koji će postati jedan od najprepoznatljivijih obilježja islamske civilizacije. Osim toga, vakuf je postao svjedočanstvo o društveno i moralno odgovornom ponašanju članova muslimanske zajednice i njihovom raspolaganju imovinom,

koje nije zasnovano na egoizmu i pohlepi, nego na dobročinstvu, solidarnosti, altruizmu i osjećaju za drugoga. Kao takav, doprinosio je moralnom i duhovnom discipliniranju muslimana, osobito onih bogatih. Bio je faktor sprečavanja zgrtanja bogatstva na koruptivan, gramziv i lahkouman način. Doprinosio je usklađivanju materijalnih dobara s duhovno-vjerskim i moralnim vrijednostima. On je davao odgovor na pitanje: kako da čovjek, koristeći se materijalnim bogatstvom, ostane njime nezarobljen i srcem slobodan i tako izbjegne moralnoj lišenosti i otuđenju.¹

Nekada

Počinjemo sa Štatutom i njime ćemo završiti. Nakon desetogodišnje političke borbe i donošenja Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini 15. aprila 1909. godine, položaj vakufa je znatno poboljšán, a on sam je stavljen pod upravu muslimanskih institucija. "Sva pokretna i nepokretna vakufsko-mearifska dobra islamskog naroda u Bosni i Hercegovini vlasništvo su dotičnih vakufa (zaklada), a služe isključivo za vjerske i prosvjetne svrhe ovozemnih muslimana. Ovim imetkom upravljaju po muslimanima izabrana tijela i organi na temelju Šeriata prema ustanovama ovoga štatuta." (Čl. 1. Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u BiH)

Stavljanjem pod autonomnu upravu, vakufska imovina je bila na raspolaganju za vjersko-prosvjetne potrebe Bošnjaka i time na najbolji način poslužila svojoj svrsi. Vakuf, kao značajan vjerski, a posebno ekonomski institut u islamu, zadržao je svoju ulogu u javnom životu Bošnjaka, jer su ga smatrali isključivo vjerskom institucijom, odbacujući svako miješanje nemuslimanske vlasti (kaurske vlasti, kako se tada govorilo) u njega. Jedan od uzroka pojave autonomnog pokreta Bošnjaka, koji je u literaturi i nazvan kao Pokret muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, bio je miješanje okupacionih vlasti u upravljanje i korištenje vakufa. Okupaciona vlast je veoma dobro znala značaj vakufa za muslimane, pa "nije htela da ih ispusti iz svojih ruku. Ona je uočila da ova ustanova može poslužiti kao

¹ Dr. Nusret Isanović, "Vakuf i islamski etos", *Zbornik radova "Vakufi u BiH"*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2011., str. 74.

zgodno sredstvo i put da se meša u verske poslove muslimana i da drži na uzdi verske službenike koji se izdržavaju iz vakufske imovine.”²

Trenutno stanje

S obzirom na to da je predmet našeg interesiranja društvena uloga i imovina Islamske zajednice u BiH (IZ), a vakufi su sastavni dio te imovine, poći ćemo od zakonskih odredbi koje nas uvode u ovo područje. Tako, Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica Bosne i Hercegovine propisuje: “Crkve i vjerske zajednice posjeduju vlastitu imovinu i imovinska prava kojima slobodno raspolažu i upravljaju. Crkve i vjerske zajednice imaju pravo na restituciju oduzete imovine na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine bez diskriminacije u skladu sa zakonom.”

Ove odredbe predstavljaju pravni osnov vjerskim zajednicama za posjedovanje, upravljanje i raspolaganje imovinom, ali i pravnu i ekonomsku pretpostavku za društvenu afirmaciju.

Za obnavljanje vakufa u okvirima IZ-e posebno je značajna odredba o pravu na restituciju, te još dvije zakonske odredbe. Jedna od njih daje mogućnost da vjerske zajednice i crkve mogu uspostavljati i održavati međunarodne odnose i kontakte s vjerskim zajednicama i svim drugim subjektima u skladu sa svojim poslanjem i druga koja propisuje da vjerske zajednice imaju pravo tražiti i primati dobrovoljne priloge u novcu i druge priloge.³

Demokratskim promjenama i donošenju ovakvih propisa o pravnom položaju vjerskih zajednica prethodile su četiri godine Agresije na BiH, te teške patnje i stradanja, posebno Bošnjaka i njihove imovine. Odmah nakon Agresije, IZ-a se suočila s dva različita, ali u mnogo čemu slična problema: jedan je borba za restituciju oduzete vakufske imovine za vrijeme SFRJ, a drugi je obnova vakufskih objekata porušenih tokom Agresije.

² Mehmed Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1963., str. 8.

³ Muhamed Salkić, “Islamska zajednica i vakufi”, u: *Zbornik radova “Vakufi u BiH”*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2011. str. 41.

Rahmetli Muhamed Salkić u svom referatu na naučnom skupu o vakufima u BiH kaže: "Desilo se nešto gotovo nepojmljivo. Islamska zajednica je, istina i uz svesrdnu pomoć državnih organa, posebno u Federaciji, prije sakupila sredstva da obnovi porušene i izgradi nove vakufe, medrese i džamije, nego što je te iste organe i bošnjačke političare uspjela urazumiti da u tuđem, posebno vakufskom haku, nema dobra i da vakufe treba vratiti njihovoj izvornoj namjeni."⁴

Tako je u BiH došlo do obnavljanja starih i uspostave na stotine novih vakufskih objekata. Vakifi su negdje bili pojedinci, imućniji ljudi, kao kraljevi, prinčevi, fabrikanti i privrednici, a negdje, opet, cijeli gradovi, pa i cijeli narodi. U Sarajevu je indonežanski narod svojim prilozima sagradio prelijepu džamiju u naselju Otoka; u Goraždu je narod grada Kajserija iz Turske sagradio velebnu džamiju; kralj Fahd je sagradio džamiju u naselju Alipašino Polje u Sarajevu; na Kobiljoj Glavi (Sarajevo) svojim vakufom je džamiju sagradio Adil-beg Zulfikarpašić; u Bugojnu je džamiju i islamski centar sagradila princeza Dževhera; u Tuzli princ Abdullah; na Stupu u Sarajevu Fehd Al-Hanna iz Kuvajta gradi prelijepu osmanlijsku džamiju, dok njegov brat sličnu džamiju gradi u Medresi "Osman-ef. Redžović"; Aladža džamiju obnavlja Direkcija vakufa iz Turske iz vakufskih sredstava... Tako su širom BiH ponikli novi vakufski objekti. Nisu sagrađene i obnovljene samo džamije. U Sarajevu je katarski emir Hamed bin Halifa sagradio zgradu Gazi Husrevbegove biblioteke, u Bihaću je sagrađena veoma reprezentativna zgrada Islamskog pedagoškog fakulteta, u Cazinu je mješovitim vakufom sagrađena zgrada Medrese "Džemaludin-ef. Čaušević"; u Tuzli kompleks zgrada Behram-begove medrese; u Gračanici kod Visokog kompleks Medrese "Osman-ef. Redžović"; u naselju Mojmiro Šejh Bekr Gazzaz uvakufio je kompleks zgrada (11 objekata) za potrebe školovanja i stanovanja jetima, i tako redom. Nikle su stotine novih vakufa. Pored ovih objekata, nikli su i niču brojni stambeno-poslovni objekti. Iz vakufskih sredstava finansirana je rekonstrukcija vakufskog kompleksa Tekije na Buni; obnovljeni su devastirani vakufski stanovi i poslovni objekti u Mostaru; izgrađen je vakufski studentski hotel u Mostaru; u Bugojno, uz zgradu MIZ-a, sagrađen je vakufski poslovni objekat; u Travniku je iz vakufskih sredstava kupljen jedan objekat; u Sarajevu se grade i rekonstruiraju dva stambeno-

⁴ Isto.

poslovna objekta; u Tešnju je izvršena nadogradnja i rekonstrukcija vakufskog objekta; u Kiseljaku je izgrađen prelijep vakufski objekat koji je svečano otvoren za vrijeme Manifestacije "Dani vakufa 2014" i brojni drugi vakufi širom BiH.

Rahmetli Alija Izetbegović uvakufio je novac koji je dobio kao nagradu od naroda Kraljevine Saudijske Arabije za potrebe stipendiranja studenata i učenika. Tako je nastao Fond "Bošnjaci". Iz prihoda ovog vakufa na godišnjem nivou stipendira se 100 studenata i učenika širom BiH. Osnivačka prava je predsjednik Izetbegović prenio na Vakufsku direkciju, koja, također na godišnjem nivou, obezbjeđuje još stotinjak stipendija iz vakufskih sredstava.

U konstituisanju, obnovi, rekonstrukciji ili adaptaciji učestvovali su, kako prijatelji iz brojnih zemalja, tako i naši Bošnjaci, bogati i siromašni, imućni i oni manje imućniji, žene i muškarci. Na animiranju vakifa za izgradnju i obnovu vjerskih i vakufskih objekata poslije Agresije na Bosnu i Hercegovinu, što je u to vrijeme bio opći trend, radili su zajedno svi službenici i uposlenici IZ-e u BiH. U svemu ovome pomoć su pružile državne, federalne, kantonalne i općinske institucije, kao i pojedinci na dužnostima i funkcijama u njima.

U međuvremenu desile su se brojne promjene vezane za vakufe. Islamska zajednica je pred velikim izazovom. Vakufi se iz dana u dan umnožavaju i svakim danom je IZ-a bogatija za neko dobro: džamiju, medresu, obdanište, zemljište... Umnožavanjem vakufa raste i potreba za jačom i efikasnijom organizacijom upravljanja vakufima i za uvođenjem u rad i organizaciju tima ljudi koji će bdjeti nad povjerenim emanetima.

Perspektiva

Pored vjerskog aspekta, vakuf je bio, a i danas je, društvena i finansijska institucija koja doprinosi kvalitetu ekonomskog, društvenog i kulturnog života, kako pojedinaca, tako i društva u cjelini. U BiH je to i danas vidljivo, možda više nego u nekim drugim zemljama. Vakufi u BiH su ovjekovječeni i samom riječju "vakuf", koja je ugrađena u veliki broj naziva gradova. Takvi su gradovi Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Skender Vakuf, Kulen Vakuf i dr.

Prednosti

1. Politička klima znatno se razlikuje od one prije rata. Na sceni je demokratija, a Bošnjaci po prvi put aktivno participiraju u vlasti. Dakle imaju moć da nešto promijene u odnosu prema vakufu.
2. Postoji kontinuirani rast uvakufljenja iz godine u godinu. Ovo je karakteristično i za novčana i za uvakufljenja nekretnina.
3. Povećana medijska zastupljenost i zainteresiranost za problematiku vakufa. Donedavno, ovaj termin bio je cenzuriran i nepoznat u medijskom prostoru.
4. Dobra infrastrukturna organizacija IZ-e, koja je sposobna da putem svojih organa i institucija upravlja vakufima na terenu.
5. Kadrovska osposobljenost Vakufske direkcije i IZ-e općenito.
6. Od obnove rada Vakufske direkcije kontinuirano je rastao broj predmeta koje je rješavala. Rast broja predmeta pokazatelj je veće svijesti i odgovornosti organa unutar Zajednice o potrebi veće institucionalne brige prema vakufu. Ti su se predmeti odnosili na restituciju, zaštitu vakufa, sprečavanje uzurpacije, obnovu porušenih vakufa, sprečavanje prodaje nacionaliziranih vakufa, unapređenje vakufa te na ostale poslove u vezi s vakufskom imovinom.
7. Ostvarena poslovna saradnja sa sličnim institucijama u islamskom svijetu. Vakufska direkcija uspjela je ostvariti dobru saradnju sa vakufskim institucijama u Kuvajtu, Maleziji, Saudijskoj Arabiji, Turskoj i Kataru.
8. Zahvaljujući sinhroniziranom djelovanju Vakufske direkcije i institucija IZ-e na polju realizacije brojnih projekata izgradnje, rekonstrukcije ili adaptacije objekata i njihovim stavljanjem u funkciju, primjetan je rast prihoda od vakufskih nekretnina na godišnjem nivou.
9. Postojanje velikog broja očuvanih stambeno-poslovnih objekata i atraktivnih parcela u nekim gradskim sredinama.
10. Vakuf je u svojoj historiji na ovim prostorima preživio, prije svega, kao ideja, a potom i kao institucija, uprkos tome što su državni sistemi, koji su se smjenjivali na ovim prostorima, često oduzimali i uništavali vakufe i vakufska dobra. IZ je i u takvom okruženju nastojala sačuvati i održavati vakufe.

Zadaci i pravci djelovanja

IZ je zahvaljujući jačanju svijesti Bošnjaka i povoljnijoj političkoj klimi stekla uvjete da se ozbiljnije pozabavi vraćanjem oduzete imovine. Ona ima obavezu prema velikim vakifima Bosne. Iz moralnih obzira prema njima, ali i prema povjerenom imetku i emanetu, IZ, preko Vakufske direkcije, mora iskoristiti blagodati slobode i prilike u kojima se nalazi, kako bi povratila oduzete vakufe. Neminovno se nameće realizacija nekoliko zadataka i ciljeva.

1. Potrebno je u našem javnom diskursu češće tretirati problematiku vakufa.
2. Potrebno je izboriti se za pravni status vakufa u okviru državnog zakona. Vakuf, kako vidimo, ulazi u imovinu IZ, koja se titulira i kao njezin vlasnik. Po logičkom principu, ako je IZ zajednica muslimana koja štiti vjerska i imovinska prava muslimana, onda je i vakuf kategorija imovinskog prava muslimana vezana za njihov islamski život i djelovanje. Pojam vakufa mora biti prihvaćen u društvu i pozitivnom zakonodavstvu BiH. Ukidanjem šerijatskih sudova vakufi su ostali bez pravne zaštite unutar pozitivnog zakonodavstva. Danas imamo situaciju da se vakuf kao pojam ne spominje nigdje niti u jednom zakonu u BiH. Jedina i najveća zaštita jeste Ustav Islamske zajednice u BiH koji tretira pitanje vakufa. Trenutno, na osnovu Ustava i Zakona o pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica mi uspijevamo, ali s velikim poteškoćama, vakufu dati pravnu zaštitu. Međutim, radi sigurnosti, nužno je u budućnosti vakuf svrstati u pozitivno zakonodavstvo, kako bi šira javnost bila informirana;
3. Iznaci način da se u sudovima prizna status vakufnama kao pravno validnih dokumenata, u statusu javne isprave;
4. Dati značajnije mjesto vakufu u nastavnim jedinicama obrazovnih institucija IZ u BiH. Trenutno se u odgojno-obrazovnim ustanovama IZ u BiH predmet vakufsko pravo ne izučava kao samostalan nastavni predmet.
5. Tražiti od obrazovnih vlasti u BiH da u nastavne planove i programe uvrste teme koje će tretirati vakufe kao historijsku kategoriju, ali i aktualizirati ideju vakufa i uvakufjavanja u kontekstu izgradnje demokratskog društva i kao ideju građanske odgovornosti i civilne inicijative;
6. Vakufska direkcija i IZ u BiH treba da sistematski rade na prezentaciji i afirmaciji vakifa;

7. Na internetsku mrežu postaviti lokacije i opise svih vakufa u Bosni i Hercegovini. Svaki novi vakuf bi se dodavao na postojećim mapama. Tako bi se vakuf mogao pretraživati na mreži;
8. Potrebno je uraditi idejno rješenje o brendu, amblemu ili oznaci za vakuf u BiH, potom dobiti dozvolu (gdje treba) za javno postavljanje ili brendiranje u prostoru i na terenu svih bh. vakufa;
9. Treba se energičnije boriti za donošenje zakona o restituciji. Iz godine u godinu ovaj zakon će biti sve teže donijeti, zbog velikog broja imovinsko-pravnih zakona koji se u međuvremenu donose, a koji imaju za cilj brisanje starih katastara i grunтовnica, a samim time i brisanje važne dokumentacije.
10. Potrebno je, prije svih drugih, da institucije IZ poduzmu sve na zaštiti i čišćenju vakufskih parcela.
11. Poduzeti potrebne mjere da se slobodne vakufske parcele podese za uzgoj različitih kultura, posebno onih deficitarnih, i da se iskoriste u ovu svrhu;
12. Sve veće i bolje objekte na boljim pozicijama, uz izvore rijeka, potrebno je adaptirati i prilagoditi potrebama turizma, gdje bi se iznajmljivanjem sticala dobit;
13. Raditi na ukрупnjavanju vakufskih parcela, pri tome voditi računa o perspektivnim vakufima i njima posvetiti posebnu pažnju;
14. Zahtijevati od načelnika općina i općinskih vijeća da do konačnog donošenja zakona o restituciji izvrše privremeni povrat vakufske imovine, kao što su to uradila općinska vijeća u mnogim gradovima širom BiH (Tešanj, Sarajevo, Mostar...);
15. Trebalo bi Državnu komisiju za zaštitu nacionalnih spomenika potaknuti da se, zajedno s vjerskim zajednicama, zalaže za povrat (restituciju) oduzetih spomenika kulture vjerskih zajednica koje je ista Komisija stavila na svoju listu nacionalnih spomenika;
16. Učiniti sve da se svaka čestica vakufskog zemljišta evidentira i identificira. Ovo je dugotrajan i težak proces;
17. Potrebno je da intelektualci dignu svoj glas u zaštitu najvećeg nacionalnog blaga ove države;
18. Svi treba da se borimo da se vakufi vrate IZ na upravljanje, jer kad god je IZ upravljala vakufima, od njih su svi imali koristi;

19. Izraditi sve potrebne pravilnike koji će omogućiti savremeno funkcioniranje vakufa i njihovu kontrolu;
20. Kontinuirano organizirati seminare i okrugle stolove na kojima će se promovirati široka paleta različitih vakufa i načina uvakufljenja;
21. Jednom godišnje organizirati konferenciju ili simpozij o razvoju i funkcioniranju vakufa;
22. Afirmirati vakuf kao poseban institut u šerijatskom pravu i animirati vjernike na uvakufljenje imovine, koja na taj način postaje trajno dobro;
23. Organi i ustanove IZ, njezini službenici i članovi, treba da posvete veću pažnju vakufima, da ulože više napora za vraćanje vakufske imovine, da se ona revitalizira i namjenski koristi;
24. Educirati uposlenike IZ-e u BiH o pitanjima vakufa;
25. IZ treba da da veću podršku radu Vakufske direkcije, da je materijalno i kadrovski ojača, kako bi u narednom periodu mogla uspješnije realizovati zadaću koja joj je povjerena;
26. Insistirati na doslovnoj primjeni vakufnama, gdje god je to moguće;
27. Insistirati na dosljednoj primjeni pravila koja se odnose na vakufsku imovinu;
28. Vakufska direkcija i IZ treba da više ulažu u mlade stručnjake koji će se baviti vakufima i vakufskom problematikom, obrazovati i odgajati svijest o vakufima.

Nekada je vakuf bio ekonomska baza aktivnosti IZ i vjerujemo da on to opet može biti. Nakon ispunjenja navedenih zadataka, pred vakufom se otvaraju velika polja djelovanja i on može i treba da preuzme vodeću ulogu u pogledu finansiranja najvažnijih projekata muslimana i IZ-e u BiH.

Vakufsku direkciju i vakufe vidimo kao glavnu logističku bazu svih aktivnosti IZ-e, te socijalnog zbrinjavanja kategorija kojima su vakufi namijenjeni. Ona će brigom o starim vakufima, investiranjem u nove i povratom oduzetih ostvariti materijalnu podlogu za nesmetan rad IZ i njenih organa.

Vakufska direkcija, kao ustanova koja upravlja vakufima, mora biti jedna od ključnih ustanova IZ koja će biti jasno definisana u pogledu svog ustrojstva. Vakufska direkcija treba da bude nosilac unapređenja, obnove i revitalizacije

vakufskih dobara. Ona treba da bude nosilac pravne zaštite vakufa, a kako bi se to postiglo potrebne su joj konkretne i široke ovlasti. Vakufsku direkciju je potrebno ustrojiti tako da se unutar nje angažiraju najstručnija lica iz svih naučnih disciplina. Budućnost Vakufske direkcije i IZ općenito, u nekom smislu, dugoročno bi trebalo posmatrati kroz jednu vrstu centralizacije vakufskih prihoda koji će biti nosioci ekonomskog razvoja muslimana i IZ-e u BiH.

Projekti malih, srednjih i velikih vakufa za svaku džamiju i svaku instituciju, koji bi se dugoročno realizirali, rješenje su koje bi IZ oslobodilo postojećih ekonomskih ograničenja. Pored džamija, i druge ustanove, kao što su, medrese, mediji, instituti i dr., treba da razvijaju svoje vakufe, kako bi njihova finansijska neovisnost bila što više izražena, a u skladu s normativnim aktima koja regulišu pitanje upravljanja i raspolaganja vakufskom imovinom. S povećanjem broja vakufa, raste potreba za jačom i efikasnijom organizacijom poslovanja i upravljanja vakufima. To zahtijeva postojanje jake administracije, koja će voditi brigu i koja će vršiti kontrolu nad vakufima. Sadašnji politički sistemi, kao i društvene prilike, nužno postavljaju i pitanje modernijeg upravljanja postojećim vakufskim resursima i stvaranja novih resursa. Ove aktivnosti, kao nužne, zahtijevaju jednu jaku instituciju, kao što je Vakufska direkcija, koja će biti nosilac svih promjena i koja će biti zadužena i nadležna da ovu složenu oblast uredi za dobrobit muslimana i IZ-e u BiH.

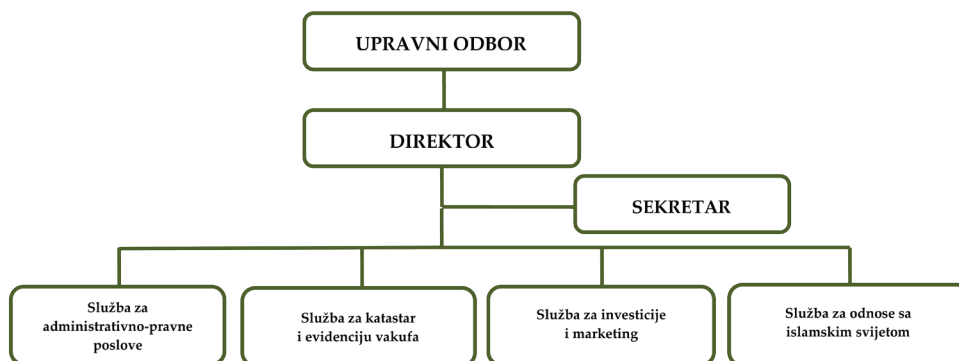
Vakufska direkcija u narednom periodu treba da afirmiše svoj razvoj, jasno definira svoje nadležnosti, unaprijedi postojeće akte, te vakuf kao pravni institut zaštititi novim zakonskim odredbama.

Zbog povećanih aktivnosti i obima rada, nameće se potreba za formiranje nekoliko zasebnih službi unutar Vakufske direkcije. To nameće potrebu za kadrovskim jačanjem Direkcije.

Vakufska direkcija treba da bude organizirana sa sljedećim službama:

1. Služba za administrativno-pravne poslove;
2. Služba za katastar i evidenciju vakufa;
3. Služba za investicije i marketing;
4. Služba za odnose s islamskim svijetom.

Organigram

1. Služba za administrativno-pravne poslove

Vakufska direkcija u sklopu svojih aktivnosti obavlja veliki dio administrativnih, pravnih i sličnih poslova. Ta djelatnost može se podijeliti u dvije podgrupe:

- a) Pravne aktivnosti unutar Islamske zajednice u BiH,
- b) Pravne aktivnosti eksternog karaktera koje se odnose na aktivnosti prema fizičkim i pravnim licima izvan IZ-e u BiH, a to se, prije svega, misli na aktivnosti na sprečavanju donošenja štetnih zakonskih propisa, aktivnosti na donošenju zakona o restituciji, te ostalih zakonskih propisa, koji će na pozitivan način tretirati vakufe.

Treba napomenuti da u današnjem pravnom sistemu BiH vlada praznina, jer nijedna zakonska odredba ne poznaje vakuf kao pravni institut. Ova praznina traje od vremena prestanka primjene šerijatskih propisa u BiH. Islamska zajednica u narednom periodu se mora izboriti da država definiše pravni status vakufskih dobara. U ovom dijelu aktivnosti valja nastupati obazrivo, a kad se otvori ovo pitanje trebalo bi ga posmatrati s aspekta ozbiljnih analiza, sačinjenih od strane najstručnijih lica iz ove oblasti. Uzimajući u obzir navedeno, ova služba mora raditi na sljedećim aktivnostima:

- Aktivnosti na iniciranju donošenja zakona o restituciji;
- Prikupljanje svih dokumenata o nacionaliziranoj imovini (zemljišna dokumentacija i rješenja o nacionalizaciji);

- Aktivnosti na iniciranju donošenja zakona o izmjenama i dopunama zakona o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo;
- Aktivnosti na prikupljanju dokumentacije i implementiranju zakona o prodaji stanova po osnovu adekvatne zamjene;
- Aktivnosti prema lokalnim zajednicama u smislu privremenog povrata vakufskih nekretnina;
- Pokretanje postupaka zaštite vakufske imovine;
- Implementacija Zakona o premjeru i katastru RS-a te učestvovanje u javnom izlaganju; kao i učešće u implementaciji drugih zakona koji tretiraju imovinsko-pravne odnose;
- Aktivnosti na pravnom regulisanju statusa vakufa u pozitivnim zakonskim propisima BiH;
- Oživljavanje pojma mukata i izmjene i dopune Zakona o stvarnim pravima.

Napomena: S obzirom na trenutne kapacitete ove službe, za planirane poslove i aktivnosti neophodno je uposliti najmanje još jednog pravnika.

2. Služba za katastar i evidenciju vakufske imovine

U narednom periodu ova služba treba da završi aktivnosti popisa i evidencije vakufske imovine. Služba će redovno i aktivno ažurirati bazu podataka vakufskih nekretnina. Pri ovoj službi treba da postoji arhiv zemljišne dokumentacije u printanoj formi. Potrebno je, također, formirati arhiv vakufnama, kako u elektronskoj, tako i u printanoj formi. Pored vakufnama, u formiranom arhivu bit će objedinjena sva građa o vakufima u BiH. Vakufska direkcija planira polovinom naredne godine završiti projekat prikupljanja, digitaliziranja i katalogiziranja građe o vakufima iz osmanlijskog perioda. Tada će biti u potpunosti na jednom mjestu sakupljeni svi dokumenti o bogatoj historiji vakufa u BiH.

Ova služba će biti zadužena za davanje analitičkih informacija o vakufima, te pravnoj službi dostavljati traženu dokumentaciju o vakufskoj imovini. Nakon što se završi s bazom podataka imovine s kojom trenutno raspolaže Islamska zajednica, pristupit će se izradi baze podataka nacionalizirane vakufske imovine.

3. Služba za investicije i marketing

Ova služba bi provodila aktivnosti na osnivanju novih i unapređenju postojećih vakufa, kao i iznalaženju modusa za investiranje prihoda od vakufske

imovine u povećanje vakufske aktive. Ova služba bi, u saradnji sa službom za odnose s islamskim svijetom, radila na pripremi vakufskih projekata, kojima je cilj povećanje aktive vakufske imovine povećanjem prihoda. Vakufska direkcija je u proteklom periodu u vlastitom aranžmanu, ili u saradnji s medžlisima, realizirala veliki broj projekata. To isto planira raditi i u narednom periodu.

Jedan od preduslova novih uvakufljenja, te realizacije projekata jeste i marketing vakufa, čiji je zadatak da približi aktivnosti Vakufske direkcije svim ljudima, te, na taj način, doprinese povećanju uvakufljenja, u smislu uvećanja aktive vakufske imovine. Ova služba bi, također, imala zadatak pripremanja raznih analiza, studija i drugih dokumenata koji pokazuju opravdanost pojedinih investicija. Ona bi vodila brigu o korištenju vakufske imovine, koja je pod direktnom ingerencijom Vakufske direkcije.

Napomena: U ovu službu je potrebno zaposliti građevinskog inženjera, zbog potrebe kontrole radova, te zbog potrebe tehničke pripreme projekata rekonstrukcije i izgradnje novih vakufa.

4. Služba za odnose s islamskim svijetom

Služba za odnose s islamskim svijetom uspostavlja saradnju s institucijama vakufa u muslimanskim zemljama. Ona ima zadatak da pronalazi donatore za vakufske projekte, priprema projekte sa službom za investicije, te da ih aplicira kod potencijalnih donatora. Nakon odobravanja projekata, ova služba prati njihovu realizaciju, te podnosi izvještaje donatorima. Služba organizira zvanične posjete insitucijama vakufa u muslimanskim zemljama, te organizira posjete iz tih zemalja Vakufskoj direkciji.

U nadležnosti službe bilo bi i organiziranje raznih seminara, kojima je cilj upoznavanje s novim i savremenim metodama upravljanja vakufima, kao i razmjena iskustava između srodnih institucija. Služba će raditi na promociji vakufa i Vakufske direkcije izvan BiH.

Pored aktivnosti koje su navedene u sklopu službi, kao i aktivnosti koje su predviđene Statutom i normativno-pravnim aktima, Vakufska direkcija bi trebalo da se u narednom periodu naročito fokusira na sljedeće aktivnosti:

- Dovršiti popis i evidenciju vakufskih nekretnina;
- Evidentirati i dokumentovati nacionaliziranu vakufsku imovinu;

- Raditi na aktivnostima koje će dovesti do izglasavanja zakona o restituciji;
- Lobirati na skorom donošenju Zakona o dodjeli zamjenskih stanova izvornim vlasnicima;
- Uvesti jedinstveni sistem upravljanja i raspolaganja vakufskom imovinom;
- Uspostaviti i jačati saradnju sa srodnim institucijama u svijetu;
- Staviti u funkciju vakufski razvojni fond;
- Promovisati uvakufljavanje imovine u dijaspori;
- Raditi na revitalizaciji starih vakufa i njihovom stavljanju u funkciju;
- Raditi na iznalaženju sredstava za realizaciju vakufskih projekata.

Umjesto zaključka

U vrijeme austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, Bošnjaci su se izborili za autonomiju u upravljanju vakufima. Poznat je Statut koji reguliše ovo pravo. Po uzoru na njihov primjer, današnji muslimani morali bi se energičnije boriti za vakufe, koje im u amanet ostaviše njihovi preci.

“Bošnjački memorandum”⁵ koji je osvanuo 1900. i 1901. potvrđuje da je manja odvažna grupa ondašnjih bošnjačkih lidera, stavivši se na čelo pokreta očuvanja bosanskih vakufa, prije nešto više od jednoga stoljeća, uspjela zaustaviti stihiju urušavanja i propasti vakufa, te da je današnja borba mnogo jednostavnija i lakša – ne mora se ići moliti Beču i caru austrijskome – sve svoje probleme možemo rješavati sami među sobom, počev od Sarajeva pa do granica Bosne i Hercegovine.

“Nije dozvoljeno nikome, ko vjeruje u Boga, Njegove meleke, Njegove Knjige, Njegove Poslanike i Sudnji dan, pa bio on halifa, sultan, vezir, vladar, emir, kadija, valija, muftija, muderis, mutevelija, nadzornik, ili bilo ko drugi od ljudi, nikada preinačiti ovaj vakuf, niti ga izmijeniti, niti okrnjiti, niti ga obustaviti, niti

⁵ Bošnjaci su 1900. godine premijeru Benjaminu Kallayu i 1901. godine caru Franji Josifu uputili svoje prigovore na položaj u okvirima Austro-ugarske monarhije i sročili ih u dokument pod nazivom “Bošnjački memorandum”, koji je gotovo nepoznat široj javnosti. Autori ovog dokumenta su: Fehmi efendi Džabić, Hamdibeg Hasanspahić, hadži Osman efendi Prčić, hadži Sulejmanbeg Cerić, hadži Salihaga Bičakčić i Šerif efendi Arnautović, koji su bili u audijenciji na Bečkome dvoru 10. juna 1901. godine, a tu su predstavku dali 19. decembra 1900. godine ministru finansija Benjaminu Kallayu u Sarajevu. Tražili su vjersku autonomiju Bošnjaka i to da sami biraju bosanskog reisu-l-ulemu.

mu poništiti odredbe, niti ga preokrenuti. Ako bi to učinio, počinio bi ono što je zabranjeno i zaslužio bi kaznu. Ako bi se u to upustio musliman, koji je čuo za riječi Božijeg poslanika: *Vjernika koji uzme neopravdano makar pedalj zemlje od svoga brata, Uzvišeni Allah će okružiti sa sedam zemljanih ograda u vatri pakla* ili za riječi Uzvišenog Svemoćnog: *Nasilnicima je pripremio bolnu kaznu*. Ko se usprotivi Božijoj Knjizi i Sunnetu Njegova Poslanika, pa se potrudi da poništi vakuf svoga brata muslimana, *taj je navukao na sebe veliku Božiju srdžbu, i njegovo boravište je u paklu, a kako je strašan taj svršetak, neka takvom bude upućeno prokletstvo Allaha i meleka i svih ljudi onoga dana kada nasilnicima neće pomoći njihova izvinjenja. Na njih neka je prokletstvo i za njih je opaka kuća.* (Iz Gazi Husrev-begove vakufname)

Hamed Efendić

REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU MUFTIJSTVA GORAŽDANSKOG

“Nadati se je da će doći vrijeme i ljudi koji će spoznati svu težinu grijeha otimanja vakufa i ostalih dobara i da će konačno početi uklanjati nepravdu koja je učinjena svima nama, jer je vakuf opće dobro.”

REVITALIZACIJA VAKUFA NA PODRUČJU MUFTIJSTVA GORAŽDANSKOG

Nakon što je sultan Mehmed Fatih II prešao Drinu u Ustikolini počinje jedno novo razdoblje u Bosni. Osmanlije u Bosni počinju graditi i za sobom ostavljati mnoge zadužbine. Grade se hanovi, karavan seraji, tekije, medrese, hamami, hastahane, mostovi i druge građevine. Širom Bosne niču hajrati. Grade ih sultani, veziri, gazije, begovi i drugi dobri ljudi.

Istočna Bosna je područje gdje su izgrađene najmonumentalnije građevine, koje su predstavljale prave bisere osmanske arhitekture. Na Ustikolini je podignuta prva i najstarija džamija koju je dao sagraditi Turhan Emin-beg. U Foči je čuvena Aladža džamija, kao i Careva ili Sultan Bajazidova džamija, džamija i medresa Mehmed-paše Kukavice, kao i niz drugih džamija i drugih objekata. U Čajniču, nekadašnjem srezu, podignuto je mnogo hajrata, ali svakako se ističu Sinan-begova, Mir Muhamedova i džamija Malodovan-paše u Međurječju. Također, tu su medrese, turbeta i drugi vakufi. U Višegradu je sagrađen čuveni most Mehmed-paše Sokolovića, Careva džamija u Višegradu i Careva džamija u Dobrunu, kao i niz drugih vakufskih objekata. U Rudom je sagrađena džamija Kara Mustafe-paše, zatim Bajrakli džamija u Strmici i Magribija u Omačini. Veliki vojskovođa i vakif Mehmed-paša Sokolović sagradio je džamiju u svom rodnom mjestu Sokolovićima. U Goraždu su bile džamije dvojice Sijerčića: Džafer-begova i Sinan-begova, Džafer-begova medresa, han i mnogobrojni vakufski dućani. Rogatica je imala Sudžaudinovu i Arnaudiju džamiju i vakufske dućane.

Pogledom na našu prošlost vidimo da je područje istočne Bosne bilo prepuno vakufa. Naši preci posijali su sjeme dobrote koje je dugi niz godina davalo plodove. Nažalost, dolazi do devastacije vakufa i do njihovog oduzimanja u vrijeme komunističkog režima. Potom dolazi vrijeme kada se pojaviše ljudi kojima nije bilo ništa sveto. Oni porušiše i popališe gotovo sva dobra koja su dobri ljudi izgradili i ostavili da koriste za dobro ljudima i zajednici.

U našoj bližoj prošlosti, u vrijeme komunističkog režima, mnogi vakufi u Foči i drugim gradovima Gornjeg Podrinja su oduzeti, a neki su i uništeni. Oni koji su preživjeli sva rušenja i danas su izvan pravih vlasnika. Naime, ti vakufi koriste drugima i u druge svrhe. Država i vlasti nikako da ispune svoja obećanja i obavezu i donesu Zakon o restituciji, te vrate ova dobra vlasnicima, da bi se koristila u one svrhe kako su to vakifi zapisali u svojim vakufnamama.

Tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, potpuno su porušeni i s lica zemlje uklonjeni mnogi hajrati-vakufi, među kojima su i najljepše džamije, kao što su Aladža i Careva džamija, kao i druge fočanske džamije, medresa Mehmed-paše Kukavice u Foči i niz drugih vakufskih objekata. Porušene su čuvene džamije: Arnaudija i Sudžaudinova džamija u Rogatici, Careva i Gazanfer-begova u Višegradu, džamija Sinan-bega Boljanića i Mir Muhamedova u Čajniču, Maldovan-pašina u Međurječju kod Čajniča, Karamustafa-paše u Rudom, Mehmed-paše Sokolovića u Sokolovićima kod Rudog, najstarija džamija Turhan Emin-begova u Ustikolini i niz drugih, koje su, kao nacionalni spomenici, bile pod zaštitom države. Tako je na područjima Istočne Bosne, pored genocida nad Bošnjacima, učinjen i jedan od najvećih kulturocida u našoj povijesti. Uništavana su sva dobra, rušene su džamije, tekije, turbeta, medrese, mezaristani. Rušeno je i s lica zemlje uklanjano sve što bi moglo podsjećati na Bošnjake koji su većinski naseljavali ova mjesta. Nastojali su se ukloniti svi tragovi postojanja tog naroda, njegove kulture i značajnog graditeljstva, koje je davalo dušu gradovima i selima istočne Bosne.

Vrijeme koje je uslijedilo poslije Agresije zahtijevalo je velike napore da se, prije svega, zaštitite ostaci porušenih i uništenih objekata, najprije monumentalnih džamija, da se pronađu deponije gdje su odvezeni kamen i ostali dijelovi, a potom ograde i zaštite lokaliteti naših objekata. Bio je to težak i mukotrpan posao, koji je iziskivao dosta rada, ali i hrabrosti i odvažnosti. Nakon toga, počele su pripreme i za

revitalizaciju u ratu porušenih vakufa, prije svega džamija. Njihova revitalizacija i obnova nisu išle lahko. Nedostatak sredstava, izrada projekata, pribavljanje raznih saglasnosti, zahtijevali su dosta strpljenja, rada i upornosti. Bilo je tu i povremenih opstrukcija od nadležnih općinskih vlasti na čijem području su se nalazili porušeni objekti, ali sve te prepreke su, uz veliko strpljenje i upornost, prije svih, ljudi u organima Islamske zajednice, nekad brže nekad sporije savladavane.

Vakufi su obnavljani sredstvima naših Bošnjaka, ali i drugih dobrih ljudi, kao i organizacija iz zemlje i inostranstva, uz pomoć nekih država i njihovih vlada. Važnu pomoć u ovim poslovima pružila je i Državna komisija za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa u pogledu stručnog nadzora i savjeta, pa i obezbjeđivanju određenih sredstava, kao što su sredstva iz Fonda američkog ambasadora za istraživačke radove na Aladža džamiji, kao i na kompleksu džamije Mehmed-paše Kukavice u Foči i na tome im se posebno zahvaljujemo. Također, upornost i hrabrost naših malobrojnih povratnika, njihova želja da ovim gradovima i selima vrate njihove simbole, dovela je do toga da je veliki dio ovog našeg blaga obnovljen i da ponovo krasi ova naša mjesta.

Na početku obnove jedan od problema je bio veoma mali broj bošnjačkih porodica koje su se vraćale u ova mjesta. Prije svega, morali smo svi raditi na stvaranju povoljne klime za povratak prognanih Bošnjaka na njihova prijeratna ognjišta. Nakon toga, slijedio je povratak koji nije bio u željenom i očekivanom broju. S povratkom Bošnjaka, ukazuju se potrebe organizovanja vjerskog života. To je bio još jedan od razloga za obnovu ili revitalizaciju objekata, koji su u prošlosti predstavljali našu materijalnu kulturu, ali i mjesta naših okupljanja i zajedničkih molitvi. Obnovom džamija počelo je i sve veće interesovanje ljudi da bar povremeno ili vikendom dolaze u svoja rodna mjesta, potom su počeli i oni obnavljati svoje porušene kuće i uređivati svoja imanja. Na ovaj način vraćao se i život u ova mjesta.

Nažalost, naš rad i brigu za obnovom džamija i drugih vakufskih objekata nisu pratili državni organi u obnovi i povratku prognanih. Dugo su čekali na povratak, gotovo se mireći sa stanjem nastalim tokom Agresije na našu domovinu. Islamska zajednica je obnovila rad svojih medžlisa u svim općinama. Obnovila je ili izgradila nove zgrade u kojima su smještene sjedišta medžlisa. Angažirala je imame u svim gradovima i, možemo s pravom reći, uradila najveći i najvažniji

posao, kad je u pitanju obnova života povratnika. Nažalost, medžlisi Islamske zajednice su jedina mjesta gdje se naši povratnici mogu obratiti za sva pitanja, jer, osim njih, ni u jednom gradu nema sjedišta ni jedne bošnjačke stranke, niti bilo koje druge bošnjačke organizacije.

Politika koju smo vodili u Muftijstvu goraždanskom u proteklom periodu bila je da radimo strpljivo i uporno. Željeli smo da u svakom gradu za početak obnovimo po jednu džamiju, uzdignemo po jednu munaru i obnovimo sjedišta medžlisa, te angažiramo bar po jednog imama. I, hvala Allahu, dž.š., naš cilj je ostvaren. S ponosom možemo reći da u svakom gradu sjaje kandilji na našim munarama, da se uče ezani i da niko ne može reći da su to samo srpski gradovi. Vodili smo politiku kretanja od lakšeg ka težem, od onog što je u datom vremenu moguće ostvariti. Najprije smo obnavljali naše džamije i vakufe za koje smo mogli lakše dobiti potrebna odobrenja, one koji su iziskivali manje sredstava, ali i tamo gdje se najprije počelo s povratkom, prateći potrebe povratnika. Ponovo se pokazalo da ova zemlja ima dobre ljude i svoje vakife. Dolaze dobri ljudi iz cijelog svijeta i žrtvuju svoj imetak u dobro i obnovu starih i izgradnju novih vakufa. To je Božiji dar nama; da imamo prijatelje, da imamo braću koja nam pristižu u nevolji i zajednički obnavljamo dobra, vakufe koje su drugi porušili i gradimo nove.

U nastavku ovog rada dat je pregled toka obnove ili revitalizacije vakufa na ovom području.

Foča

Prva obnovljena džamija na ovom području jeste Sinan-pašina džamija u džematu Jeleč, prvi put sagrađena 1477. godine. Obnovljena je sredstvima vakife Deudže bin Hatab iz Alžira. Njeno svečano otvorenje bilo je 29. septembra 2002. godine. To je bila ujedno i prva džamija koja je obnovljena i prvo svečano otvorenje neke džamije u postagresijskom periodu na području Muftijstva goraždanskog. Džamija je svečano otvorena uz prisustvo snaga SFOR-a, a otvaranju je prisustvovao i pravoslavni sveštenik Goran Terzić. Nakon ovoga, slijedila je obnova i drugih džamija i vakufskih dobara.

Na području Medžlisa Islamske zajednice Foča obnovljene su sljedeće džamije: džamija u Mrežici 2005., Izbišnom 2007., Atik Ali-pašina džamija u Donjem

polju u gradu 2007., džamija na Sutjeski u Popovom mostu 2008., Šadićima 2009., Bastasima 2010., Daničićima 2011. Obnove džamija u Godijenu i Slatini privode se kraju, a u toku je i obnova džamije u Vikoču.

Posebnu pažnju poklonili smo obnovi dvije značajne džamije u gradu i to: Aladža džamije čija obnova je tek počela i Careve ili Sultan Bajazidove džamije, čija obnova dobro napreduje. Također, obnovljeno je i nekoliko vakufskih kuća i izgrađena je nova zgrada za sjedište medžlisa s imamskim stanom.

Goražde

U Goraždu važniji vakufi su zapaljeni u toku Drugog svjetskog rata, a potom ih je komunistička vlast nacionalizovala i 1961. porušila, te na tim mjestima izgradila druge objekte. Tako su uništeni Džafer-begova džamija, Džafer-begova medresa, Vakufski han i 27 vakufskih dućana. Godine 1957. porušeno je i mezarje na lijevoj obali Drine u centru grada i jedno turbe, te je na tom mjestu izgrađen tadašnji Radnički dom, a danas Centar za kulturu.

Na području Medžlisa Islamske zajednice Goražde obnovljeni su vakufi-džamije koje su porušene ili oštećene tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu, i to: Sinan-begova u Goraždu 1997., u Rešetnici 1998., u Osječanima 2000., u Ilovači 2002., u Brajlovićima 2002., u Ustiprači 2003., u Kopačima 2006. i džamija u Zavodištima-Žigovima 2012. godine. Uz to obnovljeno je i pet mesdžida i nekoliko imamskih stanova, a izgrađeni su i neki novi objekti kao što su monumentalna džamija Kajserija i Islamski kulturno-obrazovni centar Sultan Mehmed Fatih II.

Čajniče

Na području Medžlisa Islamske zajednice Čajniče poslije Drugog svjetskog rata veliki dio vakufa je nacionalizovan i država je preuzela upravljanje ovim dobrima. U tom periodu u gradu su ostale dvije džamije i to čuvena Sinan-begova džamija sa šadrvanom i turbetima, koja je bila pod zaštitom države kao kulturno-historijski spomenik, i Mir Muhamedova ili, u narodu poznata kao, Mustaj-begova, Djevojačka ili džamija u Gornjoj mahali. Tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu porušene su i devastirane sve džamije.

Do danas su revitalizirane i obnovljene Mir Muhamedova džamija (2012.), koja je proglašena nacionalnim spomenikom, zatim džamija u Hunkovićima (2012.) i džamija u Batovu (2013.). Pored toga, potpuno je obnovljena zgrada medžlisa i imamski stan. Urađena je projektna dokumentacija za revitalizaciju Sinan-begove džamije, a, kao donator za njenu revitalizaciju, zainteresirana je Uprava vakufa Turske.

U toku je revitalizacija Maldovan-pašine džamije u Međurječju, u njenom izvornom obliku, jer je proglašena nacionalnim spomenikom. Medžlis Islamske zajednice vodi sudski postupak o vraćanju jedne vakufske zgrade u Čajniču.

Rogatica

Tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu, na području Medžlisa Islamske zajednice Rogatica, nijedan objekat Islamske zajednice nije ostao čitav. U gradu su porušene dvije džamije, Sudžaudinova i Arnaudija, kao i prostorije Medžlisa i ostala vakufska dobra.

Nakon završetka Agresije pristupilo se revitalizaciji objekata Islamske zajednice. Prva potpuno obnovljena džamija je u Košutici kod Sokoca (2006.), zatim slijedi obnova Sudžaudinove džamije u Rogatici (2007.), te džamija u Novoseocima (2007.), Živaljevićima (2008.), Kramer selu (2008.), Đedovićima (2009.), Vragolovima (2009.), Batovu (2010.), Podgradcu (2010.), Brdima (2011.), Sljedovićima (2012.), Rakitnici (2012.), Kovanju (2012.), Lubardićima (2013.), Šetićima (2013.) i Kukavicama (2014.). U toku je obnova džamije u Godimilju i džamije u Mahali, poznate kao Nurijina džamija. Vrše se pripreme i za obnovu Arnaudije džamije u Rogatici. Uz to, obnovljeno je i nekoliko vakufskih kuća, kao i prostorije Medžlisa.

Rudo

Kao i na područjima drugih medžlisa, na području Rudog svi objekti Islamske zajednice su porušeni i devastirani tokom Agresije na našu domovinu. Njihova obnova započela je s povratkom Bošnjaka na ovo područje i teče sve do danas. Prva otvorena obnovljena džamija na području ovog Medžlisa je džamija u Omačini 7. jula 2007. godine. Zatim su obnovljene i svečano otvorene: džamija

Mehmed-paše Sokolovića u Sokolovićima (2007.), zatim džamije u Grivinu (2008.), Bajrakli u Donjoj Strmici, u Ravnom Setihovu (2010.), džamija Kara Mustafe-paše u gradu Rudom (2010.) i džamija u Strgačini (2012.). Uz to, obnovljena je stambeno-poslovna zgrada u Rudom, nekoliko mesdžida i jedna vakufska kuća u Strgačini.

Preostala je obnova još samo džamije u džematu Međurječje.

Ustikolina

Na području ovog medžlisa porušene su dvije džamije, dvije vakufske kuće i jedan mesdžid. Džamija u Fočanskoj Jabuci obnovljena je 2005. godine. Najstarija džamija u Bosni i Hercegovini, Turhan Emin-begova džamija u Ustikolini obnovljena je 2007. godine. Nažalost, zbog niza okolnosti i poremećenih međuljudskih odnosa, ova džamija nije revitalizirana u svom ranijem izgledu. Uz to, obnovljene su i dvije vakufske kuće, jedan mesdžid i izgrađena još jedna džamija i dva mesdžida.

Višegrad

Godine 2002. obnovljen je rad Medžlisa Islamske zajednice Višegrad. Od tada počinje i obnova i revitalizacija vakufa na ovom području. Prva obnovljena džamija na ovom području je Careva džamija, smještena u samom gradu. Svečano je otvorena 2005. godine. Obnovljene su još i džamija na Drisku (2006.), Careva džamija u Dobrunu (2006.), te džamije u Kaošticama (2007.) i Međeđi (2011.), kao i Gazanfer-begova džamija u gradu Višegradu (2012.). U toku je obnova i džamije u džematu Vlahovići i Žlijeb, a preostala je obnova džamije u džematu Orahovci. Obnovljeno je nekoliko vakufskih kuća i stambeno-poslovna zgrada Medžlisa i jedan mesdžid.

Žepa

Na području ovog Medžlisa revitalizirane su tri džamije, koje su bile potpuno porušene tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu. Džamija u Žepi je obnovljena 2002., u Godjenjima 2008., a u Podžeplju 2008. godine. Obnovljene su i vakufske kuće u ovim džematima, a u potpunosti je obnovljena i stambeno-poslovna zgrada Medžlisa u Žepi.

Zaključak

Iz izloženog se da zaključiti da je učinjeno mnogo na revitalizaciji ili obnovi vakufa. Obnovljene su uglavnom džamije, mesdžidi i vakufske kuće. To su sve objekti koji iziskuju materijalna sredstva za njihovo održavanje. Međutim, vakufi koje su vakifi gradili, iz kojih bi se održavale džamije i pomagale aktivnosti u njima, kao i razvijale druge aktivnosti, kako smo ranije kazali, oduzeti su od Islamske zajednice i dati drugima na korištenje. Žao nam je što danas ne možemo govoriti o obnovi medrese Mehmed-paše Kukavice u Foči, Džafer-begove medrese u Goraždu i vakufskih dućana, zatim medrese u Čajniču i drugih medresa koje su bile na ovom području, jer su ti prostori zauzeti novim objektima. Nadati se je da će doći vrijeme kada će se bar neka od ovih medresa revitalizirati i staviti u funkciju, te da će doći vrijeme kada će svi vakufi, koji nisu uništeni, biti vraćeni onome kome pripadaju, a da će se za uništene dati adekvatna naknada.

Pred nama su još mnogi poslovi na revitalizaciji vakufa, kako na ovom području tako i u cijeloj državi. Dug je period od 1990. godine kada je dato obećanje da će se donijeti zakon o restituciji i da će svi vakufi, zadužbine i legati vratiti njihovim izvornim vlasnicima. Od tada do danas je prošlo skoro četvrt stoljeća, a da nije ništa urađeno. Naprotiv, sad nam se oduzelo pravo i na vlasništvo nad mnogim našim vakufskim stanovima i dućanima i to pravo dato onima kojima ne pripada.

Nadati se je da će doći vrijeme i ljudi koji će spoznati svu težinu grijeha otimanja vakufa i ostalih dobara i da će konačno početi uklanjati nepravdu koja je učinjena svima nama, jer je vakuf opće dobro. Preostaje nam da učimo dovu i molimo Boga da se takvi ljudi što prije pojave.

Muamer Hodžić

ULOGA VAKUFA U RAZVOJU FOČE U PRVIM DECENIJAMA OSMANSKE VLASTI

“*Vakufski objekti različite namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio koncentriran cjelokupan vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbanu osnovu svih gradova.*”

ULOGA VAKUFA U RAZVOJU FOČE U PRVIM DECENIJAMA OSMANSKE VLASTI

Razvoj i organiziranost urbanih sredina, te uvjeti života u njima relevantni su pokazatelji ukupnog stanja jednog društva, odnosno države. Taj složeni historijski fenomen je u različitim dijelovima Evrope imao svoje specifičnosti. Uprkos određenim zajedničkim razvojnim karakteristikama, evropski gradovi se nisu razvijali na istim osnovama i istom razvojnom linijom.

Kako bismo istakli važnost vakufa u urbanom razvoju Foče i formiranju sasvim drugačijeg tipa naselja u odnosu na zatečeno stanje, neophodno je osvrnuti se na specifičnosti naselja u srednjovjekovnoj Bosni. Osim toga, cilj osvrta je i da se pokaže kako je urbani razvoj u srednjovjekovnoj Bosni imao svoje specifičnosti u odnosu na širi evropski kontekst.

Kao osnovne karakteristike urbanog razvoja i tipologije naselja u srednjovjekovnoj Bosni u odnosu na evropske okvire mogu se izdvojiti sljedeće:

- u vremenskom pogledu, urbanizacija u srednjovjekovnoj Bosni je prilično kasnila u odnosu na Evropu;
- u srednjovjekovnoj Bosni su postojali gradovi različitog urbaniteta i tipologije;
- ekonomske osnove nastanka gradova, kako u Bosni tako i širom Evrope, različite su;
- urbani plan naselja je išao standardnim putem: u centru naselja je trg na kojem se odvija poslovni i javni život, a oko trga su bile radnje trgovaca i zanatlija; nije utvrđeno postojanje gradske vijećnice u bosanskim gradovima;

- veliki broj evropskih gradova ima povelje, bosanski nijednu; međutim, postojale su određene povlastice koje su stanovnici naselja dobijali od bosanskih vladara ili lokalnih feudalaca;
- u pogledu brojnosti stanovnika i teritorije koju su zauzimali, srednjovjekovni gradovi u Bosni bili su manji od evropskih.¹

Glavne odlike urbanog razvoja u srednjovjekovnoj Bosni bile su brzina i intenzitet, naročito izražene tokom druge polovine XIV stoljeća. Brzina nastajanja i uspostavljena privredna aktivnost u novootvorenim srednjovjekovnim bosanskim rudnicima, trgovima i podgrađima navela je pojedine medieviste da zaključe kako je taj intenzivni proces stvorio neviđenu živost na bosanskom području.²

U srednjem vijeku nastanak i razvoj trgova oko gornjeg toka rijeke Drine odvijao se zahvaljujući ponajviše trgovini, za razliku od trgova u centralnoj Bosni, gdje je ključni faktor predstavljalo rudarstvo. Geografska situiranost predodredila je Foču za važnu karavansku stanicu, a kasnije i trgovački centar. Foča je predstavljala krajnje odredište karavana koji su prenosili trgovačku robu iz Dubrovnika u Bosnu. Kroz Foču je prolazio jedan od dva puta koji su iz Dubrovnika, preko Polimlja, vodili u unutrašnjost Balkana. Prvi je bio Drinski (via Drine) ili Bosanski put (via Bosne): vodio je iz Dubrovnika, preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta do Foče. Jedan pravac puta se od Foče odvajao i dalje vodio uz Čehotinu za Pljevlja i Prijepolje. Drugi put se zvao Jezerski (via Jesera) ili Nikšićki put (via Anagasti), također je polazio iz Dubrovnika, zatim vodio za Trebinje, Onogošt, Jezera, pa preko Tare do Lima.³

Drinski (Bosanski) put je imao značaj i u međunarodnom saobraćaju, jer se nastavljao dalje kroz Srbiju i uključivao na tzv. Carigradski drum.⁴ Računalo se da je razdaljina između Dubrovnika i Foče iznosila pet dana hoda.⁵

¹ Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – Između zapada i istoka*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005, str. 96-119.

² Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1978, str. 52.

³ Ruža Ćuk, "Karavanske stanice u Polimlju u srednjem veku", *Mileševski zapisi*, 2, Prijepolje, 1997, str. 7-24.

⁴ Mihajlo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku: istorisko-geografske studije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1978, str. 311; D. Kovačević-Kojić, nav. dj., str. 43.

⁵ Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1951, str. 120.

Toponim brda Gradac na lijevoj obali rijeke Drine upućuje na mogućnost da je u Foči svojevremeno postojao određeni tvrđavski objekat. Ta pretpostavka je sasvim realna i moguća, budući da je Foča bila jedno od najbogatijih naselja u široj oblasti i, kao takva, predstavljala privlačnu metu za pljačkaške upade. Bez obzira na to, poznati medievisti su Foču ubrajali u trgove otvorenog tipa.⁶

Nakon što su Osmanlije 1465. godine definitivno uspostavili svoju vlast na fočanskoj teritoriji došlo je do značajnih promjena u svim aspektima života domaćeg stanovništva. Najveća promjena, koja je zapravo generirala sve druge, bila je uklapanje u jedan potpuno drugačiji vojno-politički i upravno-administrativni sistem. Državno uređenje Osmanske carevine temeljeno je na principima islamske vjere, u vidu Šerijata ili državnih kanuna, usklađenih s principima islama. U društveno-političkom smislu, nekadašnje Bosansko kraljevstvo je postalo sastavnim dijelom ogromnog carstva, koje se već u drugoj dekadi XVI stoljeća prostiralo čak na tri kontinenta: Evropi, Aziji i Africi. Kulturne vrijednosti i civilizacijska dostignuća u novom društveno-političkom okviru bila su bazirana na drugačijoj vjerskoj tradiciji u odnosu na onu na koju su podanici bosanskog kralja do tada bili naviknuti. Jedan od primarnih ciljeva nove uprave bila je uspješna i trajna uspostava vlasti. U svrhu stabiliziranja vlasti, osim klasičnih vojno-političkih i diplomatskih metoda, Osmanlije su pristupili i pokretanju javnih radova ograničenog karaktera. Ovi radovi su imali za cilj urbanizaciju novoosvojene teritorije. U konceptualnom smislu, urbanizacija kakvu su baštinili Osmanlije, bila je potpuno drugačija od one koju su zatekli. Osnovna civilizacijska tekovina koju su Osmanlije donijeli na osvojena područja bila je izgradnja orijentalno-islamskog grada.

Kad je riječ o razvoju naselja na teritoriji Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, trebalo bi naglasiti da se on u najvećoj mjeri temeljio na instituciji vakufa.⁷ Vakufski objekti različite namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio koncentriran cjelokupan vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbanu osnovu svih gradova.⁸

⁶ D. Kovačević-Kojić, *nav. dj.*, str. 90, 140.

⁷ Adem Handžić, "Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu", *Analitički Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983, str. 113-119.

⁸ Adem Handžić, "O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 40, Orijentalni institut u Sarajevu 1990, str. 237-241.

Inače, gradska naselja koja su nastala ili se razvijala u drugoj polovini XV i u XVI stoljeću na prostorima srednjovjekovne Bosanske države, osim naglašenog orijentalno-islamskog vizuelnog identiteta, bila su podijeljena na utvrđena i otvorena mjesta. Utvrđena mjesta su se razlikovala po veličini i bila su poznata tri tipa:

- palanka – manje utvrđenje izgrađeno od drveta, zemlje i drugog slabijeg materijala, podizano na putevima radi osiguranja saobraćaja;
- hisar – grad, tvrđava, također manje utvrđenje, ali građeno od tvrdog materijala;
- kala – veća tvrđava, sagrađena od tvrdog materijala, s podignutim kulama i opasana bedemima. Svako utvrđeno mjesto imalo je svoje podgrađe. Otvoreno gradsko naselje je moglo imati status varoši, kasabe ili šehera.⁹

Učvrstivši svoju vlast na teritoriji koja je svojevremeno pripadala srednjovjekovnoj Bosanskoj državi, Osmanlije su tokom 1468. i 1469. godine izvršili popis domaćinstava. Prema podacima iz sumarnog deftera iz tog perioda, u Foči su registrirana ukupno 192 domaćinstva (hāne), 70 neoženjenih i 4 udovice.¹⁰

U narednim godinama Osmanlije su nastavili širiti svoju vlast na račun posjeda koji je pripadao hercegu Stjepanu Kosači. Teritorije koje su osvojili do 1470. godine objedinili su u okviru administrativne jedinice koja se zvala Vilayet-i Hersek. Od 1465. do 1470. godine ova upravno-administrativna jedinica je bila integrirana u sastav Bosanskog sandžaka. Početkom 1470. godine formiran je Hercegovački sandžak, kao zasebna upravno-administrativna jedinica. Obuhvatao je teritoriju vilajeta Hersek, kojeg su osmanske vlasti izdvojile iz administrativnog okvira Bosanskog sandžaka, a prvi sandžakbeg tog sandžaka bio je Hamza-beg.¹¹

U vremenu dok je vilajet Hersek bio u administrativnom okviru Bosanskog sandžaka Foča je bila sjedište vilajeta i kadiluka, a početkom 1470. godine postala

⁹ Behija Zlatar, "Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI vijeku", *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, 2, Zbornik radova, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 36, Beograd, 1988, str. 63-71.

¹⁰ Ahmed, S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008, str. 64.

¹¹ U bilješci koja je naknadno zapisana, a odnosi se na sandžakbegove prihode iz nahije Mileševa stoji da je u ruci Hamza-bega. Ispod bilješke je navedena i precizna datacija, 13. redžeb 874. godine u Konstantiniji (16. januar 1470. u Istanbulu). Na osnovu te bilješke Hazim Šabanović je zaključio da je to zapravo i datum kada je osnovan Hercegovački sandžak. Više o tome: Ibid., str. 62; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, XIV, Sarajevo, 1959, str. 46.

je i sjedište novoosnovanog Hercegovačkog sandžaka. To je presudno utjecalo na njen urbani razvoj.

Prvi hercegovački sandžakbeg Hamza-beg izgradio je mesdžid, koji je predstavljao, ako ne prvi, onda svakako jedan od prvih vakufskih objekata u Foči. Hamza-begov mesdžid je sagrađen u Ortakolu i služio je za vjerske potrebe prvih muslimana. Prema podacima iz izvora, broj domicilnih muslimana u Foči bio je minimalan, te je najvjerovatnije ovaj mesdžid bio podignut za potrebe vojske. Džamijom su se koristili i dvorjani i svita prvog sandžakbega kojih je zasigurno bio priličan broj.¹²

Budući da je izgradnja mesdžida bila, prije svega, stvar potrebe, u prvom planu je bila funkcionalnost, dok je monumentalnost stavljena u drugi plan. Mesdžid je bio u funkciji sve do 1943. godine. Stvarne dimenzije gabaritne osnove objekta nisu zvanično utvrđene. Međutim, prema konturama zemlje, stručnjaci su pretpostavili kako je to bio objekat manjih dimenzija. Shodno tome, proizlazi da je Hamza-begov mesdžid vjerovatno pripadao tipu džamija s drvenom munarom, te da nije imao nekih posebnih značajki, niti rezbarija.¹³

Gradnju Hamza-begovog mesdžida možemo okarakterizirati kao sami početak izgradnje osmanskog tipa naselja u Foči. Inače, u osmanskom naselju urbani nukleus predstavljala je džamija, odnosno mesdžid, oko kojeg su kasnije nastajale gradske četvrti-mahale. Vjerovatno rukovođeni poslaničkom maksimom da su najbolji ljudi oni od kojih drugi imaju korist, vakifi nisu uvakufjavali isključivo sakralne, već i objekte opće društvene koristi. A kako je kod muslimanima tjelesna čistoća jedan od neizostavnih uvjeta za obavljanje dnevnih molitvi, nastojalo se omogućiti ljudima pristup vodi za uzimanje abdesta i mogućnost nesmetanog kupanja. U tom smislu je zabilježeno kako je među prvim građevinama, nakon mesdžida, Hamza-beg podigao i hamam.¹⁴

¹² Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, str. 171-174.

¹³ Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, III, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1956, str. 53.

¹⁴ Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, IV, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1957, str. 33-34.

Kako bi hamam mogao funkcionirati, bilo je potrebno da se do objekta dovede voda. U tu svrhu je Hamza-beg u Foči sagradio i vodovod, koji je vodom opskrbljivao njegov hamam.¹⁵

Nakon nepune decenije osmanski popisivači su, na osnovu naredbe sultana Mehmeda II, načinili još jedan defter. Riječ je o *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina* iz 1477. godine. Prema podacima koji se nalaze u njemu, vidi se da je *pazar Hoča* i dalje has hercegovačkog sandžakbega. Ovaj put saznajemo da se naselje sastojalo od četiri mahale, označene tako da je svaka nosila ime po najistaknutijoj ličnosti koja je u njoj stanovala.

Prva mahala u popisu je *Mahala Ivana*. Sastojala se od 57 domaćinstva, 12 neoženjenih i 5 udovica. Druga je bila *Mahala Radivoja sina Vuka* u kojoj je bilo 61 domaćinstvo i 15 neoženjenih. *Mahala Radonje sina Bošnjaka* je bila upisana kao treća od četiri fočanske mahale i njoj su bila 62 domaćinstva i 12 neoženjenih. Kao posljednja upisana je *Mahala Vukića sina Raca*. U toj mahali bilo je 45 domaćinstava i 16 neoženjenih. U istom defteru spomenuti su i prvi fočanski muslimani - Mustafa, Hizir i Dogan.¹⁶

U defteru nije spomenut Hamza-begov mesdžid. Jedan od mogućih razloga može biti da u tom periodu još nije bila formirana muslimanska mahala oko njega. Nedaleko od Hamza-begovog mesdžida sagrađen je i prvi dućan - zametak buduće čaršije.¹⁷ U izvorima koji su nastali kasnije spominju se Hamza-begov mesdžid i hamam, vjerovatno izgrađeni između 1470. i 1474. godine.¹⁸ Mahala Hamza-begova se spominje u defteru iz 1585. godine i tada je u njoj bilo 15 domaćinstava.¹⁹

U defteru iz 1477. godine postoje tri veoma značajne bilješke, koje ukazuju na plansku izgradnju dva vrlo značajna trga u Hercegovačkom sandžaku. Riječ je o Foči, na koju se odnose dvije, i Pljevaljima (Tašlidže), na koja se odnosi jedna bilješka.²⁰ U njima se navode podaci koji govore o zamjeni zemljišnih parcela, uz

¹⁵ Isto, 36.

¹⁶ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 171-174.

¹⁷ A. Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine*, III, str. 44.

¹⁸ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Defteri (TD), No. 1043, fol. 25.

¹⁹ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (TK, KKA) No 483, fol. 24.

²⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 167, 174, 360.

kompenzaciju, radi gradnje kuća i naseljavanja muslimanskog stanovništva na tim prostorima. Iz sadržaja bilješki može se primijetiti postojanje osmišljene politike budućeg urbanog razvoja osvojenih mjesta.

Hercegovački sandžakbeg Mustafa-beg je u velikoj mjeri doprinio urbanom razvoju i transformaciji srednjovjekovnog trga Foče u osmansku kasabu.²¹ Naime, on je na desnoj strani Čehotine 1484. godine sagradio i uvakufio džamiju. U kasnijim dokumentima ta džamija se spominje kao Mustafa-pašina džamija, budući da je njen vakif u međuvremenu unaprijeđen i promoviran u titulu paše. Jedini dosad poznati službenik ove džamije je Ibrahim Halifa, koji je vršio dužnost hatiba.²² Oko Mustafa-pašine džamije postepeno je nastala mahala. Prema podacima iz deftera za 1585. godinu u njoj su registrirana 32 domaćinstva.

Gradnja Mustafa-pašine džamije na desnoj obali rijeke Čehotine podstakla je širenje naselja i na drugu obalu. Svakako da je izvjesno vrijeme postojao veći prostor koji je još trebalo izgraditi kako bi se zaokružila urbana cjelina. Obilježavanje zahvaćenog zemljišta za izgradnju novog naselja, izgradnjom mesdžida i mahale princeze Fatime na samom ušću Čehotine u Drinu, odredilo je prirodnu granicu novog naselja na sjeveru.²³

UXVI stoljeću urbani razvoj i gradnja različitih objekata dobiva na intenzitetu, pogotovo ako se uzme u obzir da je to period u kome Osmanska država doživljava politički, vojni i ekonomsku uspon. Već na samom početku 1500/1501. godine, u Foči je dovršena gradnja džamije sultana Bajezida II.²⁴ U narodu je bila poznata

²¹ Mustafa-beg je rezidirao u Foči kao hercegovački sandžakbeg u dva navrata, od 1483. do 1486. i 1489. do 1493. godine. Prema nekim historičarima, porijeklom je Bošnjak. Smatra se da je on zapravo Mustafa-beg Milivojević. Na njegovom dvoru, u uglednom zvanju kneza bio je Milivoje Mihočević koji je za njega obavljao važne diplomatske misije. Premda nema direktnih informacija koje bi to potvrdile, smatra se da je on bio otac Mustafa-bega. Kasnije je dobio titulu paše. Više o tome: Ćiro Truhelka, "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive", str. 438; Ivan Božić, "Hercegovački sandžak-beg Ajaz", str. 65.

²² Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB), R-156, fol. 19.

²³ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 323.

²⁴ U protekloj Agresiji (1992-1995.) Careva džamija u Foči je 23.04.1992. godine opljačkana, zapaljena, a potom minirana. Nakon rušenja, plato na kojem je bila pretvoren je u odlagalište smeća. Kasnije je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika donijela Odluku u kojoj je Careva džamija proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U odluci Komisije stoji kako taj objekat čine mjesto i ostaci džamije, te harem s nišanima. U istom dokumentu, između ostalog, stoji kako je ustanovljeno da nema nikakvih vidljivih ostataka objekta džamije, gasulhane, abdesthane, magacinskog prostora, niti kancelarija Islamske

kao Careva džamija. Džamija je nominalno nazvana po sultanu Bajezidu, jer je izgrađena u vrijeme njegove vladavine. Radovi na njenoj izgradnji su formalno završeni u vrijeme kad je Mehmed-beg Obrenović bio na dužnosti hercegovačkog sandžakbega.²⁵

Tim činom Foča je u formalnom smislu stekla uvjete da bude promovirana u status kasabe, što je u osmanskoj klasifikaciji naselja predstavljalo višu kategoriju.²⁶ Džamija je izgrađena iz sredstava državne blagajne. Podignuta je na lokalitetu iznad nekadašnjeg srednjovjekovnog otvorenog trga Pazarišta, na južnoj strani naselja. Uzvišica na kojoj je izgrađena Careva džamija predstavlja dominantan položaj u cijelom gradu.²⁷

U vrijeme kada je Evlija Čelebi pohodio Foču za Carevu džamiju je rekao: "Između svih (ističe se) džamija sultana Bajezida Velije u Staroj čaršiji. To je starinska bogomolja, građena od tvrdog materijala i u klasičnom stilu. Ima drvenu kupolu pokrivenu olovom i jednu munaru".²⁸ U defteru iz 1585. godine u mahali ove džamije ubilježeno je 17 muslimanskih domova. Mahala je službeno upisana u defter kao Mahala Atik džamije (stare džamije) rahmetli sultana Bajezida.

zajednice. Odluka je donesena 7. jula 2004. u Sarajevu. Više o tome: *Službeni glasnik BiH*, br. 78, utorak 8.11.2005, 6256-6259.

²⁵ Na položaj hercegovačkog sanžakbega Mehmed-beg je došao kao sandžakbeg Moreje. Prije toga bio je sultanov kapidžibaša. Bio je porijeklom iz okoline Konjica, selo Podhum u nahiji Neretva. Na položaju hercegovačkog sandžakbega bio je u dva navrata – od oktobra 1500. do jula 1504. i od augusta 1510. do decembra 1511. Više o tome Behija Zlatar, "Mehmed Bey Obrenović, sanjakbey of Herzegovina", *Ankara Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 1, sayı 1, Ankara 2012, 187-196.

²⁶ Termin kasaba je označavao otvoreno muslimansko naselje, čije se stanovništvo pretežno ili isključivo bavi gradskom privredom, zanatstvom i trgovinom. Da bi jedno naselje dobilo status kasabe, bilo je potrebno da se ustanovi postojanje urbane, kulturne i privredne komponente, tj.:

- stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat),
- džamija, i to ona u kojoj se osim dnevnih namaza obavlja i centralna sedmična molitva (džuma) i namazi u dva bajramska blagdana,
- čaršija i sedmični pazarni dan.

Više o tome Adem Handžić, "Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Jugoslovenski istorijski časopis (JIC)*, 1-2, Beograd 1974, 60-69.

²⁷ Muamer Hodžić, "Izgradnja Careve džamije u Foči i njen značaj u urbanom razvoju grada", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 63/2013, Orijentalni institut, Sarajevo 2014, str. 207-220.

²⁸ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1979, str. 404.

Među njenim stanovnicima bili su: Husamedin – hatib sa beratom, Ahmed sin Abdulahov – hatib sa beratom, Hadži Mehmed – hatib, Mehmed – imam, Hadži Faik – mualim, Hasan sin Memijin – mualim i Sefer – mujezin.²⁹ Vjerovatno su svi oni, shodno navedenim funkcijama, radili u Carevoj džamiji.

U prvim decenijama XVI stoljeća registrirano je povećanje muslimanskog stanovništva. U sumarnom defteru iz 1530. godine evidentirano je kako u Foči postoje četiri muslimanske i tri nemuslimanske mahale.³⁰ Prema podacima iz tog deftera, broj muslimanskih domaćinstava je porastao do te mjere da su muslimani predstavljali većinski dio stanovništva Foče. U njemu stoji da je 1530. godine bilo 149 muslimanskih domaćinstava, 107 neoženjenih muslimana, 28 osoba koje su posjedovale berat i 119 nemuslimanskih domaćinstava.³¹

Muslimanske mahale su naslovljene prema imenu džamija, odnosno njenih osnivača, oko kojih su nastale. U defteru se navode imena ove četiri muslimanske mahale:

- Mahala džamije sultana Bajezida Hana (Careva džamija),³²
- Mahala Hamza-bega,³³
- Mahala Mustafa-paše³⁴ i
- Mahala hadži Derviša³⁵.

O osnivaču džamije, odnosno mesdžida oko kojeg je nastala mahala hadži Derviša, nažalost, ne zna se ništa. Ta mahala se ne spominje u defteru iz 1585. godine, makar ne pod tim imenom. Kao moguće objašnjenje može poslužiti pretpostavka da je objekat oko kojeg je mahala nastala u potpunosti ili većim dijelom propao, a da je kasnije na tom mjestu izgrađen novi. U tom slučaju moguće je da je i mahala dobila ime po osobi koja je sagradila drugi objekat, odnosno mesdžid ili džamiju. Pretpostavka postaje još realnija uzme li se u obzir činjenica da je veći dio objekata

²⁹ TK, KKA No 483, fol 23.

³⁰ 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530), II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, 4.

³¹ 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937 / 1530), II, 34.

³² Ibid., 7. i 101.

³³ Ibid., 7.

³⁴ Ibid., 113.

³⁵ Ibid., 106.

bio sagrađen od trošnih materijala, kakvo je drvo i ćerpič. Objekti koji su sagrađeni od takvih materijala lahko su nestajali u nepogodama kao što su poplave ili požari.

Treba istaći da su i tekije značajno doprinijele urbanizaciji u vrijeme osmanske vladavine u Bosni. Naime, u ranim fazama uspostave osmanske vlasti derviši su imali važnu ulogu u stabilizaciji prilika i pomaganju izgradnje povoljnijeg ambijenta za dalju urbanizaciju određenog prostora. U tu svrhu su osnivali zavije, što je naročito vidljivo u drugoj polovini XV stoljeća, a djelomično i kasnije. Premda su djelovali u sjeni osmanske vlasti i islamske ortodoksije, derviši su imali značajnu ulogu u društvu. Osnivanje kasaba započinjalo je podizanjem mesdžida ili džamije, uz koje su se brzo redali drugi objekti islamske kulture: kulturno-prosvjetni, humanitarni, privredni, higijenski i drugi, koji su davali obilježje urbanog muslimanskog naselja. Derviška komponenta je kasnija, a nadovezivala se na prvu, u slučaju da je na određenom punktu bila prvo podignuta zavija, tj. kod kasaba utemeljenih do sredine XVI stoljeća. Podsticanjem gradnje vakufskih objekata različite namjene država je ujedno davala snažan impuls razvoju gradskih naselja, koje je iz različitih interesa nastojala još više razviti.³⁶

U sumarnom defteru iz 1530. godine pronalazimo i vrlo zanimljiv podatak koji do sada nije bio poznat, a to je da su u gradskoj jezgri Foče (nefs-i Foča) registrirane čak tri tekije: Derviš Ali-babina, tekija Derviš Ali-dede i hadži Paktrās (?) tekija.³⁷ O tome ko su bili osnivači tih tekija, kao i o načinima njihovog djelovanja među lokalnim stanovništvom, za sada nema pouzdanih informacija.

Osim vakufskih objekata, kakve su bile džamije, mesdžidi i tekije, realno je pretpostaviti da je u svakoj od tadašnje četiri muslimanske mahale u Foči, u okviru džamije ili u odvojenim prostorijama, postojao mekteb, u kome su muslimanska djeca sticala osnovna znanja.

U prvim decenijama osmanske vlasti, u tadašnjoj fočanskoj čaršiji je, nakon Hamza-begovog, vjerovatno, sagrađen i sultan Bajezidov hamam.³⁸ Za potrebe gradske sirotinje sagrađen je imaret, javna kuhinja, čiji je osnivač bila država, a

³⁶ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo u klasično doba 1300-1600*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974, str. 208-213; Adem Handžić, „O ulozima derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXXI/1981, Orijentalni institut, Sarajevo, 1981, str. 169-178.

³⁷ 167 Numarali Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530), II, 7.

³⁸ A. Bejtić, „Povijest i umjetnost Foče na Drini“, *Naše starine*, IV, str. 34.

nosio je ime sultana Bajezida u čije je vrijeme i napravljen.³⁹

Interesantno je navesti i vakufske mlinove koje su svojevremeno dali uvakufiti dvojica hercegovačkih sandžakbegova Mustafa-paša i Mehmed-beg Obrenović. U defteru iz 1585. godine navodi se čak devet mlinova na rijeci Čehotini koje je uvakufio Mustafa-paša.⁴⁰ U vakufnami Mehmed-bega Obrenovića, koja se nalazi u muzeju dvorca Top Kapı, navodi se, između ostalog, da je na rijeci Čehotini u Foči uvakufio šest mlinskih žrvanja, odnosno mlinova.⁴¹

Uz spomenute objekte, za koje postoje dokazi u vidu različitih arhivskih dokumenata, realno je pretpostaviti da je svaka od džamija imala svoje dućane, kao vakufe čiji su prihodi služili za podmirivanje potreba tih objekata. Inače, XVI stoljeće u Foči je značilo gradnju brojnih monumentalnih objekata, koji su razni osmanski funkcioneri, ali i lokalni ljudi, gradili kao svoje zadužbine, odnosno vakufe. U svrhu izdržavanja neproduktivnih, oni su isto tako uvakufljavali razne koristonosne objekte, prije svega dućane, potom hanove, karavan saraje, te veće svote novca, koji se imao davati u vidu zajma, ponajprije obrtnicima, uz određeni interes. Ovi objekti su predstavljali osnovu za razvoj fočanske čaršije i privrede. O tome najbolje svjedočanstvo pruža vakufnama Memišah-bega, jedina takve vrste koja se odnosi na vakufske objekte podignute u Foči u XVI stoljeću.⁴²

Na osnovu navedenog može se bez dileme konstatirati da je institucija vakufa imala ključnu ulogu u urbanom razvoju Foče. Vakufski objekti različite namjene imali su presudnu ulogu u rješavanju vitalnih društvenih pitanja iz više društvenih oblasti: humanitarne, vjersko-prosvjetne, kulturne, privredne i ekonomske. Osim toga, vakufski objekti značajno su doprinosili arhitekturi samoga grada, jer su mnogi od njih građeni sa naglašenim elementom monumentalnosti. Kao primjer te tvrdnje možemo navesti Aladžu džamiju, vakufski objekat po kojem je Foča bila prepoznatljiva i o kojem su brojni putopisci iz XVI i XVII stoljeća ostavili zapise. Nadamo se da će Aladža džamija, ako Bog da, u što skorije vrijeme opet biti prepoznatljiv orijentir na horizontu putnika kroz fočanski kraj.

³⁹ E. Čelebi, *nav, dj.*, str. 403

⁴⁰ TK, KKA, TD, No 483, fol. 30.

⁴¹ Behija Zlatar, "Neki podaci o sandžak-begu Mehmed-begu Obrenoviću", *Prilozi*, 10/2, Institut za istoriju Sarajevo, 1974, str. 344.

⁴² *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta Turcica, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, str. 152.

Behija Zlatar

**VAKUF FOČANSKOG NAZIRA I ZAIMA
MEHMED-BEGA**

“ *Mehmed-beg, poznatiji pod imenom Memišah-beg, sagradio je u Foči medresu, “veličanstvenu građevinu, veoma cijenjenu među odličnim i uglednim ljudima”.* ”

VAKUF FOČANSKOG NAZIRA I ZAIMA MEHMED-BEGA

Kada se govori o historiji gradova u Bosni u doba osmanske vladavine, onda je pitanje uloge i značaja vakufa u njihovom razvoju nezaobilazno. Vakufi su imali primarnu ulogu u nastanku i urbanom razvoju gradova u to vrijeme. Brojni legatori, državnici, visoki dostojanstvenici, bogati trgovci i zanatlije podizali su zadužbine i uvakufijavali svoj imetak za njihovo održavanje i unapređenje tih objekata. Tako su i u razvoju Foče, posebno u drugoj polovini XVI stoljeća, vakufi bili glavni pokretač, kako urbanog, tako i ekonomskog, kulturnog, prosvjetnog napretka ovoga grada. Činjenica da je Foča jedno vrijeme bila i sjedište Hercegovačkog sandžaka doprinijela je razvoju ovoga grada, jer su, pored drugih vakufa, i hercegovački namjesnici tamo osnivali svoje vakufe, kao napr. Hamza-beg (1470-1474.) i Mustafa-beg (1483-1486. i 1489-1493.), koji su podigli džamije u Foči, Turali-beg koji je sagradio mekteb, Kurd-beg (1571-1572.) koji je sagradio saraj, iako je rijetko boravio u Foči¹, dok je hercegovački namjesnik Mehmed-beg Obrenović (1500-1504. i 1510-1511.) uvakufio nekoliko mlinova na rijeci Čehotini za njegovu medresu koju je sagradio u Peći.² I ne samo što su osnivali vakufe, nego su i nastojali da za izgradnju fočanskih zadužbina dovode poznate graditelje,

¹ Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2010., str. 364.

² Behija Zlatar, "Neki podaci o sandžakbegu Mehmed-begu Obrenoviću", *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 10/2, god. X/2, Institut za Istoriju, Sarajevo 1974., str. 341-346; Behija Zlatar, "Mehmed bey Obrenović, sanjakbey of Herzegovina", *Gamer*, cilt 1, Ankara 2012., str. 194

što je rezultiralo izgradnjom vrlo lijepih objekata. Vještina sposobnih neimara došla je posebno do izražaja na najljepšoj fočanskoj džamiji Aladži, koju je gradio Ramadan-aga, glavni zastupnik čuvenog Mimar Sinana³, kao i na nekim drugim zadužbinama u čijoj izgradnji su učestvovali vješti majstori, posebno dubrovački.

Jedan od najbogatijih vakufa u Foči u drugoj polovini XVI stoljeća osnovao je fočanski nazir i zaim Mehmed-beg, sin Ali-begov, kasnije i službenik visokog carskog dvora⁴, a koji je poznat i pod imenom Memišah, odnosno Memišah-beg.⁵ Najiscrpnije podatke o njegovim zadužbinama pruža vakufnama, napisana arapskim jezikom, pismom sulus, čiji se original nekada čuvao u Orijentalnom institutu u seriji *Acta Turcica*, br 7645. Nažalost i ovaj dokument je nestao u vandalskoj paljevini Orijentalnog instituta 17. maja 1992. godine zajedno s preko 300.000 originalnih dokumenata i 5.263 kodeksa rukopisa. Ali, hvala Bogu, kao i saradnicima Orijentalnog instituta, prijevod vakufname sačuvan je u knjizi *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*.⁶ Isto tako u Orijentalnom institutu su se nalazili i dokumenti iz arhiva porodice Muftić iz Foče, od kojih su neki sadržavali podatke vezane za medresu Memišah-bega. Alija Bejtić je te dokumente koristio u svome radu o Foči, te na osnovu njih utvrdio da je Salih-ef. Jusufagić iz Foče ostavio određena sredstva za muallima-učitelja u medresi Memišah-bega. Na osnovu toga je zaključio da je medresa prestala s radom prije 1845. godine, a njena zgrada je kasnije korištena za potrebe mekteba. Taj mekteb je postojao do 1942. godine u haremu Memišah-begove džamije.⁷

Iz Mehmed-begove vakufname, napisane između 26. juna i 5. jula 1569. godine, saznajemo da je on bio fočanski nazir "...uzor zaima i slavnih ljudi, koji u sebi objedinjuju sve vrline i pohvalna svojstva, izvor darežljivosti i dobročinstva".

³ Andrej Andrejević, *Alađa džamija u Foči*, Institut za istoriju umetnosti, Beograd, 1972., str. 53.

⁴ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine, sv. I*, Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014., str. 7.

⁵ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Qvintus, Serija III, Vakufname, knj. 1, Sarajevo 1985., str. 152, fusnota 3.; Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine III*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1956., str. 64.

⁶ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, str. 151-157.

⁷ A. Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", str. 65.

Kao zaim jedno vrijeme je bio alajbeg bosanskog sandžaka (1563-1564.). Naslijedio je Hasana Nazira, utemeljitelja Aladžke džamije, na dužnosti nadzornika carskih hasova.⁸ Preko dvadeset godina bio je hercegovački nazir, a onda je imenovan za prvog bosanskog defterdara, nakon što je 1580. godine osnovan Bosanski ejalet.⁹ Cijelo vrijeme, dok je obavljao ove značajne funkcije, bio je u prijateljskim odnosima s Dubrovčanima. Znajući koliko im on može pomoći svojim uticajem koji je imao u Hercegovini, kao i među visokim funkcionerima na Porti, slali su mu skupocene poklone, nabavljali tkanine u Mlecima "...pažljivo negovali svoje odnose sa njegovom mnogobrojnom rodbinom, njegovim sinovima i službenicima njegove kancelarije, njegovim ćehajom i jazidžijama".¹⁰ Koliko je Memišah-beg imao dobre odnose s Dubrovčanima, pokazuje i podatak da je, kao bosanski defterdar, intervenisao kod bosanskog begler-bega Ferhad-paše Sokolovića da bude na strani Dubrovčana oko spora koji su oni imali sa Sinanom, Memišahovim nasljednikom na položaju hercegovačkog nazira.¹¹ Kada je pomenuti Sinan postavljen za bosanskog defterdara 1584. godine, Porta mu je povjerila da povede istragu protiv Memišah-bega, ali ta istraga nije donijela nikakav ishod, pošto je "... Memišah još uvek bio veoma moćan, uživao podršku najuglednijih ljudi u Bosni".¹² Njegovo poslovanje je provjeravano i preko dubrovačkog kneza.¹³

Dugo vremena u Memišah-begovoj službi u Neretvi bio je Danijel Rodriges, jevrejski konzul i zakupac soli u Neretvi, poznatiji kao autor plana o izgradnji splitske skele. Prema jednom izvještaju splitskog kneza, Danijel Rodriges bio je i blizak Memišah-begov prijatelj.¹⁴ Jedno vrijeme Memišah-beg je vršio dužnost defterdara u Temišvaru, te je postao poznat pod imenom Defterdar-paša. Pod tim imenom ga spominje i Evlija Čelebija u svome *Putopisu*.¹⁵

⁸ A. Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", str. 57.

⁹ Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Srpska književna zadruga, Beograd 1973., str. 242.

¹⁰ Isto, str. 242.

¹¹ Isto, str. 342.

¹² Isto, str. 345.

¹³ Nedim Filipović, "Nekoliko dokumenata o trgovini za vrijeme turske vladavine u našim zemljama", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II/ 1952, Orijentalni institute u Sarajevu, Sarajevo., str. 69.

¹⁴ Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, str. 362.

¹⁵ Evlija Čelebi, *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996.

Dok je bio hercegovački nazir, Memišah-beg se najviše zadržavao u Gabeli, trgu na ušću Neretve, odakle je upravljao radom carinskih službenika u sandžaku. Vršeci značajne funkcije, on se vremenom obogatio, te je mogao podići svoje zadužbine u Foči i ostaviti značajna sredstva za njihovo održavanje.¹⁶

Dostupni historijski izvori ne pružaju konkretne podatke o porijeklu Memišah-bega. Bašagić navodi da je bio blizak rođak velikog vezira Semiz Ali-paše, koji je bio rodnom iz Prače, te da je imao sina Malkoč-bega i unuka Mehmed-bega¹⁷, dok se iz vakufname vidi da je imao više djece, ali se tamo ne navode njihova imena¹⁸. Toma Popović navodi da je Memišah podigao zadužbine u Foči "...svome rodnom mestu".¹⁹ To je *najvjerovatnije* i tačan podatak, jer tu je i podigao svoje zadužbine, a tu je i umro 1585. godine i ukopan u haremu svoje džamije.²⁰

Mehmed-beg, poznatiji pod imenom Memišah-beg, sagradio je u Foči medresu, "veličanstvenu građevinu, veoma cijenjenu među odličnim i uglednim ljudima", kako piše u vakufnami, pored džamije koju je ranije podigao. Medresa je imala šest prostorija i, prema vakifovoj odredbi, tu su boravili "časni i sposobni" učenici. Uvakufio je u gotovini 320.400 srebrenih dirhema za održavanje svojih zadužbina, što je za ono vrijeme predstavljalo značajnu sumu novca. Odredio je da se novac daje pod interes i da se posluje samo s ljudima koji imaju imetak, koji su poznati po svome bogatstvu, a da se ne daje vojnim licima, spletkarima itd. Vakif je odredio da muderis u medresi ima svakog dana 30 dirhema za održavanje nastave iz "duhovnih znanosti i tradicionalnih disciplina, iz teoloških i šerijatsko-pravnih znanosti i iz ostalih disciplina, kako to bude zahtijevao običaj i prilike".²¹ Za prvog muderisa postavio je Mevlana Muhjiddina²², a za muteveliju hadži Ferhata, sina

¹⁶ Radovan Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd, 2010., str. 163.

¹⁷ Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1986., str. 397-398.

¹⁸ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine*, str. 153.

¹⁹ Toma Popović, "Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII/1962-63, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1965., str. 94.

²⁰ Mehmed Mujezinović, "Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, III-IV/1952-53, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1954., str. 477-478.

²¹ "Vakufnama fočanskog nazira i zaima hadži Mehmed-bega, sina pokojnog Ali-bega", str. 152-154.

²² Isto, str. 154. O ostalim poznatim muderisima koji su predavali u Memišah-begovoj medresi vidi: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999., str. 200.

Jusufovog. Odredio je da on upravlja, raspolaže i nadzire vakuf, a nakon njega da to pripadne njegovom najčestitijem sinu, zatim najčestitijem unuku, a onda najčestitijem praunuku, sve do njihovog izumiranja, a nakon toga najčestitijem oslobođenom robu vakifa, te njegovim potomcima, a nakon njihovog izumiranja odredio je da se to prepusti tamošnjem kadiji. Vakif je odredio i da svaki dan tridesetorica ljudi uče po jedan džuz Kur'ana časnog, nakon sabaha za rahmetli sultana Bajezida-hana.²³

Džamija defterdara Memišan-bega u Foči poznatija je pod imenom Nazirova, kao i okolna mahala, koja se formirala oko nje. U defteru Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine upisana je *Mahala Mehmed-bega muteferike visokog carskog dvora*,²⁴ koja je brojala 26 domaćinstava, među kojima su upisani Muhjudin, hatib i Ahmed halifa, mujezin spomenute džamije. Nažalost, i ova džamija je, kao i brojne druge, porušena u aprilu 1992. godine.²⁵ Njen detaljan opis sačuvan je u radu Alije Bejtića o Foči, koji kaže da je po oblicima i tehničkoj izvedbi bila bolji primjer bosanskih džamija građenih od kamena i s kamenom munarom.²⁶ Veoma lijepi mušepci koji su nekada stajali na prozorima u trijemu, pokazuju kako je u Foči bilo vrlo vještih majstora-rezbara. I enterijer džamije bio je veoma lijep, čemu su doprinosili majstorski urađeni mahfil, koji je stajao na kamenim stubovima, te minber, koji je također bio izrađen od kamena. Prema podacima iz Državnog arhiva u Dubrovniku, na zadužbinama Memišan-bega radili su i dubrovački majstori. U januaru 1575. godine dubrovačka vlada mu je poslala "onoliko majstora zidara koliko je tražio".²⁷ Uz pomoć dubrovačkih majstora sagradio je i hamam i biblioteku.²⁸ O hamamu nema podataka u dostupnim izvorima, ali biblioteka je postojala u okviru medrese, iz koje se sačuvalo nekoliko rukopisa, koji su prema bilješkama koje se nalaze na njima bili vlasništvo Memišan-bega, a danas se nalaze

²³ Isto, str. 153-154.

²⁴ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine, sv. I*, Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 2014., str. 7.

²⁵ Muharem Omerdić, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, El-Kalem, Sarajevo 1999., str. 58.

²⁶ Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", str. 56-57.

²⁷ Toma Popović, "Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI/1969-61, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1961., str. 269.

²⁸ Toma Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, str. 242.

u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.²⁹ To govori o njegovoj obrazovanosti i ljubavi prema knjizi.

Iz Mehmed-begove vakufname vidi se da je bio bogat. Činjenica da je uvakufio 320.420 srebrenih dirhema gotovog novca, što je za ono vrijeme predstavljalo značajnu sumu, govori o njegovom imovnom stanju. Osim toga kao visoki službenik Visoke Porte imao je značajna primanja, a posjedovao je i zeamet (Zeamet Mehmeda muteferike)³⁰ te ribnjake na rijeci Bistrici (Ribnjak na rijeci Bistrici, u ruci Mehmed-begovoj, muteferike Visoke Porte) kao i na Drini,³¹ zatim čifluk u Goraždu (Čifluk Memišah-begov, muteferika).³²

Dostupni izvori ne donose podatke o stanju u Memišah-begovom vakufu tokom XVII i XVIII stoljeća. Obračun prihoda i rashoda njegovog vakufa sačinjen između 1865. i 1874. godine, a koji je ostao sačuvan u sidžilu fočanskog kadije iz tog vremena, pokazuje da je vakuf do tada znatno osiromašio. Prihodi su se sastojali od dobiti uvakufljenog novca, čija je glavnica bila znatno smanjena, od prihoda najamnine zemljišta za tri zemljišne parcele za dućane uz džamiju i od najamnine za jedan novoizgrađeni dućan. Ti prihodi su se trošili za plaće imama, hatiba, mujezina, mutevelije i čistača, te za troškove popravaka džamije, kandilje i svijeeće.³³

Foča je u XVI stoljeću bila važan administrativni, kulturni i ekonomski centar Hercegovačkog sandžaka, zahvaljujući, između ostalog, i vakufima kao stalnim izvorima materijalnih sredstava, zbog čega su vjerske, kulturne, humanitarne i druge ustanove bile u mogućnosti da stalno djeluju i obavljaju svoju funkciju. Međutim, kao i brojni drugi vakufi širom Bosne i Hercegovine, i fočanski vakufi su uništeni. Nijedna od zadužbina vakufa Memišah-bega nije sačuvana. Temelji medrese vidjeli su se do 1945. godine pored džamije, koja je u II svjetskom ratu

²⁹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II, Istočna i centralna Bosna, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998., str. 54.

³⁰ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, str. 147.

³¹ Isto, str. 148.

³² Isto, str. 373.

³³ Hatidža Čar-Drnda, "Popis prihoda i rashoda vakufa u Foči 1865. do 1874. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 57/2007, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2008., str. 132-133.

opljačkana i oštećena, a potpuno je razorena 1992. godine.³⁴ Nadajmo se da će polaganjem kamena temeljca za obnovu Aladžke džamije započeti i proces obnove ostalih objekata, razorenih tokom agresije na našu zemlju.

³⁴ Faruk Muftić, *Foča 1470-1996.: Neprolazna ljepota.*, Šahinpašić, Sarajevo, 1997., str. 133. i 145.

Faruk Muftić

VAKUF ATIK ALI-PAŠINE DŽAMIJE U FOČI

“ Vakuf Atik Ali-pašine džamije funkcionirao je u većem ili manjem kapacitetu punih 395 godina, i to od 1546. godine, kada je osnovan, do 1941., kada lokalnu vlast preuzimaju nacionalisti koji ruše ili oštećuju sve ono što pripada drugom narodu. ”

VAKUF ATIK ALI-PAŠINE DŽAMIJE U FOČI

Vakif Atik Ali-paša bio je jedan u nizu hercegovačkih sandžak-begova, koji su stolovali u Foči od 1470. do 1572. godine. Najznačajniji objekat njegovog vakufa jeste džamija, koja nosi njegovo ime. Dao ju je sagraditi 952. h./1546. n.e., pa je vjerovatno da je u tom periodu obavljao dužnost sandžak-bega. Mještani s ponosom prepričavaju da je vakif Atik Ali-pašine džamije porijeklom iz naših krajeva, koji se osnivanjem ovog vakufa odužio svom zavičaju.

Atik Ali-paša je, pored džamije, dao izgraditi mekteb, abdesthanu, a uvakufio je i velike zemljišne parcele. Iz prihoda vakufa održavani su objekti i osiguravane plate osoblju, koje je radilo u tim objektima: imamu, mujezinu, vjeroučitelju i drugima.

Uvakufljene zemljišne parcele nalazile su se nizvodno rijekom Drinom u Jošanici, a posljednji koji su ih obrađivali bile su porodice Ivanović, Vuković i dr.

Sve čestice posjeda vakufa upisane su u gruntovne knjige, kao vlasništvo vakufa Atik Ali-pašine džamije u Foči i tretirane su kao kmetska selišta, pa su se našla na udaru agrarnih reformi koje je provodila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

U gruntovnim knjigama vođene su kao:

Kućiče - milić	2 duluma i 420 m ²
Kosanica	57 duluma i 260 m ²
Oranica	217 duluma i 830 m ²

Pašnjak	7 duluma i 540 m ²
Šuma	28 duluma i 880 m ²
Šikara	2 duluma i 720 m ²
Vrt - bašča	2 duluma i 520 m ²
Voćnjak	12 duluma i 581 m ²
UKUPNO	335 duluma i 671 m ²

Imovina vakufa Atik Ali-pašine džamije oduzeta je na osnovu Zakona o agrarnoj reformi, i to bez ikakve naknade. Vakufsko-mearifsko povjereništvo u Foči obratilo se Kraljevskoj banovinskoj upravi Zetske banovine u Cetinju zahtjevom za nadoknadu za oduzetu imovinu, koja je procijenjena u postupku primjene Zakona o agrarnoj reformi, a odnosi se na vakufske posjede u Jošanici – knj. ul. br. 130, 132, 146, 147, 770, 772, katastarske opštine Jošanica. Kraljevska banovska uprava Zetske banovine aktom br. 111/6, br. 23848 od 29. septembra 1936. obavještava Vakufsko-mearifsko povjereništvo u Foči da se odbija zahtjev za nadoknadu, po osnovu oduzimanja kmetskih šuma, šikara, pašnjaka i ostalog, a zahtjev Vakufsko-mearifskog povjereništva u Foči ocijenjen je kao neumjesan i neosnovan (arhivski dokument). Ovo je primjer dobro osmišljenog načina siromašenja institucije vakufa, što je za posljedicu imalo zatvarenje imareta, mekteba i medresa, otežano održavanje preostale vakufske imovine, pa i nestanak vakufa kao institucije.

Usljed nedostatka sredstava u vakufu Atik Ali-pašine džamije, a što je rezultat oduzimanja vakufskog zemljišta, reducirane su sve aktivnosti Islamske zajednice, kao i broj uposlenog vjersko-prosvjetnog kadra.

Vakuf Atik Ali-pašine džamije funkcionirao je u većem ili manjem kapacitetu punih 395 godina, i to od 1546. godine, kada je osnovan, do 1941., kada lokalnu vlast preuzimaju nacionalisti koji ruše ili oštećuju sve ono što pripada drugom narodu. Okupacione talijanske armade skrnatile su unutrašnji dekor džamije, kao najznačajnijeg vakufskog objekta, da bi je prilagodili za potrebe katoličkih vjernika, te je nazvali “bogomoljom Sv. Barbare”.

Poslija Drugog svjetskog rata i pada fašizma, muslimani koji su bili u izbjeglištvu pet godina, vraćaju se u Foču i rade na popravci i obnovi vakufa Atik Ali-pašine džamije. Obnavljaju se džamija i mekteb u onoj mjeri koliko je bilo neophodno. Fočak Šukrija Njuhović, najveći dobrotvor i vakif u obnovi ovih

objekata, neka ga Allah nagradi, uradio je masu neophodnih popravki 1970-1971. godine i postavio ploču koja svjedoči o tom događaju.

U aprilu 1992. godine srpski ekstremisti i nacionalisti počinju svoj pir i uništavaju sve što pripada drugome. Kada je Biljana Plavšić s Radovanom Karadžićem došla u Foču da ohrabri nacionaliste koji su protjerali nesrpsko stanovništvo, primijetila je da u gradu ima dosta džamija, pa je upitala: "Kakav je ovo srpski grad s toliko džamija?" (Muharem Omerdić: Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima 1992-1995, El-Kalem). To je bilo ohrabrenje rušiteljima da poruše sve što ne pripada srpskom narodu. Njen partijski istomišljenik Vojislav Maksimović predložio je da se promijeni dotadašnje ime grada, te Foča tako postade Srbinje. Porušeni su objekti vakufa Atik Ali-paše: džamija, mekteb, imamska kuća, ali i druge fočanske džamije.

Bošnjaci u Foči odlučni su u tome da bi sve porušene objekte trebalo obnoviti, vakufe i njihovu imovinu evidentirati, ozvaničiti i uvesti u vlasništvo. U tom kontekstu, obnovljena je Atik Ali-pašina džamija 2007. godine, kada je upriličeno njeno svečano ponovno otvaranje nakon 460 godina.

Reisu-l-ulema Mustafa-ef. Cerić poručio je tada: "Ako je Foča u Bosni, na Drini, i ako mi znademo da u Foči već petnest godina nema ezana, onda to jeste znak pred kojim ne možemo biti ravnodušni, kao što ne možemo biti ravnodušni ni pred jasnim znakom o neizbježnom susretu s Gospodarom, Koji sve čuje i sve zna, Koji sve gleda i sve vidi. (...) Ali to se ne odnosi samo na Fočake, već na sve nas ovdje u ovoj i drugim džamijama. Pruža nam se prilika da pokažemo jesmo li junaci na jeziku ili smo junaci na djelu. Nemojte zaboraviti da danas u ovaj lijepi dan meleki dolaze da obiđu one koji su u džamiji, u Foči, a ne dolaze tamo gdje nema džamije, ezana i nema džume-namaza. Ali u Foči će biti, ako Bog da, i džamija, i ezana, i džuma-namaza i bajram-namaza. Ako svi, baš svi, izdvojimo makar po jednu marku klanjat ćemo namaze u Atik Ali-pašinoj džamiji i u drugim džamijama u Foči". "Foča je naše iskušenje na kojem se mjeri stupanj našeg imana, baš onako kako nam se u Časnom Kur'anu poručuje: *Vjera nije samo na jeziku, već i na djelu, a najbolje djelo je obnova Atik Ali-pašine džamije i drugih džamija u Foči*". (Hutba Reisu-l-uleme u Gazi Husrev-begovoj džamiji, 08. redžep 1424. H./12. septembar 2003.g.)

Dr. Aladin Husić

VAKUF MEHMED-PAŠE KUKAVICE U FOČI

“ Ono što je Gazi Husrev-beg predstavljao za Sarajevo ili Ferhat-paša Sokolović za Banju Luku, to je za Foču i Travnik bio Mehmed-paša Kukavica, koji je podigao ukupno osamdeset objekata. ”

VAKUF MEHMED-PAŠE KUKAVICE U FOČI

Nakon nekoliko bosanskih namjesnika koji su ostavili snažan pečat u utemeljenju i razvoju gradova u Bosni, sa 16. st. kao da se završava era natjecateljskog duha u izgradnji urbanog bića Bosne. Zastoj i posrtanje tog prvobitnog zamaha nije ograničeno samo na bosanski prostor, nego je pogodilo cijelo Osmansko carstvo. U dobročiniteljskom bosanskom kontekstu spomen zaslužuju, prije svega, simboli trenda urbanizacije Bosne: Isa-beg Ishaković, Gazi Husrev-beg i Ferhad-beg Sokolović, koji su najsnažnije opečatili tu važnu civilizacijsku pojavu. I nakon stoljeća zastoja, koje nije obilježila niti jedna značajnija graditeljska ličnost u Bosni, početak 18. st. kao da je nagovjestio nove graditeljske zamahe. Neki valije, u granicama znatno skromnijih materijalnih mogućnosti, ipak su uspjeli obilježiti povijest pojedinih gradova u Bosni. Ono što je Gazi Husrev-beg predstavljao za Sarajevo ili Ferhat-paša Sokolović za Banju Luku, to je za Foču i Travnik bio Mehmed-paša Kukavica, koji je podigao ukupno osamdeset objekata.¹ To ga svrstava u red naprijed spomenutih velikana bosanske urbane povijesti.

Ako je naprijed spomenute dobrotvore, dobročinstvo motiviralo za ulaganja u mjesta njihovog rezidiranja, kod Mehmed-paše Kukavice su se preplitali ljubav prema užem zavičaju i pragmatičnost. Na isti način on se odužio kako svome rodnom kraju, tako i sredini u kojoj je rezidirao kao bosanski valija.

¹ Alija Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6-7, 1956/57, Sarajevo 1958., str. 77-114.

Ipak, ima još nešto što ovog bosanskog valiju i vakifa svrstava uz naprijed istaknute dobrotvore u Bosni. To je broj mjesta u kojima je ostavio svoje zadužbine, a to su: Foča, Prijepolje, Goražde, Sarajevo, Travnik, Slimenima (kod Travnika), Visoko i Vitez.² Dakle, on je ostavio svoje zadužbine u osam mjesta u Bosni, što sasvim sigurno predstavlja jedinstven primjer te vrste.

Vakufski objekti u Foči

Kako su u centru pozornosti ovog izlaganja vakufi u Foči, to ćemo poći od pitanja šta je sagradio u Foči. To su slijedeći objekti: džamija u kasabi Foča, medresa, mekteb, česma, veliki most na Drini, most na Čehotini, karavansaraj, hamam, te sedam dućana. Kada se na prvi pogled posmatra, broj objekata u Foči nije tako veliki. No, njihov značaj je višestruko važan s aspekta potreba koje zadovoljavaju ti objekti, a to su: potrebe islamske duhovnosti, obrazovanje, komunalna infrastruktura, komunikaciona infrastruktura, privreda i higijena. Dakle, oni zadovoljavaju većinu potreba jednog gradskog naselja. Dakako, to ne znači da ovaj grad nije imao neke od tih sadržaja ili da bez njih nije mogao uopće funkcionirati kao grad. Poznati su i vakufi i vakifi koji su uvakuflijavali za te ili slične potrebe u Foči. No, očigledno je da one nisu bile dostatne i trebalo ih je poboljšati i unaprijediti. Podizanje vakufa Mehmed-paše Kukavice u Foči odvijalo se u dvije etape. U prvoj etapi podignute su džamija, medresa i mekteb. Iz onoga što je objavljeno, nije poznato ime prvog mutevelije Kukavičina vakufa. Ako je to, prema uobičajenoj praksi, sam vakif, a poslije njega njegovi potomci, onda dolazimo do nekih rješenja. Njega je nakon smrti u upravljanju vakufom naslijedila najstarija kćerka Zulejha. U vrijeme njegove smrti, Ibrahim još nije ni rođen, ili, ako jeste, još je malodoban i, prema tome, nije mogao obavljati tu funkciju.³ Potvrdu za Zulejhino upravljanje vakufom nalazimo i 1775. godine. U suštini, ona je preko svoga zastupnika travničkog muftije hadži Mehmeda upravljala vakufom. Ona se tada žalila na neovlašteno miješanje u vakufske poslove Ibrahim-bega i mektubdžije Hasana. Nije poznato u čemu se to njihovo miješanje sastojalo osim što, prema njenom mišljenju, to miješanje “pravi zbrku u vakufskim poslovima”.

² Isto, str. 77-114.

³ OIS, ANU BiH, 85/III, 227. (preveo Abdulah Polimac)

Sakralni i obrazovni objekti Mehmed-paše Kukavice

Najznačajniji i najmasivniji objekat koji je podigao Mehmed-paša Kukavica bila je džamija u Foči. Ona predstavlja i najranije podignuti objekat ovog dobrotvora. Gradnja je, kako se iz natpisa vidi, završena 1752. godine, što potvrđuje da je započeta prije njegovog dolaska u Bosnu kao namjesnika. Sve do Agresije na Bosnu i Hercegovinu jedan je od rijetkih objekata koji je učuvan u svom autentičnom obliku. Džamija je bila masivna, kvadratnog oblika, osnovice 9,05 metara. Premda je nastala u vrijeme krize Osmanskog carstva, u odnosu na sve druge džamije iz tog perioda, ona je kupolasta, s visokom munarom. Zahvaljujući činjenici da je građena od kamena, očuvala se do 1992. godine, kada je porušena u bestijalnoj agresiji, zajedno sa svim drugim džamijama u Foči. Pretpostavlja se da je prvobitno i trijem džamije imao kupolice, koje su vremenom, zajedno sa stubovima, stradale i da su kupolice zamijenjene jednostrešnim krovom. Unutrašnjost džamije nije se bitnije razlikovala od ostalih džamija. Imala je, dakle, minber, mihrab i mahfil, kao najvažnije sadržaje ove vrste objekata.⁴ Ovo je jedina od četiri džamije ovog dobrotvora koja je imala kupolu i predstavljala je masivniju građevinu.

Uz džamiju, medresa i mekteb predstavljaju najznačajnije vakufske objekte Mehmed- paše Kukavice. Medresa je sagrađena brzo poslije podizanja džamije. Nije poznato da li su medresa i mekteb prvobitno bili odvojeni ili ustanove u istoj zgradi, kao u novije vrijeme. Za razliku od džamije, medresa i mekteb građeni su od drveta i ćeprića. Ona je treća po redu medresa u Foči, s tim da su prethodne mnogo prije njenog podizanja propale. To je vjerovatno i potaklo Kukavicu da, uz ostale hajrate, podigne i jednu medresu u svome rodnom mjestu. Ako je pretpostavka o propadanju ranijih medresa u Foči tačna, onda bi se Omer-ef., muderris iz Foče, mogao smatrati i njenim prvim muderrisom.⁵

Objekat se nalazio neposredno uz džamiju, dakle, u samom središtu starijeg i najprometnijeg dijela Foče. Građena je po ugledu na druge medrese u Istanbulu. Predavaonice za učenike medrese i polaznike mekteba nalazile su se jedna uz drugu. Kao i većina drugih medresa, i ova je bila internatskog tipa. Iako su vijesti veoma rijetke, vidi se da su 1845. vršene manje popravke na zgradi, u vrijednosti

⁴ Alija Bejtić, *nav. čl.*, str. 91-92.

⁵ OIS, ANU BiH, 85, I-II, 359. (preveo Abdulah Polimac)

od 41 groša. Jedno krilo medrese, istovjetno ranije postojećem, dograđeno je 1899. godine. Novopodignuti dio urađen je u dvije etaže. U prizemlju je otvorena kafana, a na spratu su dershana, sobe za učenike i kuhinja za učenike. Popravke na zgradi medrese vršene su i 1926. godine, a s radom je prestala poslije 1945. godine, kao i većina drugih medresa u Bosni.⁶

Nastavni program medrese sasvim sigurno nije odudaraao od programa ostalih medresa tog ranga u Bosni i Osmanskom carstvu. No, nismo u mogućnosti govoriti o nekim konkretnijim detaljima, posebno ne broju učenika. Ipak, podaci govore da je u dvije medrese i 14 sibjan mekteba u Foči 1875. bilo 130 učenika i 58 učenica.⁷ Ne znamo koliko je od tog broja učenika pohađalo Kukavičinu medresu. Uprkos svim poteškoćama u prikupljanju građe, doznajemo da su početkom 20. st. (1903.) u ovoj medresi, u šestom razredu, bili zastupljeni sljedeći predmeti: gramatika (*sarf*), sintaksa (*nahv*), logika (*mantik*), egzegeza (*mealı*), izreke (*usuli hadis*), vjersko pravo (*usuli fikh*), vjersko pravo (*furu' halebi multeka*), vrste računa (*erkami erbea*), pismo (*kitabı*), pouka glasova (*talim Kuran i kiraet*), pedagogija (*teşrih*), dokaz vjere (*usuli din*), dokaz vjere (*akaid*), rječnik (*lugat*). Dakle, u šestom razredu se izučavalo 14 predmeta. U pogledu ocjena, barem onih višeg ranga, kvalificirane su kao "srednje-*evsat*" i "dobro-*eala*".⁸ Diplome (*idżazetname*) u to vrijeme bile su dvojezične, na bosanskom i osmanskome turskom jeziku.

Komunalni i higijenski objekti Mehmed-pašina vakufa

Osim što je nasušna životna potreba, voda je neodvojivi dio i preduvjet ispunjavanja duhovnih potreba svakog muslimana. Stoga, u svim mjestima gdje se pojavljuju džamije, u njihovim dvorištima ili neposrednoj blizini. Javljaju se i javne česme, koje su se vodom snabdijevale gradnjom posebnih vodovoda ili dogradnjom i priključivanjem na postojeće vodovodne mreže. Vodosnabdijevanje gradskih naselja samo je jedna od civilizacijskih tekovina, koja je pratila osnivanje i razvoj gradova u Bosni. Značaj vode u životu veći je tim prije što je vezan za svakodnevne potrebe muslimana. Priprema za obavljanje namaza i održavanje

⁶ Alija Bejtić, *nav. čl.*, str. 92-93.

⁷ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Sarajevo 1983., str. 184.

⁸ GHB, A/3486/TO

tjelesne čistoće kupanjem (gusul), ili abdestom, kao preduvjet za ispunjavanje svakodnevnih vjerskih obaveza, gotovo su stavljali u obavezu legatorima da, u skladu sa svojim mogućnostima, rješavaju i pitanje snabdijevanja vodom njihovih zadužbina, posebno džamija ili mesdžida. Iz navedene prakse nije bila izuzeta ni Foča kao grad, niti Mehmed-paša Kukavica kao jedan od najznačajnijih njegovih vakifa.

Nažalost, spomen na ove objekte sačuvan je samo u vakufnami. Premda se u literaturi ne spominje vodovod, Kukavica je najvjerojatnije sagradio i jedan vodovod u Foči. Gotovo je nezamisliva džamija bez vode, kao što je nezamisliv i hamam. Riječ je o nizu građevina za čije funkcioniranje je nužno imati vodu. Da je vodovod doista postojao, upućuju i svjedoče i neke druge konkretnije činjenice. Prvo što se već na samom početku vakufname spominje "česma pitke vode", odmah nakon džamije, medrese i mekteba. Neki pretpostavljaju da je ova česma (*sebil ab-i leziz*) zapravo sebilj, koji je bio istovjetan sebilju na Bašçaršiji, kojeg je također podigao Mehmed-paša Kukavica.⁹ No, osim toga, na dva se mjesta spominju službe vodoinstalatera (*sujoldžije*), ali i sredstva za održavanje vodovoda. Sve to nepobitno upućuje na pretpostavku da je vakif za svoje hajrate sagradio i vodovod. Ukupna suma za ove dvije stavke iznosi pet akči dnevno, što i nije zanemariv iznos. Na drugom mjestu također se određuje još sedam akči za održavanje vodovoda i česme. Sve u svemu, na održavanje vodovodne infrastrukture vakif je predvidio dvanaest akči dnevno ili 4.380 akči godišnje.¹⁰

U kontekstu vodosnabdijevanja spomenut ćemo i hamam, koji je podigao Mehmed-paša Kukavica. Bio je četvrti objekat te vrste u Foči. Nažalost, za postojanje tog hamama doznajemo samo iz vakufname, jer ne postoje drugi tragovi, opis, niti njegova precizirana lokacija. Jedna od pretpostavki je da se nalazio kod Careve džamije.¹¹

⁹ Faruk Muftić, *Foča 1470-1996*, TKP Šahinpašić, Sarajevo 1997., str. 82.

¹⁰ Alija Bejtić, *nav. čl.*, str. 89-90.

¹¹ F. Muftić, *nav. dj.*, str. 82.

Komunikaciona infrastruktura

U vakufnami Mehmed-paše Kukakvice spominju se mostovi na rijekama Drina i Čehotina. Međutim, o tim mostovima ništa se konkretnije ne zna, kao što su lokacija, dimenzije i arhitektonski izgled. Činjenica da nije sačuvano ništa od tragova tih mostova govori da je riječ o manjim mostovima, koji lahko postaju žrtve pri svakom bujanju rijeke. Budući da se dimenzije i izgled u nedostatku bilo koje vrste opisa ne mogu ni pretpostaviti o lokaciji se može govoriti s nešto više vjerovatnoće. Ona se određuje logičkim pretpostavkama. Određivanje pozicije mosta bilo bi olakšano da se pouzdano zna gdje je bila lokacija prethodnog mosta, kojega spominju različiti izvori. Premda je ponekad vrlo detaljno opisan izgled mosta od strane različitih putopisaca, ipak je ostala nepoznata lokacija. Čak i kada je putopisci spominju, onda je to dosta uopćeno, "na izlasku iz grada" ili "nedaleko od grada". Uglavnom se navode dvije moguće lokacije mosta Mehmed-paše Kukavice, a to su Donje Polje, gdje se nekad u nedostatku mosta rijeka prelazila skelom, ili na Brodu, pet kilometara južno od grada, gdje se nekad nalazio most po pretpostavci još iz 16. st. Sa sigurnošću se može tvrditi da je jedna od ove dvije lokacije mjesto gdje je Mehmed-paša Kukavica podigao svoj most. Budući da prijelazi na rijekama imaju kontinuitet, vjerovatno je i na samoj Drini Mehmed-paša Kukavica podigao most, koji je ili oronuo ili ga je nabujala rijeka uništila. Zato bi vjerovatno prije moglo biti u Brodu, gdje je već postojao most iz 16. st. Sličnu pojavu imamo i u Visokom, gdje je Kukavica, također na mjestu ranijeg mosta, podigao novi.

Za razliku od mosta na Drini, lokacija mosta na Čehotini je poznata. On se nalazio kod Aladža džamije.¹² Za oba navedena mosta Mehmed-paša Kukavica predvidio je istovjetna sredstava, koja su bila po 2.400 akči.

Privredni objekti Mehmed-pašina vakufa

Iako su mnogi od objekata u širem poimanju u funkciji privrede, karavansaraji i dućani su najizravnije vezani za privrednu djelatnost jednog mjesta. Osim što

¹² Džemal Čelić – Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998., str. 170-171.

potiču privredni razvoj jednog grada, oni najizravnije koriste i samom vakufu, jer se iz prihoda tih objekata finansiraju druge neprofitabilne zadužbine. Stoga se i u vakufnami Mehmed-paše Kukakvice kaže „za izdržavanje tih zadužbina legator je, dalje, sagradio i zavještao: karavan-saraj u Foči, (...) sedam dućana u istom mjestu“¹³. Nažalost, niti jedna druga pojedinost se ne navodi u tekstu vakufname. Detaljan opis karavan-saraja dao je Alija Bejtić. Ono što se vakufnamom naziva karavan-saraj u suštini je tipični han. Ovaj han bio je najveći u Foči, zbog čega je nazivan i Veliki han. Iz izvora s kraja osmanske vladavine vidljivo je da je donosio najveće prihode vakufu. Pretpostaviti je da je tako bilo od samoga osnivanja. Zgrada je bila prostrana 17,70 s 9,15 m, na 2 etaže, donja kamena, gornja kombinacija ćerpić-drvo, sa četverostrešnim krovom. Donja etaža imala je tri prostorije, prijemnu odaju za handžiju (*kahvodžak*), žitospremnicu (*hambar*) i prostor za kiridžijske konje (*ahar*). Na spratu se nalazio hodnik (*divhana*), s pet soba za konačenje putnika. Na katu se nalazio još jedan odžak s ognjištem, gdje su putnici sebi spremali hranu. U ovom dijelu nalazila se, također, abdesthana na vanjskom zidu, gdje su se putnici umivali i uzimali abdest. Godine 1953. urađena je restauracija sa ciljem prilagođavanja i iskoristivosti objekta, shodno onovremenim potrebama. U toj restauraciji nastojalo se objekat, koliko je moguće, vratiti prvobitnoj funkciji, tj. konačenju putnika, uz izvjesne promjene. Prizemlje, nekadašnji prostor za konje, pretvoreno je u restoran, dok je sprat iznova uređen kao sobe za konačenje.¹⁴ O dućanima, izuzev broja i poneke vijesti iz kasnijeg perioda o njihovim prihodima, nema nikakvih drugih informacija.

Nove građevine Mehmed-paše Kukavice u Foči

Premda se izravno ne spominju u vakufnami, neke građevine, kao sahat-kula, tekija i turbe, pripisuju se vakufu Mehmed-paše Kukavice. One su najvjerovatnije nastale nakon legalizacije njegove vakufname 21. jula 1758. godine. Taj novi kompleks vakufskih objekata činila je i sahat-kula, koja je građena vjerovatno kada i medresa u Travniku, godine 1760.

¹³ Alija Bejtić, *nav. čl.*, str. 88-91.

¹⁴ Isto, str. 93-94.

Zajedno sa sahat-kulom, Mehmed-pašinom vakufu pripisana je i tekija s turbetima, koje je najvjerojatnije Kukavica samo obnovio i osigurao sredstva za njihovo održavanje. Sahat-kula u Foči, po izgledu i materijalu od kojeg je građena, u potpunosti odgovara onoj u Travniku, podignutu od istog vakifa.

Ekonomska osnova vakufa – izvori finansiranja i troškovi vakufa

Legatori, ili barem oni značajniji, najčešće zaokruže cjelokupni sistem ekonomske održivosti vakufa. Nekoliko je izvora finansiranja Kukavičinih zadužbina u Bosni i to: prihodi od kirija vakufskih objekata, ciganska džizija, prihodi hercegovačke vojničke mukate, džizije kršćana i dobrovoljni prilozi građana. Koliko se iz vakufname može vidjeti, vakif je uvakufio ukupno 56 dućana, 49 u Travniku i 7 u Foči. Nažalost, nemamo mogućnosti uvida u to koliko su spomenuti dućani mogli donositi prihoda, na dnevnom ili godišnjem nivou, te, prema tome, i ne može se preciznije govoriti o strukturi izvora finansiranja vakufa. Ali, iz vakufname je jasno da, osim vlastitih prihoda, postoje još dva važnija izvora finansiranja vakufa, i to prihodi ciganske džizije i prihodi hercegovačke mukate vojnika. Objekti nastali naknadno ili koji su ušli u finansiranje iz budžeta ovog vakufa, kao sahat-kula ili tekija, održavani su iz dijela džizije kršćana u Bosanskom ejaletu, koji je pripadao bosanskom valiji. Povremeno su se neke nepredviđene stavke finansirale iz dobrovoljnih priloga građana. Njihovi rashodi nisu predstavljali velike stavke. Zbog naknadnog pojavljivanja i izostanka u prikazivanju rashoda u vakufnami, njihov udio u ukupnoj strukturi troškova vakufa nije bilo moguće ustanoviti. Stoga ćemo se osvrnuti samo na one stavke koje su definirane samom vakufnamom.

Iz vakufname se da vidjeti da su rashodi vakufa, u vrijeme njegovog osnivanja, odnosno legalizacije vakufname, iznosili na dnevnom nivou oko 296, a na godišnjem preko 108.000 akči. Prema procjeni rashoda, vakuf se održavao pretežno iz prihoda vakufskih objekata, u iznosu od 71.456 akči, odnosno 66%. Ostatak su činili prihodi ciganske džizije, koji, prema carskoj dodjeli, pripadaju namjesniku, i dio iz prihoda vojničke mukate iz Hercegovine. Ova dva izvora činila su tek jednu trećinu sredstava za održavanje vakufa Mehmed-paše Kukavice (34%). Ovakva struktura finansiranja ipak nije se održala u potpunosti do kraja osmanske uprave. Mnogi vakufi u Travniku, gdje je bio najveći broj dućana, u

potpunosti su stradali i obnavljali su ih drugi vakifi, te su dobili i nove nazive. Time su i sveukupni izvori finansiranja, pa i prvobitne odredbe vakifa, znatno izmijenjene. Stoga je očito da se finansiranje objekata u Foči svelo uglavnom na dohodak vakufa u tom gradu. Ovome treba dodati i ukidanje dijela izvora koji su potjecali iz džizije ili vojničke mukate koja je, također, ukinuta.

Sudeći prema službama koje je finansirao u pojedinim mjestima, proistječe da je u Foči njegov vakuf plaćao 25 različitih službi, dok je na sva druga mjesta dolazilo 27 i to Sarajevo 8 i Travnik 19. No, kada se posmatra stepen ulaganja u pojedine službe i namjene, ulaganja u Foču iznose 52% dok na druga mjesta dolazi 41%, te mostove u Prijepolju, Goraždu i Visokom 7%. Iako iz vakufname nije jasno da li je vakif ostavio i izvjesnu količinu novca, spominjanje glavnice upućuje da je u svom sastavu vakuf imao i izvjesnu količinu gotovine. Moguće je da je ona predstavljala ranije uvakufljeni novac u vrijeme podizanja džamije i bila predviđena za finansiranje njenih službi, pa i službi i održavanje prvih objekata koje je on sagradio. Na to upućuje odredba vakufname u kojoj se kaže: "Određuje se dalje da se višak novca, koji je određen za uzdržavanje (opravak) objekata, pripaja glavnici".¹⁵ Istina ovdje nije u potpunosti jasno šta se podrazumijeva kao "glavnica": da li ostvareni prihodi ili doista izvjesna suma, koja je davana pod murabehu, što je česta pojava u vakufima koji u svome sastavu imaju i novac kao predmet vakufljenja. Da je dio novca doista bio uvakufljen, potvrđuje i jedan mnogo kasniji podatak na samom kraju osmanske vladavine, u kojemu se spominje "dobit od navedenog novca".¹⁶ U dva navrata se spominje glavnica, prvi puta iznos od 3.430, a drugi puta iznos od 10.858. Glavnica u to vrijeme je iznosila 14.288 groša. Godišnji prihod iznosio je oko 504, a na devetogodišnjem nivou je nadilazio glavniciu i iznosio je 4.535 groša. U drugoj sumi novčane gotovine godišnji prihod iznosio je 1.627 (groša). Zanimljivo je da su i u ovom slučaju prihodi od korištenja novca za šest godina dostizali glavniciu. Stječe se dojam da su u oba slučaja prihodi projicirani prema rashodima vakufa, odnosno u mjeri u kojoj mogu pokriti rashode.

¹⁵ Alija Bejtić, "Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika", *Naše starine*, SV II, Sarajevo 1954., str. 157. A. Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica ...", str. 91.

¹⁶ Hatidža Čar Drnda, "Popis prihoda i rashoda vakufa u Foči od 1865. do 1874. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 57/2007, Sarajevo 2008., str. 127.

Najveće prihode vakufu krajem osmanske uprave donosio je han, koji je godišnje donosio prihod od 1.055 groša. U usporedbi s hanom, pa i prihodima od gotovine, dućani su donosili veoma skromne prihode, u iznosu od 22 groša. Sveukupni godišnji prihodi od ove količine novca, hana i dućana, iznosili su 1.583 groša. Iz tih prihoda finansirane su sljedeće službe: imam i hatib 283, mujezin 70, osvjetljenje u džamiji i mezarju 145, vosak za svijeće 30, službenik sahat kule 115, hatma prema vakifovoj oporuci 60, muallim 255, popravke sahat kule, hana i džamije 670. Sveukupni rashodi na navedene stavke iznosili su 1.583 godišnje, a za obračunski period 14.236 groša.

Zasebna stavka i obračun vakufa vršen je za medresu, tekiju i mevlud, iz prihoda posebne gotovinske sume u iznosu od 10.858 groša. Ova suma donosila je godišnji prihod od 1.627 groša i iz nje su finansirani: plaća muderrisa medrese 1.200, tekija u Foči 300 i učenje mevluda 127 groša godišnje.

Iako se na godišnjem nivou prihodi nisu promijenili i ostali su na 1.627 groša, u periodu od 1871. do 1874. godine, iz nepoznatih razloga, došlo je do nekih neobjašnjivih promjena, o kojima izvor ništa ne govori. Prvo što plaća muderrisa uopće nije navedena dok su druge stavke navedene (učenje mevluda poraslo na 200, ali su troškovi tekije također znatno umanjene).¹⁷

Iz nekih podataka iz sredine 19. st. (1844.), neke vanredne i nepredviđene potrebe vakufa finansirane su iz dobrovoljnih priloga građana. Budući da vakuf nije imao sredstava za popravku sahata na sahat-kuli, što je očito bila veća stavka, nedostatak novca nadomještan je dobrovoljnim priložima stanovništva. Priloge u tu svrhu dalo je 15 osoba.

Ranije je istaknuto da su, nakon njegove smrti, vakufom upravljali potomci vakifa Mehmed-paše Kukavice. Najvjerovatnije je da je samog vakifa naslijedila kćerka Zulejha. Za počasne nadzornike vakufa, Mehmed-paša je odredio bosanske valije. Ipak, izgleda da cjelokupnim vakufom nije upravljao jedan mutevelija, jer se u isto vrijeme za različite objekte spominju dva lica kao mutevelije. To su Mehmed-ef. za džamiju, dućane i sahat-kulu 1865. i hafiz Subhi za medresu i tekiju.

¹⁷ Isto, str. 127.

Socijalna dimenzija vakufa u Foči

U vakufu Mehmed-paše Kukavice nalazilo se 19 različitih službi. To znači da je svoju egzistenciju, po osnovu službe u tom vakufu, ostvarivalo isto toliko porodica, u potpunosti ili djelomično. Najmanje 16 porodica u Foči izdržavalo se iz sredstava njegova vakufa. U dokumentima su zabilježene sljedeće službe: drugi imam, drugi mujezin, ferraš i kajjim, devrihan, muderris, muallim, vaiz, drugi devrihan, vratar džamije, džabija, sujoldžija, imam, hatib, vaiz, prvi mujezin, ferraš, muallim i kurra-učač. Osim izravne službe koju su vršili pojedinci u stoljećima postojanja ovog vakufa, višak prihoda koji preostane nakon podmirenja plaća i popravke, imao se dijeliti vakifovim potomcima.¹⁸

¹⁸ A. Bejtić, "Podaci za kulturnu povijest...", *Naše starine*, SV II, Sarajevo 1954., str. 157; A. Bejtić, "Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica ...", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6-7, 1956/57, Sarajevo 1958., str. 91.

Dr. Šemso Tucaković

UNIŠTAVANJE VAKUFSKE IMOVINE NA DRINI, S POSEBNIM OSVRTOM NA FOČU

“ Velikosrpski genocid nad Bošnjacima u fočanskom kraju tokom najnovije agresije na BiH od 1991. do 1995. najkonsekventnije je realiziran u domenu kulturnog bogatstva i rezultata višestoljetnog stvaralaštva Bošnjaka koje je uglavnom bilo vakufska imovina. ”

UNIŠTAVANJE VAKUFSKE IMOVINE NA DRINI, S POSEBNIM OSVRTOM NA FOČU

Nijedna evropska rijeka nije u povijesti tako dramatično obilježavala evropske kulture i civilizacije, njihova susretanja i sučeljavanja, preplitanja i prožimanja, kao rijeka Drina. Skoro dvije hiljade godina drinski vodotok ima obilježje divlje snage, rušilačke moći, očaravajućih ljepota, surovih kanjona na čijim strminama su zastajale vojske, svoje krajnje granice postavljala carstva i kraljevstva. U posljednjih hiljadu godina Drina, cjelinom svoga toka, teče bosanskom zemljom. Do unazad stotinu i pedeset godina, čitavom dužinom od Šćepan Polja do ušća u Savu kod Rače, nalazila se u sastavu bosanskog entiteta, čije su istočne granice bile u Užicu, Rađevini i kod Šapca, te u blizini današnjeg Novog Pazara. Potom je osmanska vlast, sa centrom u Carigradu, predala jedan dio Bosne, istočno od Drine, vazalnoj srpskoj kneževini, koju je, i u to vrijeme, na pobunu neprekidno podsticala Rusija. U Prvom i Drugom svjetskom ratu, presudne bitke protiv nosilaca velikosrpskog projekta, koji decenijama teži da Drinu učini "srpskom", vođene su na ovoj rijeci. Kreatori tog projekta nisu uspjeli u dva svjetska rata. Nisu uspjeli ni u posljednjoj Agresiji na Bosnu i Hercegovinu (BiH). Pokretačka snaga te imperijalne težnje velikosrpskog hegemonizma, sredstvo njenog nadahnuća, uvijek je bila beskrajna mržnja prema svemu što je bošnjačko, bosansko i muslimansko, prema svemu što podsjeća na viševjekovno prisustvo jednog naroda, koji je stoljećima u dolini Drine ostavljao tragove svog stvaralaštva na ekonomskom, kulturnom i, uopšte,

civilizacijskom planu. Dobri ljudi finansirali su izgradnju monumentalnih objekata, želeći pomoći svome kraju i postići Božije zadovoljstvo. Ostavljali su zapisane svoje namjere u brojnim vakufnamama, da budu svjedočanstvo o jednom vremenu i jednoj znamenitoj civilizaciji, koju je karakterisala briga za drugoga i pogled u budućnost. No, ta djela stvaralaštva Bošnjaka u dolini Drine nalazila su se vrlo često na udaru nosilaca politike velikosrpskog nacionalizma i pravoslavnog ekskluzivizma.

Nikad, međutim, u povijesti Srbi nisu uspjeli tako temeljito uništiti tragove kulturnog stvaralaštva Bošnjaka muslimana, koje bošnjački narod poznaje kao vakufsku imovinu, kao što je to učinjeno u vremenu posljednje Agresije na BiH, koju je velikosrpska kamarila organizovala i realizovala u periodu 1991-1995. godine. U podrinjskim opštinama velikosrpski vandali su porušili 170 džamija i mesdžida, tekije i imamske kuće, hamame, hanove, kao i sve orijentalne čaršije po kojima su pojedina mjesta bila stoljećima prepoznatljiva. Nije pošteđena ni Prijeka čaršija u Foči, najstariji poslovni kvart orijentalnog tipa u BiH. Potpuno je uništeno ili oskrnavljeno više od 500 mezarluka. Nekima sada nema ni prepoznatljivog traga.

UNIŠTAVANJE VAKUFSKE IMOVINE U FOČANSKOM KRAJU

Realizacija posljednjeg zločinačkog projekta, koji je podrazumijevao uništavanje Bošnjaka i brisanje tragova njihovih vjerskih, kulturnih i graditeljskih ostvarenja, koje su uvakufili brojni dobrotvori minulih stoljeća, započeta je u Foči još 1991. godine. U gradu i kraju koji je bio poznat po veličanstvenim graditeljskim dobrima, što su ih na ovom dijelu drinskog toka ostavile generacije Bošnjaka muslimana, na kraju posljednjeg rata nije bilo tragova koji bi govorili o kulturnim i graditeljskim dometima toga naroda. Foča je, sve do posljednjeg genocida u vremenu 1991-1995. godine, bila jedan od važnijih centara muslimanske kulture na Balkanu. Njene džamije, karavan-saraji, hanovi, tekije i sama čaršija stoljećima su oduševljavali ljepotom i monumentalnošću namjernike koji su posjećivali ovoj grad na Drini. Posebno se u nenadmašnoj niski bisera bošnjačkog graditeljstva isticala veličanstvena Aladža džamija. Brojni putopisci, historičari umjetnosti, arhitekta i istraživači prošlosti svrstavali su fočansku Aladžu u najvrjednija djela orijentalne

kulture na Balkanu. Bio je to ujedno najvrjedniji objekat islamskog graditeljstva u Bosni i Hercegovini kojeg je njegov dobrotvor Hasan Nazir uvakufio da bude mjesto gdje će se džematlije i drugi namjernici upućivati na put dobra i odvrćati od loših djela.

Sknavljenje i rušenje Aladža džamije

U toku 442 godine postojanja Aladža džamije, "zub" vremena neumitno je ostavljao svoje tragove na njoj. No, mnogo dublje ožiljke od vremenskih nepogoda i višestoljetnog trajanja ostavljali su na ovom biseru orijentalne kulture – javašluk, nepažnja i vandalizam. Najviše necivilizacijskog odnosa prema ovom objektu nastalo je u posljednjih stotinjak godina, u vremenu Austro-ugarske carevine, Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke federativne republike Jugoslavije, da bi je konačno potpuno uništili velikosrpski vandali, inspirisani od njihovih ideologa i stratega zločina – Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića.

Džamija je, zapravo, u minulim desetljećima znakovito dijelila sudbinu naroda čiju je vjeru, kulturu, prošlost i umjetničke domete tako uvjerljivo prezentirala. Istina, bilo je povremenih, neuvjerljivih pokušaja da se objekat sačuva od propadanja i da se vrati sjaj zidnom slikarstvu po kojem je bila nadaleko poznata. Tako su austrijske vlasti, nakon aneksije BiH, krajem 19. st. angažirale dva soboslikara da obnove svježinu slikarskim motivima. Oni su, međutim, izvorne ornamente prekrili svojim "rješenjima", čime su zapravo oskrnavili djelo orijentalnih umjetnika.

U vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kojom su dominirali Srbi, o brizi za Aladžu nije bilo ni govora. U toku Drugog svjetskog rata Aladžu su pohodili četnici Draže Mihajlovića i razne druge neprijateljske formacije. Četnici su odnijeli iz nje sve što su mogli ponijeti sa sobom. Ćilim, koji je džamiji darovao austrijski prijestolonasljednik Rudolf, isjekli su na komade i poklonili italijanskim generalima, kako bi od njih mogli dobiti dozvolu za pokolj Bošnjaka u Foči 19. augusta 1942. godine. Iz vremena te četničke strahovlade u Drugom svjetskom ratu su i oštećenja na zidovima i nadgrobnim spomenicima u širem krugu džamijskog mezarluka. Oskrnavljeni su i mezari osnivača džamije Hasana Nazira i njegovog sina Ibrahimbega. U mezarluku su sahranjivane brojne žrtve četničkih zlodjela.

I komunističke vlasti su, nakon Drugog svjetskog rata, dugo tolerirale uništavanje i propadanje Aladže. Po odobrenju tih vlasti, uništen je najveći dio mezar luka u blizini džamije, čiji su stari nišani predstavljali neprocjenjivu historijsku i kulturnu vrijednost. Sličnu sudbinu doživjeli su i mnogi drugi mezar luci u Foči, koji su postojali stoljećima na vakufskom zemljištu.

Tridesetak godina pred najnoviju velikosrpsku agresiju Islamska zajednica u BiH i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture prišli su restauraciji nekih sadržaja u džamijskom kompleksu i slikarskih motiva, koji su ukrašavali zidove džamije. Otpori ovom poduhvatu su bili više nego evidentni. Rekonstrukcija je sabotirana na razne načine, a najčešće uskraćivanjem sredstava za taj posao. Bila je to ne samo manifestacija primitivizma, nego i odnos prema narodu u čijem je kulturno-povijesnom krugu džamija imala jedno od najznačajnijih mjesta.

Sve te nasrtaje "Huna" 20. st. Aladža džamija je stoički podnosila, blistajući veličanstvenim sjajem do 12. aprila 1992. godine, kada su u genocidnoj akciji nad bošnjačkim stanovništvom, vlast preuzeli vandali, čiji su lokalni rukovodioci bili šovinisti poput Vojislava Maksimovića, Velibora Ostojića, Petka Čančara, Dragana Gagovića, Miroslava Stanića, Marka Kovača i drugih. Zaslijepljeni mržnjom, zadojeni pravoslavnim ekskluzivizmom i velikosrpskim šovinizmom, ti monstrumi savremenog doba svoj su odnos prema Bošnjacima manifestirali rušenjem njihovih džamija, kao simbola islamske vjere, ali i drugih objekata, koje su ufakuljivali brojni pripadnici bošnjačkog naroda. Posljednja je u gradu Foči 2. augusta 1992. godine, nakon 442 godine postojanja, srušena Aladža.

Pored njenih temelja srpski su egzekutori uložili stotine kilograma najrazornijeg dinamita. U kasnim večernjim satima tog dana gradom je odjeknula strahovita eksplozija. Na obližnjim objektima popucali su zidovi i polomljeni prozori. To je preostaloj grupici Bošnjaka, koje zlikovci još nisu bili pobili i protjerali iz Foče, ponovo utjeralo strah u kosti. Znali su da je to još jedan "trijumf zla" u njihovom mjestu. Objekat koji je stoljećima služio ne samo za vjerske potrebe, nego i za divljenje i ponos, samo za jednu sekundu pretvoren je u prah i pepeo. Za srpske zločince u Foči i Bosni bio je to još jedan povod za slavlje. Rušitelji džamije su organizirali svačanstvo, jer je još jednom zlo trijumfovalo nad dobrim. Egzekutorima su odata priznanja za doprinos "srpskom junaštvu i srpskom duhu".

Odmah su fočanski vlastodršci preduzeli korake na uklanjanju tragova svog zločina. Buldožerima i kamionima na otpad su odvukli mermerne stubove i kamene blokove. Na mjestu gdje je 442 godine ponosno stajao prekrasan monument, ostala je gola ledina. Na mjestu gdje su donedavno klanjale džematlije nikla je trava. Uništeni su i drugi sadržaji: "šafijski šadrvan", turbe Ibrahim-bega, mezar Hasana Nazira.

Džamija, međutim, nije nestala. Ostala je da traje u svijesti Bošnjaka, kao djelo kojim su se stoljećima ponosili. Mjesto njenog postojanja na desnoj obali Čehotine opominjat će buduće generacije da vandali i dušmani bošnjačko-muslimanskog postojanja na našim prostorima nisu daleka prošlost. Velikosrpski fašizam, koji je bošnjačke džamije rušio u kontinuitetu proteklih stoljeća i decenija, ima na našim prostorima očito moć regeneracije. Narod koji je iznjedrio takve varvare koji su mogli posegnuti za dinamitom kada je u pitanju fočanska Aladža i druge džamije, sada i ubuduće biće prepoznatljiv po djelima koje kulturni narodi nose kao breme sramote. Za naredbodavce kulturocida u Foči i Bosni i za njihove potomke to bi trebalo da bude dominantno osjećanje.

Uništavanje vakufske imovine u Foči

Velikosrpski genocid nad Bošnjacima u fočanskom kraju tokom najnovije agresije na BiH od 1991. do 1995. najkonsekventnije je realiziran u domenu kulturnog bogatstva i rezultata višestoljetnog stvaralaštva Bošnjaka koje je uglavnom bilo vakufska imovina. Kulturocid u fočanskom kraju zapravo traje, sa manjim prekidima, skoro 130 godina. Pokrenut je u vremenu između 1875. i 1878. godine kada su srpsko-crnogorski pobunjenici, na poticaj Rusije i Engleske, započeli sa uništavanjem tragova muslimanske civilizacije u istočnom dijelu tadašnje Hercegovine. U plamenu su, za kratko vrijeme, nestale sve džamije u Nikšićkoj župi, dolini Pive i Sutjeske i na Durmitoru. Nekoliko godina kasnije se crnogorski knjaz Nikola Petrović hvalisao da je na mjestima gdje su bile džamije on podigao crkve. Od džamija, uništenih u tom vremenu, Bošnjaci su uspjeli obnoviti jedino onu u Ćurevu, koja je, inače, rušena tri puta u posljednjih stotinjak godina.

Nemilosrdno rušenje vjerskih objekata muslimana nastavljeno je od strane velikosrpskih agresora tokom Drugog svjetskog rata. Četnici Draže Mihailovića

i Kralja Petra II Karađorđevića već su u decembru 1941. poklali muslimane sela Kunovo i Grdijevice, a njihove džamijespalili. Nikada više nisu obnovljene.¹ Sličnu sudbinu doživjela je najstarija džamija u samoj Foči - Hamzabegova džamija, zatim Džaferbegova džamija i Sultan Fatimin mesdžid. Zapaljene su ponovo džamije u Čelikovu Polju, Slatini i Ćurevu.

U sknavljenju fočanskih džamija tokom Drugog svjetskog rata učestvovala su i neke druge vojske hrišćanske provenijencije. Pojedine džamijske objekte italijanski okupatori su, naprimjer, pretvarali u štale, a Ali Atik pašinu (Muslučku džamiju) su koristili kao crkvu. Njenu unutrašnjost bili su okitili crkvenim relikvijama.

Po obimu rušilaštva, mržnji s kojom su se odnosili, po beskrajnoj sljepoći u odnosu prema objektima bošnjačkog naroda, svoje velikosrpske pretke i uzore prevazišle su savremene pristalice velikosrpske ideologije i politike. Oni su za svega nekoliko mjeseci, po okupaciji Foče, uništili sve što su generacije Bošnjaka stoljećima strpljivo gradile. U prah i pepeo pretvoreni su objekti koje su stoljećima služili svojoj svrsi, a ljepotom oduševljavali namjernike i istraživače (Prijeika čaršija, tekija, naselja, mezarluci).

Uništavanje džamija u samoj Foči od strane pristalica Slobodana Miloševića, Vojislava Šešelja i Radovana Karadžića, započelo je polovinom aprila 1992. godine, odmah po ulasku okupatorskih velikosrpskih formacija u grad. Oni su 12. aprila 1992. na vitki minaret Careve džamije izvjesili četničku zastavu sa krstom, kako bi što više ponizili preostale muslimane.

Nekoliko dana potom Careva džamija je spaljena. Uništen je jedan od najvrjednijih spomenika orijentalne kulture, jedina fočanska džamija, koja je, s izuzetkom vremena četničke strahovlade u Drugom svjetskom ratu, neprekidno bila aktivna punih 490 godina. Podignuta je 1500. iznad gradskog pazarišta, po nalogu ktitora sultana Bajazida Velije. Unutrašnjost su isticali drveni kapiteli koji su po svojoj izrazitoj eleganciji i preciznosti izrade predstavljali izuzetnu umjetničku vrijednost.

U junu 1992. godine velikosrpski zločinci su, uz znanje lokalnih srpskih vlastodržaca Velibora Ostojića, Vojislava Maksimovića, Petka Čančara, Mira

¹ Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo, 1995., str. 513.

Stanića, Dragana Gagovića, Marka Kovača i drugih, uništili i sve ostale gradske džamije, ukupno 12. Sve su one imale tretman spomenika nacionalne kulture neprocjenjive vrijednosti. Pored Aladže i Careve džamije, okupacione vlasti su srušile u samom gradu Šehovu džamiju, Atik Ali-pašinu džamiju, Mumin-begovu džamiju, Devovu džamiju, Kadi Osman-efendijinu džamiju, džamiju Mehmed-paše Kukavice, Hadži-Mustafin mesdžid (Pilavska džamija), Hadži Osman-begovu džamiju, džamiju defterdara Memiššah-bega, šejh Pirijin mesdžid (Tabačka) i Ali-Čohodarevu džamiju.

Šehova džamija je minirana među prvim fočanskim džamijama (1. juni 1992.). Srpski vandali su potom uklonili buldožerima sve tragove njenog postojanja. Nalazila se odmah kod gradske autobuske stanice, nekoliko desetina metara od gornjeg čehotinskog mosta. Obilježje su joj davali vitka munara i unutrašnja dekoracija izuzetne umjetničke vrijednosti. Posebno je bila bogato ornamentirana ograda oko šerefeta. Dijelovi prozora su bili izrađeni u obliku orijentalnog luka, a mihrab i minber su bili ukrašeni skladno urađenim sistemom stalaktita. Nad ulaznim vratima stajao je natpis da je džamiju sagradio Kadi Osman-efendija.²

Atik Ali-pašina džamija nalazila se u centru Donjeg Polja, gradskog kvarta koji su uglavnom naseljavali Bošnjaci. Žestoko je granatirana istog dana kada su velikosrpske formacije napale na Foču, početkom aprila 1992. godine. Dignuta je u vazduh 23. aprila 1992. Spadala je među najvrjednije spomenike orijentalne sakralne arhitekture u Bosni. U mnogim segmentima njena umjetnička rješenja slična su onima koja su primijenjena na Aladži. Po ocjeni A. Bejtića, tehnika izvedbe i otmjeni klasični dekor, kazuju da je objekat građen u doba punog uspona građevne tradicije Osmanskog carstva. Sam graditelj ove džamije "pripadao je poznatom epigonu turskih neimara, u kojem je središnji os bio mimar Sinan Kodža."³

Unutrašnjost džamije karakterizirali su mahfil i minber, građeni od klesanog kamena i dekorirani kao i isti sadržaji u samoj Aladži. Ovu prekrasnu džamiju sagradio je 1546. Atik Ali-paša, visoki velikodostojnik u Carigradu, gdje je, također, podigao zadužbinu. Porijeklom je bio iz fočanskog kraja. Četnici su ovaj spomenik bošnjačke i muslimanske kulture skrnavili u toku Drugog svjetskog rata,

² V. Alija Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Sarajevo, 1957.

³ A. Bejtić, *nav. dj.*, str. 40.

a italijanski okupatori su je pretvorili u crkvu, prethodno uništivši njen prekrasni minber.⁴

Mumin-begova džamija, drveni objekat, nalazila se na kraju gradskog naselja prema sjeveru. Bila je to stara džamija, koja je građena prije 1600. godine, kada se prvi put spominje u nekim turskim dokumentima. Četnici su je zapalili u proljeće 1992. godine. Prije rata nalazila se, kao historijsko i specifično zdanje, pod zaštitom države.⁵

Devova džamija, spomenik orijentalne kulture, bila je poznata po niskoj munari i dvostihu ispisanom nad ulaznim vratima arapskim pismom, čija brojčana vrijednost slova daje godinu 1633., kada je podignuta. Osnivač je bio Sulejman-beg Dev, budimski vezir.⁶ Za kulturne vrijednosti džamije četnici Radovana Karadžića nisu imali razumijevanja. Spalili su je 4. Maja 1992. godine.

Džamija Mehmed-paše Kukavice bila je najmlađa u nizu drevnih fočanskih džamija. Karakterisala ju je vitka munara i kupola izrazite ljepote. Džamiju je sagradio 1752. visoki turski dostojanstvenik Mehmed-paša, rodom iz okoline Foče. On je u Foči podigao još nekoliko zadužbina: han, sahat-kulu i zgradu medrese.⁷ Sve ove objekte velikosrpski agresor je uništio 28. maja 1992. godine.

Hadži Mustafina džamija nalazila se nepun kilometar južno od Mehmed-pašine džamije. Sagrađena je "u zlatnim fočanskim vremenima", dakle prije 1600. godine, kada je grad bio sjedište sandžaka.⁸ Bila je uglavnom drvene gradnje, ali lijepo uređena i rekonstruirana neposredno pred rat. Spalili su je velikosrpski zločinci u junu 1992. godine.

Hadži Osman-begova džamija nalazila se na južnom dijelu naselja Gornje Polje. Sagrađena je 1613. godine. O njenom utemeljitelju ne zna se mnogo. Pretpostavlja se da je doselio iz Herceg Novog.⁹ Velikosrpski šovinisti su je minirali na početku okupacije Foče.

⁴ Šemso Tucaković, *nav. dj.*, str. 513.

⁵ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo 1977., str. 54.

⁶ *Isto*, str. 53.

⁷ A. Bejtić, *nav. dj.*, str. 31-41.

⁸ *Isto*.

⁹ O porijeklu osnivača Osman-begove džamije zadržalo se predanje u Foči.

Džamija Defterdar Memišan-bega također se nalazila na ovom dijelu naselja Gornje Polje. Krasila ju je vitka munara i lijepo urađena unutrašnja ornamentika. Sagrađio ju je Memišah-beg u drugoj polovini 16. st. Osnivač je bio visoki službenik (defterdar) na carskom dvoru, a jedno vrijeme bio je defterdar u Temišvaru (današnja Rumunija).¹⁰ Velikosrpski zločinci su džamiju, kao vrijedan spomenik kulture, minirali 17. maja 1992. godine.

Šejh Pirijina (Tabačka) džamija nalazila se na krajnjem jugu grada. Prema dostupnim izvorima, sagrađena je prije 1600. godine. Pripadala je dervišima, čija se tekija nalazila u blizini.¹¹ Uništena je od strane srpskih vandala odmah nakon ulaska okupatorskih srpskih formacija u Foču 1992. godine.

Ali-Čohodareva džamija nalazila se na lijevoj obali Čehotine. Građena je prije više od 350 godina. U svojim putopisima Čelebija je pominje 1664. godine. Osnivač joj je bio visoki službenik na sultanovom dvoru. Obavljao je, zapravo, dužnost modnog kreatora (čohodar) kod sultana. Očito je bio porijeklom iz ovog kraja, kojem je želio ostaviti vrijednu zadužbinu.¹² Nakon masovnih zločina nad bošnjačkim civilnim stanovništvom 1992. godine, u Čohodar mahali velikosrpski zločinci su spalili i samu džamiju (22. maja 1992.).

Velikosrpski vandali porušili su i sve druge džamije u fočanskom kraju. U maju 1992. uništena je najstarija džamija u Bosni Turhan Eminbegova džamija, koja je 1448. godine sagrađena u Ustikolini. Objekat je rezultat "savršenog kamenorezačkog rada."¹³ Isticala se vitkom munarom i reprezentativnim predvorjem. Srpski vandali su džamiju 1941. skoro uništili, a munaru teško oštetili. Obnovljena je bila nakon Drugog svjetskog rata. U maju 1992. šovinisti Karadžića i Miloševića minirali su ovaj spomenik kulture neprocjenjive vrijednosti.¹⁴

U maju i junu 1992. godine uništene su džamije u Slatini, Vikoču, Godijenu, Izbišnu, Čelikovom Polju i Jabuci. U gomilu kamenja pretvorena je drevna džamija u Vikoču. Nju su sknavile crnogorske komite 1912., zatim četnici Draže

¹⁰ A. Bejtić, *nav. dj.*, str. 31-41.

¹¹ *Isto.*

¹² *Isto.*

¹³ M. Mujezinović, *nav. dj.*, str. 59.

¹⁴ Šemso Tucaković, *nav. dj.*, str. 509.

Mihailovića, da bi je konačno srušili srpski šovinisti Radovana Karadžića. U aprilu 1943. četnici su ovu džamiju bili pretvorili u crkvu u kojoj su organizirali prisilno pokršavanje preostalih bošnjačkih civila.

I džamije u Jeleču i Ćurevu često su bile meta velikosrpskih vandala. Jelečka džamija je utemeljena prije 500 godina. Stradala je od srpskih ekstremista u Prvom svjetskom, a onda i u Drugom svjetskom ratu. Minirana je u maju 1992. Posljednja je uništena džamija u Ćurevu. Ovo mjesto dugo je 1992. odolijevalo četničkim napadima. Kad su se u oktobru te godine jedinice Armije RBiH, pred ofanzivom srpsko-crnogorskih formacija, povukle, četnici su džamiju digli u vazduh.

Sličnu sudbinu doživjeli su i drugi spomenici orijentalne kulture u Foči. Već polovinom aprila spaljena je Prijeka čaršija, stari zanatski i trgovački centar, jedno od rijetkih poslovnih centara na bosanskom tlu, čiji su dućani, hamami, medrese, džamije, pazarište, sahat kula, česme... rječito govorili o kulturnim i civilizacijskim dometima jednog dalekog vremena. Čaršija je već jednom nicala iz pepela. Naime, njenu urbanu jezgru bili su uništili četnici Draže Mihailovića, ali je naporima Fočaka ovaj kvart bio u dobroj mjeri rekonstruiran.

Šareni mejtef, koji su četnici u Drugom svjetskom ratu spalili, srpski su šovinisti tokom Agresije na Bosnu bili pretvorili u koncentracioni logor i mučilište bošnjačkih žena. U junu 1992. spalili su i najstariju bosansku tekiju, Bajezid-babinu tekiju, podignutu pred kraj 15. st. U njoj su stoljećima živjeli derviši nakšibendijskog reda, poznati u turskoj vojsci kao smjeli ratnici-gazije. Fočansku tekiju činilo je pet nevelikih objekata. Najveći je bio sama tekija s mihrabom. Do nje je, s desne strane, bilo turbe, staro više od 350 godina. Već Čelebija obavještava da su u turbetu sahranjeni osnivač Tekije Bajezid-baba i Murat-baba. U blizini je bilo i turbe u koje su prošlog stoljeća sahranjeni šejhovi iz porodice Muftića.¹⁵

Stoljećima se u ovoj tekiji cijnila učenost i mudrost, organizirale filozofske rasprave, pisane pjesme. Izdržavana je dobrovoljnim prilozima. Da se radilo o značajnom duhovnom centru govori i podatak da se među onima koji su za aktivnost tekije i njenih derviša obezbjeđivali novac nalaze brojni paše i veziri (Mehmed-paša Kukavica, Ali Galib-paša Rizvanbegović-Stočević i dr.).

¹⁵ Isto, str. 122-123. V. Šemso Tucaković, *Aladža džamija: fočanski biser*, Sarajevo, 1991. (odjeljak o nakšibendijskoj tekiji) i A. Bejtić, *nav. dj.*, str. 44-45.

Pred posljednji rat obnovljena je naporima Islamske zajednice u BiH. Vandali iz srpskog naroda su ovaj rijedak i izuzetno vrijedan spomenik kulture na Balkanu uništili, da ne bi podsjećao na učenost, snagu ljudskog duha, ali i vrijeme kada su u njoj boravili derviši-ratnici, znameniti gazije. Nestankom tekije nestalo je i jedno od najvažnijih obilježja Foče. Uništavanje njene duše, njenih kvartova i džamija šovinsti su tretirali kao herojski čin, kao djelo koje je, po svemu, u duhu njihovih predaka. Mijenjajući njene glavne urbane sadržaje namjeravali su promijeniti i sam grad. Cilj tih "Huna" savremenog doba bio je grad Srba, grad nastao na zločinima genocida i kulturocida nad Bošnjacima i njihovim kulturnim stvaralaštvom. Takav grad, dobiven masovnim zlodjelima nad bošnjačkim stanovništvom, oni su nazvali "Srbinje".

Na mjestu gdje su Bošnjaci pet stoljeća podsticali stvaralaštvo, tolerantnost, podizali škole, hamame, uspostavljali veze s drugim dijelovima evropskog kontinenta, stajala je drevna Foča. Na tom istom mjestu velikosrbi su se tri puta u 20. st. dokazivali zločinima najgore vrste, genocidom nad svojim komšijama, uništavanjem kulturnih spomenika. U tome, tokom 20. st., oni nisu imali premca. Rezultat njihovih zločina je sadašnja pustoš pored rijeke Čehotine, blizu njenog ušća, gdje je 442 godine bio prema nebu usmjeren veličanstveni minaret, izrastao iz prelijepog monumenta – Aladža džamije.

UNIŠTAVANJE VAKUFSKE IMOVINE U DRUGIM PODRINJSKIM GRADOVIMA

Čajniče

Neveliki gradić, priljubljen uz obronke Stakorine, nosi skoro pet stoljeća obilježje mjesta koji postojanje duguje bošnjačkom vakifu Sinan-begu. On je ovdje, u blizini svojih rodnih Boljanića, sagradio 1570. veleljepnu džamiju, tekiju s musafirhanom, devedeset i dva dućana, karavan-saraj, dvije radionice za štavljenje kože, dva mlina na rječici Janjini... da se nađu pri ruci mnogobrojnim putnicima, što su kroz Čajniče prohodili, putujući jednom od najvažnijim magistrala tadašnjeg Osmanskog carstva, koja je povezivala zapadne i istočne krajeve Balkana. Mnogi od ovih objekata nosili su obilježje visokih dometa stvaralaštva Bošnjaka, njihove kulture, graditeljskog umijeća, organizacije života, nadanja i stremljenja. Ti objekti

su svjedočili stotinama godina, sve do posljednje velikosrpske agresije, o ljepoti i skladu, o presudnoj težnji mecena (vakifa) i graditelja koje je njihova vjera upućivala na put dobra i otklon od svega što remeti red i poredak, uspostavljen po odredbi Božijoj. Znameniti putopisac Čelebija, koji je dva puta prolazio kroz Čajniče, polovinom 17. st. kazuje budućim generacijama, u svojoj "Sejahatnami" o umjetničkim vrijednostima najpoznatije čajničke džamije, koju je u ovom mjestu podigao, prije 440 godina, Sinan-beg Boljanić. I kronogram na nadvratniku ovog monumenta, čiji je autor znameniti bosanski pjesnik Zijai-čelebi Hasan Mostarac, naglašava da je Sinan-beg, gradnjom zadužbina "oživio svoj zavičaj" i da je na taj način učinio, nadasve, "dobro djelo", koje je stoljećima bilo simbol bošnjačko-muslimanskog stvaralaštva u ovom kraju. Uz samu džamiju do 1992. godine nalazilo se turbe u kojem su bili sahranjeni Sinan-beg i njegova žena Šemse-kaduna, rođena sestra velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Pisac kronograma na turbetu molio je 1582. Svemogućeg da dobrotvoru Čajniča Sinan-begu "bude ugodno u grobu" i da mu "grob bude rajska bašča", jer je sav svoj imetak utrošio za dobrobit naroda u svom kraju. Sinan-beg je bio znameniti Bošnjak svoga vremena, zet velikog vezira Mehmed-paše. Bio je predstavnik društvene elite svoga vremena koja je znanje, bogatstvo i novac koristila prvenstveno za potrebe svoga naroda i svoje zemlje. Ovaj čuveni Bošnjak sagradio je u Čajniču srednju školu (medresu). Srpski četnici su je porušili u Drugom svjetskom ratu. Čelebija nas informiše o postojanju triju srednjih škola u Čajniču polovinom 17. st., pored niza ustanova u kojima su djeca učila čitati i pisati. Danas je Čajniče pod srpskom vlašću i ima samo jednu srednju školu.

Pored Sinan-begove zadužbine u samom centru gradića nalazila se, sve do jula 1992. godine, još jedna, Mir Muhamedova džamija, koju su krasila umjetnička rješenja u izvedbi munare i karakteristični graditeljski zahvati na trijemu i zidovima. I ova džamija je sagrađena sredinom 16. st. i nalazila se, prije posljednjeg rata, pod zaštitom države.

Ovih monumentalnih objekata više nema u Čajniču. Srušili su ih do temelja srpski barbari u okviru akcije uništavanja Bošnjaka i tragova njihove kulture na obroncima Stakorine. Srušili su i sve džamije u Čajničkoj opštini: one u Batovu, Zaborku, Hunkalovićima, Bezujnu, Đakovićima, Kralupima, te mesdžide u Hoćevini i Okosovićima, kako ne bi svjedočile da je stoljećima u ovim mjestima

živjelo većinsko bošnjačko stanovništvo, koje je u periodu 1992-1995. pobijeno ili protjerano. Bez svojih prepoznatljivih objekata, koji su nastali kad i samo mjesto, Čajniče odiše i danas tragovima zločina nad jednim narodom i njegovom kulturom. Samo njihova obnova, povratak prognanih Bošnjaka i kažnjavanje zločinaca, mogu učiniti da se ovaj grad pod Stakorinom vrati sebi, odnosno da bude mjesto koje će podsjećati na dobra djela, zbog kojih ga je utemeljio Sinan-beg Boljanić prije 440 godina.

Goražde

Samo je jedan grad u dolini Drine uspio, u dramatičnim i nadasve tragičnim danima srpske agresije, očuvati dostojanstvo bošnjačkog naroda, odbivši desetine ofanziva srpske vojske kojima su komandovali najprobraniji srpski generali i odolivši četverogodišnjoj opsadi. Goražde – grad heroj, grad junaštva i žrtvovanja za slobodnu, nezavisnu i cjelovitu Bosnu. Ne postoje ratne varke koje Srbi nisu primijenili u četvorogodišnjoj agresiji, kako bi uništili Bošnjake Goražda. Iskoristili su sav potencijal jugo-armade, kojom se direktno komandovalo iz Beograda, kako bi uklonili ovu slobodnu teritoriju na Drini. Ništa im nije pomoglo. Goražde i danas govori o snazi volje jednog naroda da opstane i ostane na svetoj bosanskoj rijeci, svjedočeci o trajnosti stare devise da bez Drine nema Bosne, a bez Bosne nema Bošnjaka.

Džamije Goražda, kao najvidljiviji svjedoci bošnjačke kulture, njihove vjere i identiteta, bile su omiljena meta velikosrpskih zlikovaca. Centralna gradska džamija, stara četiri stotine godina, bila je omiljeni cilj velikosrpskih artiljeraca. Njena munara i kupola polomljeni su preciznim pogocima srpskih topova. Na meti artiljerije našla se i Gradska džamija u Goraždu, kao i džamije u Brajlovićima i Ilovači, Krečama i Vranićima. Džamije u Ustipraču, Žigovima, Oglečevu, Rešetnici, Osječanima i Brijesu su potpuno uništene.

Prača

Ništa bolje nisu prošli ni ostaci bošnjačko-muslimanske kulture u Prači, koja se, nakon Agresije nalazi u sastavu Bosansko-podrinjskog kantona sa sjestištem u Goraždu. U ovom mjestu, na istoimenoj rijeci, koja se kod Ustiprače uliva u Drinu, postojala je prije velikosrpske agresije, izuzetno lijepa džamija, koju je,

prema narodnom predanju, podigao znameniti Bošnjak Semiz Ali-paša, veliki vezir sultana Sulejmana II. Semiz-paša je iz malog podromanijskog mjesta (Prače) dosegao do jedne od najviših funkcija u Osmanskom carstvu. Rodnom kraju se odužio gradnjom brojnih zadužbina, među kojima je i veleljepna džamija. Džamiju, kao i sve druge ostatke muslimanskog graditeljstva, srpski barbari su do temelja uništili.

Rudo

Na samoj istočnoj međi Bosne i Hercegovine nalazi se podrinska opština Rudo. Brdovit, siromašan kraj, dao je Bosni i Hercegovini niz istaknutih povijesnih ličnosti. Najpoznatiji je Mehmed-paša Sokolović, veliki vezir Osmanskog carstva, rođen u obližnjim Sokolovićima. Sagradio je u rodnom Podrinju niz monumentalnih objekata, među kojima posebno mjesto pripada višegradskom mostu, remek djelu orijentalne kulture.

U Rudom su postojale, prije posljednjeg rata, dvije džamije koje su podigli paše Sokolovići. Džamiju Mehmed paše Sokolovića u Sokolovićima, podignutu 1568. godine, Srbi su porušili na početku Agresije. U augustu te godine srušena je džamija koju je podigao Mustafa-paša Sokolović. Nešto kasnije, u Međurječju, srušena je džamija Hasan-paše, kao i ona u Donjoj Strmici i Omačini, koja je slovila za najstariju džamiju u ovom kraju. Sa zemljom su srušene džamije u Strgačini i Starom Rudom. I mrtvi Bošnjaci u mezaristanima smetali su srpskim zlikovcima. Većina bošnjačkih grobalja je uništena.

Rogatica

Rogatica, drevni Čelebi Pazar, dva puta je preživjela četničku strahovladu. Bošnjaci ove podrinsko-romanijske opštine najstrašniju golgotu su doživjeli u zločinačkoj tvorevini Republici Srpskoj. Prvi put, za vrijeme Drugog svjetskog rata, srpski četnici su desetkovali bošnjačko stanovništvo Rogatice, a ostatke bošnjačko-muslimanske kulture uništili ili oskrnavili. Četnici Draže Mihajlovića nisu, međutim, bili surovi kao oni kojima su zapovijedali Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić i Rajko Kušić. Oni su ostake muslimanske kulture u ovom kraju potpuno uništili. Prije najnovije velikosrpske agresije Rogatica se ponosila s dvije prelijepe džamije. Obje su nastale u 16. st. i imale su status spomenika kulture

pod zaštitom države. Vojska četničke Republike Srpske nije marila za njihove umjetničke vrijednosti. Sravnila ih je sa zemljom u junu 1992. godine, po naređenju Rajka Kušića, komandanta Rogatičke brigade. Istu sudbinu doživjele su džamije u Košutici, Lubardićima, Živaljevićima, Batovu, Vragolovima, Kukavicama, Kovanju, Šljedovićima, Đedovićima, Rakitnici i Šetićima, Gođenjima, Podžepnju, Kruševom Dolu i Kramer Selu. I u Žepi je postojala džamija, koja je prije rata, zbog svojih arhitektonskih vrijednosti, bila pod zaštitom društva. Ovaj objekat sagrađio je u svom rodnom mjestu vojskovođa Jusuf-paša u 16. st. Za kulturne domete graditelja ovog zdanja četnici Radovana Karadžića nisu marili. Džamiju su srušili čim su ušli u Žepu, a samo mjesto, koje je skoro četiri godine herojski odolijevalo njihovim napadima, spalili pred kraj jula 1995. godine.

U osmansko vrijeme Rogatica je imala četiri osnovne i jednu srednju školu, dva javna kupatila, pet džamija i nekoliko desetina prodavnica.

Djela bošnjačke kulture i civilizacije Srbi su počeli u Rogatici uništavati tokom Drugog svjetskog rata. U vatri njihovih zlodjela nestale su tako Tekijska džamija iz 16. st., Oruč-agina džamija, Serdarija džamija, Serhadija džamija, te sultan Selimova džamija, sagrađena 1572. godine da, kako je pisalo u kronogramu, "bude stjecište i dom dobrih ljudi". U Rogaticu su 1943. došli barbari Draže Mihajlovića i ovaj vrijedan objekat uništili.

Iz 16. st. su i dvije rogatičke džamije koje su ostale čitave nakog četničke najezde u Drugom svjetskom ratu. Jednu, Arnaudiju džamiju, podigao je 1558. Husein-beg, sin Ilijasov. U isto vrijeme sagrađena je Šudžaudinova džamija, koju je srpska vojska, na prolazu kroz Rogaticu, bila zapalila 1914. godine. Obnovljena je naporima Bošnjaka pred Drugi svjetski rat.

Višegrad

U "lijepom starom gradu Višegradu, gdje duboka Drina vijekovima teče" malo je znakova da je ovaj grad na dvije rijeke bio, sve do posljednjih velikosrpskih zlodjela, važan centar bošnjačke kulture i civilizacije. Stoljećima je ovo mjesto bilo dar jednog mosta koji spaja drinske obale. Bošnjaci su u njemu bili ubjedljiva većina od samog nastanka. Bio je prvo vojna utvrda oko koje se razvija naselje. Sudbina mjesta se mijenja 1571. godine, kada na Drinu stižu

graditelji budućeg monumenta, čiji je investitor bio Mehmed-paša Sokolović, veliki vezir Osmanskog carstva, najmoćnije države u to vrijeme. Iz 16. st. su Careva džamija, Gazanfer-begova džamija, džamija u Žlijebu, Orahovici i Vlahovićima, kao i džamija u Dobrunu. Svi ovi objekti bošnjačke kulture porušeni su od strane velikosrpske soldateske, koju su njeni zapovjednici iz Beograda poslali u Bosnu da proširi državu Srbiju. Istu sudbinu doživjele su džamije u Drinskom (sagrađena 1895.), kao i džamija u Međedi, koja je podignuta neposredno pred rat.

Najtragičnu sudbinu doživjelo je najznačajnije djelo bošnjačkog graditeljskog genija-most Mehmed-paše Sokolovića. Mehmed paša je za života, kako piše u kronogramu o početku gradnje mosta, "trošio zlato i srebro za podizanje opštekorisnih objekata", svjestan da su "svakome njegova djela najbolje potomstvo". Najpoznatiji Bosanac u povijesti, jedan od najmoćnijih ljudi u svijetu svog vremena, nije ni slutio da će velikosrpski zlikovci, nekoliko stoljeća kasnije, zidove građevine natapati krvlju potomaka njenih graditelja. Most Mehmed-pašin dva puta je u prošlom vijeku bio svjedokom najmonstruoznijih srpskih zločina nad Bošnjacima. Prvi put u periodu 1941-1945. četnici su na ogradama drinske ćuprije ubili oko hiljadu muslimana Bošnjaka. Ponovili su to orgijanje u posljednjoj velikosrpskoj agresiji na BiH. Bošnjačkim ženama, starcima i djeci vadili su oči, sjekli prste, a zatim preklane ili osakaćene bacali s mosta u Drinu. Sam most Mehmed-paše preimanovali su u Višegradski most, namjeravajući tako zbrisati svako podsjećanje da je ovo remek djelo rezultat stvaralačkog genija kulture bošnjačkog naroda.

KULTUROCID U SREDNJEM PODRINJU

Vlasenica

Vlasenica, gradić ispod planine Javor, stoljećima većinski bošnjački kraj, našao se na udaru srpske agresije i srpskih zločina u aprilu 1992. godine. Za kratko vrijeme, po preuzimanju vlasti, Srbi su pobili i protjerali civilno muslimansko stanovništvo, a sve ostatke bošnjačko- muslimanske kulture srušili i popalili. Četnički vođe Karadžić, Mladić, Krajišnik, Biljana Plavšić i drugi sve su džamije u kojima je stoljećima pozivano na put dobra, uvažavanje drugog i drugačijeg, toleranciju i razumijevanje, proglasili "neprijateljskom infrastrukturom", objektima

koji “negativno utječu na moral srpskih vojnika”. Odmah po prezimanju vlasti u Vlasenici, srušili su najveći ukras ovog mjesta džamiju Hajriju. Sličnu sudbinu doživjela je i Mustafa-pašina džamija u Novoj Kasabi, vrijedan objekat islamske civilizacije. Tu džamiju sagradio je znameniti Bošnjak Musa-paša, veliki vezir Osmanskog carstva, admiral osmanske mornarice, namjesnik Egipta i Budima. Rodom je iz Vikoča kod Foče, a rodnoj Bosni odužio se podigavši gradić Novu Kasabu, na rječici Jadar u vlaseničkom kraju. Srbi su ovaj vrijedan spomenik bošnjačke kulture srušili. Srušili su i džamije u Pomolu, Roševinama, Gornjoj Kamenici, Kuli, Glođima, Papraći i Nevačkoj. Porušeno je i nekoliko mesdžida u ovoj opštini. Akteri politike genocida nastavili su tako aktivnosti četnika Draže Mihailovića, koji su 1942. porušili Sultan Fatihovu džamiju, izuzetno umjetničko-arhitektonsko ostvarenje, sagrađeno od rezbarenog drveta.

Bratunac

Djela graditeljskog umijeća Bošnjaka-muslimana uz rijeku Drinu tretirana su i u Bratuncu kao objekti koji, prema mišljenju zločinca Ratka Mladića, “slabe moral srpske vojske”. Stoga im je, odmah po osnivanju Republike Srpske, namijenjena sudbina nestajanja. Na nestanak su osuđene i džamije, mesdžidi i mezarluci u Bratuncu. Već u maju 1992. velikosrpski zlikovci su uništili džamiju u Bratuncu, a njenog imama Mustafu Mujkanovića masakrirali. Porušene su i džamije u Pobuđu, Konjević Polju, Hrnčićima, Zapolju, Glogovi i Jagodnji. Sve džematlije u ovim mjestima su protjerane ili pobijene.

Srebrenica

Srebrenica je nekad bio bogat i razvijen bošnjački grad, središte i sjedište prostranog područja kojem su pripadala, sve do polovine 19. st., brojna naselja na lijevoj i desnoj obali Drine. Danas je poznata kao simbol stradanja Bošnjaka i jedino mjesto u Evropi u kojem je počinjen genocid. Evlija Čelebija pominje polovinom 17. st. šest srebreničkih džamija. Dvije su porušili četnici Draže Mihailovića, a četiri zlikovci Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića. Odmah nakon okupacije grada u julu 1995., savnjena je sa zemljom Hadži Skenderova džamija iz 16. st. Istu sudbinu doživjele su Čaršijska džamija, stara 150 godina, te džamije Crvena rijeka i Petrička džamija. Nisu pošteđene džamije ni u susjednim mjestima. Sa zemljom

su savršeni objekti islamske kulture i civilizacije u Skelanima, Radovčićima, Poznanovićima, Karačićima, Sasama, Trubarima, Peći, Pribidolima, Slapovićima, Klotjevcu, Sućeski, Luci, Osmačama, Vidikovcu, Tokoljacima, Osatu, Daljgošti, Liješći, Dobraku...

Srebrenica nije samo mjesto genocida koji su Srbi počinili, kako bi u srednjem toku Drine uništili Bošnjake muslimane. Četiri pune godine oni su sustavno u srebreničkom kraju uništavali i sva dobra materijalne kulture bošnjačkog naroda, jer ta dobra su bila nijemi svjedok da Drina nikad nije bila "srpska reka", nego voda u čijim se virovima nalazi istočna granica BiH.

Zvornik

Zvornik je, prije velikosrpske agresije, bio jedan od najznačajnijih centara bošnjačko-muslimanske kulture u našoj zemlji. Ekonomski i kulturni razvoj ovog grada na Drini počinje dolaskom Osmanlija pred kraj 15. st., kad Bosna ulazi u okvire orijentalnog kulturno-povijesnog kruga. Putnici i namjernici pominju njegov strateški značaj na mjestu gdje Drina napušta usku i doboku dolinu i počinje probijanje između mačvanske i semberske ravnice. Odmah po osvajanju ovog kraja, Osmanlije su Zvornik proglasili sjedištem posebne pokrajine (sandžaka) i u njemu počinju intenzivnu izgradnju, shodno vojno-administrativnom značaju mjesta. Ubrzo u Zvorniku nastaje šest mahala. Prvu je izgradio moćni sultan Mehmed Osvajač. Velikosrpsku agresiju su u ovom gradu dočekale četiri džamije: Begsuja, Riječka, Namazgah i Zamlaz. Srbi su ih porušili odmah poslije zauzimanja grada u aprilu 1992. godine. Branioci zvorničkog Kula Grada su nekoliko sedmica odolijevali velikosrpskim barbarima. Povukli su se u maju 1942., pred nadmoćnom artiljerijsko-tenkovskim formacijama pristiglim iz Srbije. Osveta braniocima Bosne u Kula Gradu došla je u obliku miniranja dvaju velelepni džamija. Jedna od njih, koju je sagradio hadžija Avdo Tucić, imala je pet munara, koliko ima i islamskih šartova. U selu Kuli uništeno je turbe pjesnika, šejha i narodnog tribuna Hasana Kaimije, čije su pjesme pisane na bosanskom i turskom jeziku. Istu sudbinu doživjele su i džamije u zvorničkim naseljima: Glumini, Karakaju, Novom Selu, Nezuku, Gornjoj Glumini, Jošanici, Hasićima, Gornjoj Kamenici, Sultanovićima, Redžićima, Ravnama, Gornjim Križevićima, Kraljevićima, Donjoj Vitinici, Šepku, Skočiću, Drinjači, Mahmutovićima. U drevnom Kozluku minirana je džamija

koja je imala status spomenika kulture. U Diviču su Srbi, na mjestu porušene džamije, sagradili crkvu. Džamije u Kraljevićima, Sapni, Godušu, Selimovićima i Nezuku su teško oštećene srpskom artiljerijom. Nisu pošteđeni ni mesdžidi u zborničkim selima. Dvadeset i dva takva objekta minirali su velikosrpski zlikovci, nastojeći satrti svaki trag islamske i bošnjačke civilizacije u ovom dijelu drinske doline. Srušena su tako tri mesdžida u Kraljevićima, isto toliko u Ravnama, dva mesdžida u Klisi, tri mesdžida u Križevićima Donjim. U Kostijerevu su Srbi srušili mešdžid nakon što su strijeljali 35 Bošnjaka iz ovog mjesta. Mesdžidi su srušeni sa zemljom i u Tršiću, Lupama, Mrakodolu, Glodama, Novom Selu, Purdićima, Sopotniku, Šepku, Glumini i Sahanićima.

Tek obnovljena tekija u Diviču, građena početkom 17. st., uništena je odmah na početku rata. Zbornički kraj se stoljećima ponosio malom drvenom džamijom iz 15. st., sagrađenom na kamenitom uzvišenju u Kušlatu. Brojni namjernici divili su se ovoj građevini. Čelebija u svom Putopisu napominje da je džamija sagrađena na zahtjev samog sultana Mehmeda Fatih. Srpski barbari spalili su ovaj rijedak spomenik islamskom graditeljstvu samo zato što su u njemu vjernici pozivali na put dobra, na razumijevanje i saradnju.

KULTUROCID U DONJEM PODRINJU

Bijeljina

U Bijeljini, opštini na čijem području Drina nalazi smiraj, stapajući svoje vode s onima koje donosi rijeka Sava, velikosrpski zločini su započeti početkom aprila 1992. godine. U tihom semberskom kraju odmah su počela ubistva Bošnjaka i rušenje svega što su na kulturnom planu stvarale minule generacije muslimanskog naroda. Prva se na udaru našla džamija u naselju Dašnica, koju su četnici prvo oskrnavili četničkim zastavama, a potom je porušili. Džamija Sulejmana Veličanstvenog, sagrađena 1520., izuzetno vrijedan spomenik orijentalne kulture na našem tlu, srušena je u martu 1993. godine. Minirane su u Bijeljini Salihbegovića džamija, Krpića džamija, Janjića džamija, te džamije u Janjarima, Atmačićima, Glinji i Trnavi. Sve one su imale status spomenika kulture i većina se, prije rata, nalazila pod zaštitom države. Bošnjaci gradića Janja, smještenog na samoj obali Drine u bijeljinskom kraju, doživjeli su sudbinu sunarodnjaka drugih mjesta,

koje je uspjela, u toku Agresije, zauzeti srpska vojska. Janja je imala dva izrazita spomenika bošnjačke kulture Džedid džamiju i Atik džamiju. Prva je građena u 18., a druga u 17. st. Minirane su u maju 1993. godine, kako ne bi velikosrpske barbare podsjećale na narod koji je džamije sagradio da budu stjecište dobrih ljudi, a koji su Srbi protjerali sa svojih ognjišta. Na temeljima jedne od tih džamija Srbi su u toku rata otvorili buvlju pijacu, a na prostoru Džedid džamije dugo je bilo smetlište.

IZVORI I LITERATURA

1. Andrejević, Andrej, *Aladža džamija u Foči*, Institut za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1972.
2. Bejtić, Alija, "Aladža džamija u Foči", *El-Hidaje* IV-3, Sarajevo, 1957.
3. Bejtić, Alija, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Sarajevo, 1957.
4. Čelebija Evlija, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1967.
5. Ćirković, Sima, *Stefan Vukčić Kosača*, SANU, Beograd, 1964.
6. Hamer von Joseph, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, Zagreb, 1979.
7. Kemura, S., "Aladža džamija", *Gajret* XIV-2, Sarajevo 1933.
8. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo 1977.
9. Talbod, David, *Islamska umetnost*, Beograd, 1968.
10. Tucaković, Šemso, *Aladža džamija – fočanski biser*, Sarajevo, 1991.
11. Tucaković, Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo 1995.
12. Tucaković, Šemso, *Kulturocid na Drini (materijalni spomenici kulture Bošnjaka-muslimana istočne Bosne uništeni u toku srpske agresije 1991.-1995.)*, Sarajevo, 2012.

Mr. Osman Lavić

VAKUFLJENJE KNJIGA U FOČI POD OSMANSKOM UPRAVOM

“ Ne treba čuditi da se najstarije vakufske bilješke o uvakufljenju knjiga odnose upravo na Foču, kad se zna da je ova kasaba veoma rano pala pod osmansku upravu (u proljeće 1465. godine), te da je dugo bila sjedište hercegovačkog sandžakbega (1470-1572. godine). ”

VAKUFLJENJE KNJIGA U FOČI POD OSMANSKOM UPRAVOM

Prema šerijatskom pravu, predmetom vakufa mogu biti nekretnine, novac i knjige. Pitanje dozvole za vakufljenje novca dugo vremena je bilo predmetom rasprava i različitih mišljenja, dok je vakufljenje knjiga pozitivno riješeno još u prvim stoljećima islama, odnosno za vrijeme vladavine Abasida. Osmansko carstvo, kao baštinik islamske kulture, dolaskom u Bosnu imalo je iza sebe bogatu tradiciju izuzetno afirmativnog odnosa prema knjizi. Ta tradicija brzo se nastavila njegovati i u novoosvojenim područjima. Prve knjige orijentalno-islamske kulture u Bosnu donijeli su imami, šejhovi, liječnici, muftije i kadije, koji su bili u pratnji ili sastavnim dijelom osmanske vojske. Iz praktičnih potreba vojske i stanovništva u mnogim mjestima Bosne osnivane su džamije, mektebi, tekije, a nešto kasnije i škole. Udžbeničku i drugu literaturu ove ustanove obezbjeđivale su, najčešće, vakufljenjem koje su, iz vjerskih motiva, činili dobrotvori (vakifi), pripadnici različitih društvenih slojeva i zanimanja. Putevi orijentalno-islamske knjige prema Bosni počinjali su iz razvijenih islamskih centara, kao što su bili Istanbul, Kairo, Damask, Mekka, Medina i drugi.

Informacije o vakufljenju knjiga crpimo iz raznih izvora koji su nam ostali sačuvani. To su, prije svega, vakufname, u kojima su naslovom pobrojane knjige uvakufljene nekoj instituciji ili biblioteci, zatim bilješke na knjigama koje nemaju klasičnu formu vakufname, ali sadrže osnovne njene dijelove, kao što je izražena odluka da se, u ime i za ljubav Allaha, dž.š., uvakufi knjiga ili više njih za određenu

džamiju, medresu, tekiju, biblioteku, mualimhanu, mekteb i sl. U ovim bilješkama nerijetko se definišu i uvjeti pod kojima se knjiga vakufi. Najčešće je to definicija da knjiga ne može biti prodana, poklonjena ili data u zalog. Neki vakifi su te uvjete precizirali, određivši da se knjiga iz predmetne institucije ne može iznijeti "ni metra ni pedlja", dok su opet neki bili još rigorozniji, poput Derviš-paše Bajezidagića krajem XVI stoljeća, svodeći dozvolu njenog korištenja isključivo na muderisa i njegovog pomoćnika. Uvijek je cilj zaštititi knjigu i osigurati je od eventualnog otuđenja, ili uništenja. Provođenje vakifove volje, kao i kod drugih vakufa, bilo je u nadležnosti mutevelije.

Ponekad bi vakif nadzor nad uvakufljenom knjigom ostavljao u amanet muftiji, kao najvećem duhovnom autoritetu jednog mjesta. Kao primjer takvog uvakufljenja navodimo bilješku na rukopisu koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, kojeg je Mustafa-paša Babić, muselim u Banjoj Luci, uvakufio i za nazira vakufa i muteveliju odredio banjolučkog muftiju Mustafa-efendiju, a poslije njegove smrti muftiju koji ga naslijedi u tome gradu.

U dokumentima naše historiografije zabilježeni su i drugi oblici vakufljenja knjige, kada vakif izdvaja određeni novčani iznos iz kojeg će se nabaviti literatura potrebna za odvijanje obrazovnog procesa u novoformiranoj medresi, mektebu, ili tekiji.

U nekim slučajevima vakif je predvidio poseban fond za nabavku knjiga i njihovo čuvanje i popravljjanje. Tako je, kao što je poznato, Gazi Husrev-beg odredio da se od onoga što ostane od 400.000 dirhema predviđenih za gradnju medrese *kupe vrijedne knjige kojim će se služiti muderisi, taleba i iz njih moći prepisivati oni koji se bave naukom*. Hadži Hurem, sin Balijin, stanovnik mahale hadži Ahmeda Ĥawāḡa-zāde u Sarajevu, godine 1011/1602., od prihoda novčanog vakufa u iznosu od 86.400 groša, između ostalog, odredio je: "da se u moje mektebe kupe po tri mushafi-šerifa i svaki da bude u tri sveska uvezan, a ako bi se ovi poderali, da se od ovog viška poprave".¹ U prvoj polovini XVII stoljeća, hadži Jusuf, sin Kanimanov, uvakufio je iznos od 51.000 akči i odredio da se prihod, pored ostalog, ima trošiti "jedan dio na popravak korica mushafi-šerifa, čiji su vlasnici siromašni".²

¹ Kemura Sejfudin, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Sarajevo, 1913, str. 126.

² Hamdija Kreševljaković, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini" u: *Izabrana djela*, op. cit. sv. II, str. 291.

Prvi pisani dokument o vakufljenju knjiga u našim krajevima predstavlja vakufnama Isa-bega Ishakovića, koju je početkom safera 874/10. augusta 1469. godine na šerijatskom sudu u Sarajevu ovjerio kadija Mustafa-efendija. Ovom vakufnamom Isa-beg Ishaković uvakufio je 395 kodeksa rukopisa različite tematske sadržine. Iako se ovo uvakufljenje odnosi na vakifovu medresu u Skoplju ono je za nas važno iz najmanje dva razloga. Kao što smo naveli, obavljeno je pred sarajevskim šerijatskim sudom i bilo je model koji je primjenjivan u ovoj oblasti sve do polovine XIX stoljeća.³

Vakufljenje knjige veoma je brzo postalo osnovni način obezbjeđivanja potrebne literature za novoosnovane vjersko-prosvjetne zavode u mnogim mjestima Bosne. Dosta rano za bosanske prilike, tačnije 942/ 1535. godine imamo zabilježen prvi slučaj vakufljenja knjige u Foči. Ne treba čuditi da se najstarije vakufske bilješke o uvakufljenju knjiga odnose upravo na Foču, kad se zna da je ova kasaba veoma rano pala pod osmansku upravu (u proljeće 1465. godine), te da je dugo bila sjedište hercegovačkog sandžakbega (1470-1572. godine).

Hasan, sin Jusufov, graditelj Aladže džamije, svojeručno je zapisao sljedeću bilješku na uvakufljenom rukopisu:

“Ovaj drugi svezak tefsira, autora šejha Ebu Lejsa, Allah mu se smilovao, uvakufljujem svojim dobrim potomcima, da ga slijede i svima ehalijama od uleme nastanjene u Foči, a ja sam ubogi Allahov rob Hasan, sin Jusufov, Fočak, Allah mu oprostio, a On je svjedok onoga što pišemo. Zapisano u prvoj dekadi časnog mjeseca muharrema godine 942”.⁴

Bilješka je ovjerena vakifovim pečatom u kojem se može pročitati tekst:

الوائق بالملك القدير عبده حسن الفقير الحقير

Hasan, sin Jusufov, uvakufio je kapitalno djelo iz komentara Kur’ana (tafsīr), autora Ebu Lejsa Semerkandija. Ovo djelo je bilo prvorazredni izvor i udžbenik na svim medresama Osmanskog carstva. Vakufljenje je obavljeno petnaest godina

³ Gliša Elezović, *Turski spomenici*, knj. 1 (1348-1520), Beograd, 1940, str. 98-107.

⁴ قد وقعت هذا المجلد الثاني من تفسير الشيخ الفقيه أبي الليث رحمه الله عليه لاولاد الصالحين لمطالعة منه ولكل من كان أهلاً لها من العلماء الساكنين في نفس فوجه المحروسة وأنا أضعف العباد حسن بن يوسف الفوجوي عفى عنه والله على ما نكتب شهيد ورفيق حرر في أوائل شهر محرم الحرام من شهر سنة اثني وأربعين وتسعمائة
(GHB, R343-, fol. 1a-b)

prije izgradnje Aladže, odnosno dvije godine prije osnivanja Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Koliko je još bilo sličnih vakufa i uvakufljenja o kojima nisu sačuvani ili još nisu pronađeni relevantni dokumenti? Tridesetih godina XVI stoljeća Foča ima intelektualni krug čitalaca koji se koristi tefsirima Kur'ana ovog neospornog autoriteta. Također, ova bilješka dovodi u pitanje osnovanost predaje po kojoj se Hasan Nazir, sin Jusuf, nakon 40 godina odsustvovanja vratio u Foču i dao podići džamiju. On je bio u Foči petnaest godina prije izgradnje džamije i, kao što vidimo, obezbjeđivao literaturu potrebnu za ulemu ovoga grada.

Hronološki posmatrano, nova vakufjenja knjiga u ovome gradu, koja možemo dokumentirati, uslijedila su tridesetak godina poslije, odnosno osnivanjem Memišah-begovih hajrata u Foči, prije svega medrese i biblioteke.

Rođeni Fočak, alajbeg Bosanskog sandžaka, kasnije defterdar Bosanskog pašaluka, Mehmed-beg Memišah, sin Ali-begov,⁵ vakufnamom datiranom sredinom muharrema 977/ juna 1569. godine, osnovao je u rodnom gradu medresu.⁶

Za potrebe te medrese nabavio je i uvakufio do sada nepoznat broj rukopisa i tako ustanovio prvu poznatu biblioteku u Foči. Neki rukopisi iz prvog fonda ove biblioteke sačuvani su do danas. Na njima se nalaze bilješke koje ukazuju na to da je djelo pripadalo vakufu Memišah-bega.

Bilješke nisu jednoobrazne, kao kod većine drugih vakifa, što ukazuje na to da rukopisi nisu uvakufljeni u isto vrijeme i da su ove bilješke pisane nakon vakifove smrti. U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke čuva se sedam

⁵ Mehmed-beg, Memišah-beg, rodom je iz Foče. Spominje se kao zaim i alajbeg Bosanskog sandžaka. Bio je i nazir carskih mukata u Hercegovačkom sandžaku. Godine 1580. imenovan je prvim defterdarom novoosnovanog Bosanskog pašaluka. Istu dužnost obavljao je kasnije i u Temišvarskom pašaluku, te je ostao poznat i pod nadimkom Defterdar-paša. Prije 1569. godine u Foči je podigao džamiju i medresu. Umro je u Foči i ukopan u dvorištu svoje džamije 993/1585. godine. Na nekim rukopisima spominje se kao Memišah-beg efendi, što ukazuje na to da je pripadao ulemanskom staležu (GHB, R-281, fol. 1a). U našoj literaturi ime ovoga vakifa se piše u više varijanti i to kao Memi Šah beg, Memišah-beg i Memišahbeg.

⁶ Prepis vakufname čuvao se u Orijentalnom institutu u Sarajevu (Acta turcica br. 7645), a prevod je objavljen u: "Vakufnama fočanskog nazira i zaima hadži Mehmed-bega, sina pokojnog Ali-bega, iz 1569", *Vakufname iz BiH (XV i XVI st.)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., str. 151-157. S obzirom na to da u prepisu nedostaje ime vakifa, na osnovu drugih pokazatelja istraživači su mišljenja da se radi o vakufnami njegove medrese (v. Bejtić, Alija, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, /separat iz godišnjaka *Naše starine*, III-IV/1956-7, Sarajevo, 1957, str. str. 42).

kodeksa, s isto toliko djela, koji su bili dio prvog fonda Memišah-begove biblioteke.⁷

Godine 971, odnosno 1564., Memišah-beg je uvakufio drugi svezak tefsira pod nazivom *Ma'ālim at-Tanzīl ili Tafsīr al-Bağawī*. Naknadno je dopisana bilješka u kojoj je naznačeno da je rukopis vakuf Memišah-begov, koji je ukopan u Foči u ejaletu Bosna.⁸ Identična bilješka se nalazi i na prvom svesku komentara *Keššāfa*, pod naslovom *Šarḥ al-Kaššāf*.⁹

Djelo *aš-Šifā bi ta'rīf ḥuqūq al-Muštāfā* (R-130, fol. 1a) uvakufio je za "učenjake koji se bave hadisom" (للمعلماء المشتغلين بعلم الحديث), pod uvjetom da se ne smije iznositi iz Foče. Bilješku o uvakufljenju napisao je i svojim pečatom ovjerio fočanski kadija Mustafa, sin Ibrahimov, nakon vakifove smrti, jer se on u njoj oslovljava kao merhum.¹⁰

Zamahšerijev komentar Kur'ana, pod nazivom *al-Kaššāf*, Memišah-efendi uvakufio je za grad Foču. Drugih podataka o ovom uvakufljenju nemamo¹¹, dok za komentar hadiskog djela *al-Miṣbāh* nalazimo bilješku da ga je uvakufio Memišah-efendi za Atik džamiju u gradu Foča.¹² Preostala dva djela odnose se na komentar Buharijeve zbirke hadisa¹³ i obimnije djelo iz islamske etike, odnosno propovijedništva, protkano sufijskim učenjem.¹⁴

Iz ovih bilježaka vidimo da nema jedinstvenog ekslibrisa biblioteke Memišah-begove medrese. Nejasna je i odredba vakifova da se djela uvakufliju za ulemu određenog zanimanja, pod uvjetom da se ne iznose iz grada, što, opet, biblioteku čini javnom, a ne zatvorenom za jednu ustanovu ili grupu učenika.

⁷ GHB, R-130, R-281, R-289, R-341, R-342, R-344, R-598.

⁸ (وقف حسبة لله في 971 من أوقاف مميشاه بك المرحوم المدفون بقصبة فوجه بايالت بوسنة) GHB, R-341.

⁹ GHB, R-344, fol. 1a.

¹⁰ الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين أما بعد تمّا وقف مميشاه أفندي المرحوم هذا الكتاب المستقى كتاب الشفا (...) حسبة لله العظيم للمعلماء المشتغلين بالعلم الحديث بشرط أنّه لا يخرج هذا الكتاب من بلدة فوجه الخمية ويهب ثوابه لروح واقفه ولروح والده وفقاً صحيحاً شرعياً مرعياً ولما نظرت هذا الكتاب فوجدته ذا القدر العظيم والوقف الجسيم صحّ عندي ووضح لديّ وحكمت بصحته حرّره العبد الفقير مصطفى بن إبراهيم القاضي بمدينة مزبوره صينيت عن البليه غفر لهما
GHB, R-130.

¹¹ (وقف مميشاه أفندي بمدينة فوجه) GHB, R-281.

¹² (وقف في سبيل الله المحفوظ در جامع عتيق في بلدة فوجه) GHB, R-289.

¹³ (الكواكب الدراري شرح صحيح البخاري) GHB, R-598.

¹⁴ (كتاب الروضة . روضة العلماء) GHB, R-342.

Vakufljenje knjiga za širi krug čitalaca Foče jasno svjedoči o interesu za knjigom, te potvrđuje konstataciju Evlije Čelebije da su djeca u Foči “vrlo bistra i oštroumna, pa su napamet naučila mnoge knjige u stihovima”.¹⁵ U ovim zaviještanjima možemo prepoznati neku vrstu modernih bibliobusa, koji široj populaciji, u odnosu na onu koncentriranu u obrazovnim zavodima, nude i namjenjuju knjigu. Memišah-begova biblioteka je imala bibliotekara (*hafizul-kutuba*), kome je dato u obavezu da brine i o ovim knjigama, rezerviranim za pobornike znanosti na širem području Foče. Memišah-begova biblioteka bila je mjesto i za prepisivanje rukopisa. U Köprülü biblioteci u Istanbulu čuva se primjerak komentara *Beharistana*. Komentar je napisao Šem’i (Mawlānā Muṣṭafā Šam’ī, umro poslije 1009/1600), a prepisao u medresi Memišah-begovoj u Foči Osman, sin, Hasanov.¹⁶ Da je Foča bila žarište prepisivanja, nabavke i širenja knjige, posebno u prvim stoljećima osmanske uprave u Bosni, potvrđuje i činjenica da prvi zadokumentovani prepisivač iz Bosne potječe upravo iz ovoga grada, a riječ je o izvjesnom Muhjiddinu Fočewiju, koji je 905. hidžretske odnosno 1500. godine prepisao djelo iz tefsira u Novoj medresi u Jedreni. Rukopis se danas čuva u Biblioteci Topkati saraja u Istanbulu.¹⁷

Iz druge polovine XVI stoljeća sačuvalo nam se još nekoliko rukopisa, koji su uvakufljeni u Foči. Ša’ban-efendija, sin Osmanov, kadija i muderis u nekoj od fočanskih medresa, uvakufio je komentar Sudijeva *Gulistana*, za pobornike perzijske književnosti i odredio da ga čuva bibliotekar Memišah-begove medrese. Uvakufljenje je potvrdio (ovjerio) Mehmed, sin Muhamedov, zamjenik vojnog kadije, 1028/1619. godine.¹⁸ Napominjemo da je ova bilješka pisana 23 godine nakon smrti autora ovoga djela. Na istom rukopisu nalazi se bilješka da je

¹⁵ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo, 1996, str. 410.

¹⁶ Ramadan, Şeşen, *Köprülü kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, Istanbul, 1406/1986., sv. III, 448, str. 204. Ovaj prepisivač je, po svemu sudeći, iz Čajniča. Prepisao je više kodeksa i to u drugoj polovini XVII stoljeća (GHB, R-1787, 3982,1-2; Haso Popara, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa svezak drugi*, London – Sarajevo 1433/2011 (*Arhiv Sarajevo*), R-93; Orijentalni institut u Sarajevu (OIS), 448, Muhamed Ždralović, *Prepisivači*, op. cit. II, str. 81).

¹⁷ Navedeno prema: Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arebičkim rukopisima*, sv. I, Sarajevo, 1988, str. 220.

¹⁸ *تَمَا وَقَفَ الرَّجُلُ الْمَدْعُو شُعْبَانُ بْنُ عَثْمَانَ الْقَاضِي (...) حَسْبَةَ اللَّهِ الْعَظِيمِ وَلِمَرْضَاتِ رَبِّهِ الْكَرِيمِ لِمَتَوَعِّلِينَ الطَّالِبِينَ الْمَشْغُولِينَ بِالْعِلْمِ الْفَارِسِيِّ بِشَرَطِ أَنْ لَا يَخْرُجَ هَذَا الْكِتَابُ مِنْ بَلَدِنَا وَيَحْفَظْهُ حَافِظُ كُتُبِ مِمِّشَاهُ بِكَ الْمَرْحُومِ رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَى مَنْ طَالَعَ هَذَا الْكِتَابَ وَيَهْبِ ثَوَابَهُ لِرُوحِ وَاقِفِهِ وَلِرُوحِ وَالِدِهِ وَفَقَا صَحِيحًا حَكَمَتْ بِصَحْتِهِ وَلِزُومِهِ وَأَنَا الْفَقِيرُ مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمَأْمُورُ بِأُمُورِ الْعَسْكَرِيَّةِ خَلَاةً تَحْرِيرًا فِي الْيَوْمِ الْخَامِسِ عَشَرَ مِنْ شَوَّالِ الْمَكْرَمِ لِسَنَةِ ثَمَانٍ وَعَشْرِينَ وَأَفْ*
GHB, R-1123.

spomenuti Ša'ban-efendija, kao kadija Foče, uvakufio ovaj rukopis. Njegov vakuf kasnije je legalizirao zamjenik kadije u Foči Derviš, koji je, također, bio zamjenik vojnog kadije. Ša'ban-efendija je na sličan način uvakufio još jedan primjerak Sudijevog komentara *Đulistana*. Djelo je prepisao Omer, sin Huseinov, Bošnjak, u isto vrijeme kada je i uvakufljen, znači 1030/1620-21. godine u Ali-pašinoj medresi, koja se nalazila na lokalitetu Tophane. Smatramo da je riječ o fočanskom lokalitetu i potvrdi da je osim Memišah-begove, krajem XVI stoljeća postojala i Ali-pašina medresa u Foči.¹⁹

Ša'ban-efendija je bio ključna figura u radu Fočanskog skriptorija za prepisivanje i umnožavanje knjiga u ovom periodu. Naime, u ovom skriptoriju prepisao je djelo iz islamskog prava (*fiqh*), poznato pod naslovom *Šadr aš-Šarī'a*. Primjerak ovog djela podijeljen je u šest svezaka, a na njegovom prepisu planski je radilo 25 obrazovanih ljudi Foče. Prvo se okupila ekipa dobrotvora, odnosno vakifa, koji su pokrenuli i finansirali rad na prepisivanju ovoga djela. Ovi vakifi su bili uglavnom imami, hatibi i mujezini fočanskih džamija, kao i drugi ugledni i bogati pojedinci ovoga grada. Među ulemom spominju se Ibrahim Halifa, imam džamije šejh Piri, Ali Čelebi, imam Aladže, Osman Halifa, mujezin Hamza-begove, Ibrahim Halifa, hatib Mustafa-pašine, Muhjedin, imam Memišah-begove, Husam Halifa, imam hadži Seferove i još jedan Ibrahim Halifa, hatib Sultan Bajezidove džamije u Foči. Korekturu svih prepisa obavio je Ša'ban-efendija, muderis u Foči. Prepisivačima je dato u zadatak da prepisu po jedan dio ovoga djela. Na kraju je svaki od vakifa svoj dio uvakufio, a prepisani dijelovi objedinjeni u jedan primjerak od 6 svezaka. Prepis je završen krajem mjeseca rebiul-evvela 996/odnosno februara 1588. godine.²⁰

Zbirku vjerodostojnih hadisa *Mašāriq al-anwār an-nabawīyya min šuḥāḥ al-aḥbar al-muṣṭafawīyya* uvakufio je ugledni hadži Murteza-aga sin Muhamed-begov (Murtaḍā-aga b. Muḥammad), za potrebe učenika i uleme Foče. Knjigu je predao na čuvanje i brigu muteveliji muderisu Muhamed-efendiji i njegovim nasljednicima 1000/1591. godine.²¹

¹⁹ GHB, R-741.

²⁰ Više o radu skriptorija vidi: Kasim Dobrača, "Skriptorij u Foči u XVI stoljeću", *Analī Gazi Husrev-begove beblioteke*, Sarajevo, 1972, knj. I, str. 67-74.

²¹ اشيو قطعہ مبارکہ درکاه عالی متفرقه لردن قدوة الاماجد والاکارم زبدة الاعالی والاعظم الحاج مرتضى آغا بن محمود بيك حسبة الله تعالى وحسبة لروح رسول

Prometovanje knjigom u ovom gradu nije prestalo ni u kasnijim stoljećima osmanske uprave u Bosni. Možda nije bilo tako intezivno kao u vrijeme dok je ovaj grad bio sjedište Hercegovačkog sandžaka, ali interes i potreba za knjigom nisu prestajali. Za potvrdu ovakve konstatacije navedimo primjer rukopisa koji se danas čuva u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. Djelo *Skupocjeni dragulji u rješavanju pravnih pitanja i načela (al-Farā'id fi hall al-masā'il wa al-qawā'id)* napisao je Fočak, Mustafa-ef., sin Sulejmana, sina Jusufova, Bali-zade, 67. po redu šejhul-islam. O ovom autoru iscrpne podatke dao je kolega hafiz Haso Popara.²² Ovdje ćemo tretirati samo bilješku ispisanu na naprijed spomenutom rukopisu.

Na prvom zaštitnom listu ovoga djela nalazi se bilješka autora iz treće dekade mjeseca zul-hidžeta 1056/1647. godine, a ispod nje napomena: "Vakuf autora, Mustafa-ef. Bali-zade-a u gradu Foči." / *Waqf Muṣṭafā-efendī aš-šahīr bi Bālī-zāde, al-mu'allif (...) bi madīna Foča*.²³

U nizu vakifa knjige u Foči i za Foču spomenimo i Osman-agu, sina Mehmedova, koji je nepoznate godine uvakufio četverotomni komentar Bejdavinom tefsiru Kur'ana, čije je prepisivanje završio Ali Šejh-zade (Šehović) 1099/1688. godine, a trajalo je duže nego obično zbog predavanja koje je prepisivač držao svake sedmice u Sultan Bejazidovoj džamiji u Foči.²⁴

Bejdavijev komentar Kur'ana *Anwār at-tanzīl wa asrār at-ta'wīl* uvakufio je hercegovački muteselim Bećir-paša Čengiće, sin Durmiš-paše, u Foči 1147/1734. godine učenim ljudima i muderisima grada Foče, pod uvjetom da se ne može iznositi iz ovoga grada i da onaj ko pročita ovaj tefsir prouči kur'anske sure *al-Fatiha* i *Ihlās* te *salavat* pred dušu vakifa. Vakufska bilješka je ovjerena pečatom Bećir-pašinim, a datirana je tri godine prije njegovog odlaska na Krim na čelu bosanske

الله لواء هرسكده واقع قصبه فوجه طلبه سنه وعلماسنه وقف وحبس ايديوم ومتولي نصب اتدوكي مدرّس محمد أفندي به بعده اولادنه تسليم ايديوم وامور وقفده لازم اولان شرائط كما ينبغي رعايت اولنمش در من بعد افراد آفريده دن بر فرد تبديل وتغيير قيلرر اولمز الى ان يرث الله الأرض ومن عليها وهو خير الوارثين واجر الواقف على الحى الكريم جرى ذلك وحرر في سلك شعبان المعظم لسنة ألف
GHB, 241.

²² Haso Popara, "Bošnjaci su imali dva šejhu-l-islama", *Preporod, islamske informativne novine*, XXXVI, br. 6/824, Sarajevo (15. mart 2006.), str. 26-27.

²³ (وقف مصطفى أفندي الشهير ببالي زاده المؤلف روح الله تعالى روحه وتقتل حساناته بمدينة فوجه) NUB, R-312.

²⁴ GHB, R-194-197.

vojske²⁵ “koju je odveo pod Oziju gdje je našao smrt s više hiljada Bošnjaka mjeseca rebiul-evvle 1150/ 1737. godine”.²⁶

Iz naprijed navedenog zaključimo da je vakufljenje knjige u Foči bilo intenzivno, posebno u vrijeme dok je ona bila sjedištem hercegovačkog sandžakbega. Ovdje smo, na osnovu vakufskih bilježaka, zadokumentovali 20 uvakufljenja. Riječ je o referentnoj literaturi, klasičnim udžbenicima, najvećim dijelom na arapskom jeziku, uvakufljenim od strane fočanskih dobrotvora ulemi i drugim ljubiteljima knjige u Foči. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da je ovo samo mali dio rukopisa koji su preživjeli turbulentna vremena ratova, požara, poplava i drugih nedaća koji su zadesili Bosnu i Hercegovinu u posljednja dva stoljeća.

²⁵ وقفت هذا التفسير الشريف لمرضات الله تعالى لينتفع العلماء المدرسين في مدينة فوجه وشرط ان لا ينقل من هذه المدينة وشرط لمن يقرء هذا التفسير الشريف أن يقرأ (فاتحة الكتاب وسورة الاخلاص مع صلوات الشريف ويهب ثوابه لروح واقفه أعني أبو بكر ياشا ابن طور مش ياشا غفر الله له ولوالديه ولمن قرأه وجميع المؤمنين والمؤمنات (حزره في شهر محرم الحرام سنة سبع وأربعين ومائة وألف GHB, R-314.

²⁶ Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Sarajevo, 2007, str. 459.

Ismet Dizdarević

PSIHOLOŠKE OSNOVE UNIŠTAVANJA VJERSKIH I VAKUFSKIH OBJEKATA

“U činovima rušenja i skrnjavanja vakufskih vrijednosti utkani su ishodi zlih namjera nasilnika. Tvorci, nositelji i izvršitelji zla su ispoljili svoju osobnu, agresivnu prirodu, podsticanu i oblikovanu predrasudama i stereotipima o naravima Bošnjaka i njihovim tradicionalnim kulturnim, posebno vjerskim i vakufskim vrijednostima.”

PSIHOLOŠKE OSNOVE UNIŠTAVANJA VJERSKIH I VAKUFSKIH OBJEKATA

Ranija i sadašnja istraživanja ukazuju na zorne tragove rušenja vakufskih i islamskih objekata. Ti rezultati, ustvari, pokazuju da su rušenje ili obezvjeđivanje islamskih i kulturnih vrijednosti bili prisutni u ranijim vremenima bosanskohercegovačke povijesti, ali i da su izrazitiji bili u posljednjim decenijama 20. stoljeća, i to u dva vremenska perioda: u prvom od 1941. do 1945. godine i u drugom od 1992. do 1995. godine. Argumentirani stav, kojeg je 14. marta 2012. godine na televiziji AL-JAZEERA izrekao poznati istraživač, profesor arheologije, historije i historije umjetnosti Enver Imamović, vrlo je uvjerljiva ilustracija rušilačkog ponašanja agresora. Prof. Imamović ističe da "rat koji je vođen u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, pored ogromnog broja ljudskih žrtava, također je desetkovao njeno kulturno-historijsko nasljeđe. U najvećem postotku stradali su vjerski spomenici, prvenstveno oni koji su pripadali bošnjačkom narodu i islamskom graditeljskom nasljeđu. Ovu činjenicu ne treba zanemariti kada se govori o karakteru proteklog rata, tim više što se to dešavalo na kraju 20. stoljeća i u srcu Evrope. Prema nekim evidencijama, srušeno je 614 džamija, 557 mesdžida, 954 mekteba, 1.425 vakufska objekta, 90 turbeta, 15 tekija... što jasno govori koja je ideologija i politika iza toga stajala i ko su bili naredbodavci po čijim je direktivima to učinjeno". Autor ne ostaje samo na konstatacijama o velikim razmjerama rušilaštva, već i indirektno, opisom vremena i toka rušenja Ferhad-pašine džamije i miniranja turbeta njenog graditelja u Banjoj Luci, ukazuje na važne psihološke dimenzije

ovog zločina. Ustvari, on otkiva da je čin rušenja Ferhadije i striktno, nemilosrdno i zlurado ponašanju neposrednih realizatora rušenja *očiti dokaz postojanja genocidne i kulturcidne namjere ideologa velikosrpskih državnih pretenzija*.¹

Ranija i sadašnja teorijska i empirijska istraživanja prof. dr. Šemse Tucakovića² omogućavaju temeljan i pouzdan uvid u uzroke i posljedice genocida i kulturocida. Na osnovama analize rezultata njegovih istraživanja moguće je doći do istinitih spoznaja o stravičnim dmenzijama rušilačkog ponašanja agresora, i to ne samo historijskim i kulturološkim, već i psihosocijalnim. U opisu materijalnih spomenika kulture Bošnjaka-muslimana istočne Bosne, koji su uništeni u toku Agresije 1991-1995. godine, autor ističe da je pokretačka snaga velikosrpskog hegominizma "uvijek bila beskrajna mržnja prema svemu što je bošnjačko i bosansko, prema svemu što podsjeća na viševjekovno prisustvo jednog naroda koji je stoljećima u dolini Drine ostavljavao tragove svog stvaralaštva na ekonomskom, kulturnom i, uopšte, civilizacijskom planu." (Tucaković. Š., 2012:9)

U knjizi *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini* docent dr. Fikret Bećirović razmatra problematiku višestoljetnog razvoja bosanskohercegovačke kulture, u kojoj su duboko utkane kulturne vrijednosti islamskih i vakufskih objekata i argumentirano dokazuje očuvanost autentičnosti bosanskohercegovačke kulture, i pored nastojanja raznih civilizacija da njenu osobitost ospore. U tim procesima, umjesto da se jača identitet po osnovu toposa i zajedničkih kulturno-historijskih obilježja, od njega se svjesno udaljava, hiperaktivno prihvatajući kulturne obrasce kulturno-civilizacijskih srodnika lijevog i desnog nam susjeda, dok se istovremeno Bošnjacima, koji su konačno "dobili" naciju baziranu na bosanskom identitetu, uporno osporava to pravo. Nakon uvjerljivih argumentiranih opisa i konstatacija o karakteristikama stoljećima opstajano suživota različitih kultura, o duhovnoj snazi i ljudskoj veličini koja je

¹ Na izuzetno veliki broj uništenih vakufskih objekata ukazuje i Suad Mahmutović u tekstu "Višedecenijsko uništavanje vakufa" (Novi mualim, 2007), činjenicama da je "od 1425 prijeratnih vakufskih objekata, 345 su srušili Srbi, a 60 Hrvati. Oštećeno je 149 vakufskih objekata. Od 195 prijatnih krajiških džamija 87 je uništeno, a 10 teško oštećeno. Od 49 mekteba, srušeno je 12. Od 191 imamske kuće, do temelja je srušeno 86, a pet je teže oštećeno. Uništeno je 6 poslovnih zgrada Odbora IZ-e."

² Rezultati naučnih istraživanja prof.dr. Šemse Tucakovića sadržani su u njegovim knjigama: *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945*. (El-Kalem, Sarajevo,1995), *Kulturocid na Drini* (Futur Art, Sarajevo, 2012.) i *Prešućeni genocid* (Amos Graf, 2013)

iz toga izrastala i koja je opstajala u vremenima društvenih sukoba, u vremenima u kojima je carovalo nasilje i životne nevolje, docent dr. Fikret Bećirović *se zgražava na tokove i ishode zločina genocida nad Bošnjacima, posebno grozomornog, izvršenog u julskim danima 1995. nad Srebreničanima*. Svoje viđenje i sud o zločinu genocida nad Bošnjacima iskazuje detaljnim opisom strahomornog genocida i sadašnjeg njegovog nastavka izraženog u vidu poricanja ovog ljudski sramnog, zločinačkog čina. Šta su nasilnici htjeli svojim hegominističkim planovima i genocidnim namjerama, svojim nacionalističkim pretenzijama reljefno je, u zaključnim razmatranjima, ukazao autor stavom da je "u takvom nacionalistički naoštrenom ambijentu prvi udar bio je na bh. identitet i kulturu, jer je za planirane podjele trebalo izgraditi novi homogeni identitet prije svega u kulturi, ideologiji, svjetonazoru i jeziku, zatim je trebalo prekrojiti bh. povijest, te praktično stvoriti velike kulturne distinkcije do 'usijanja'." (Bećirović, F., 2013, str.405)

Zle namjere utkane u zlim postupcima

U činovima rušenja i skrnjavanja vakufskih vrijednosti utkani su ishodi zlih namjera nasilnika. Tvorci, nositelji i izvršitelji zla su ispoljili svoju osobnu, agresivnu prirodu, podsticanu i oblikovanu predrasudama i stereotipima o naravima Bošnjaka i njihovim tradicionalnim kulturnim, posebno vjerskim i vakufskim, vrijednostima. Zabludom o sebi, kao "uzvišenim" "nebeskim bićima", rušitelji iskonskih islamskih vrijednosti su sebe uvjeravali *da zlo koje čine (genocid, kulturcid i urbicid) nije zlo, već pravedno djelo*, djelo koji podstiču i odobravaju glavni podstrekaši ubijanja i rušenja – ideolozi velikodržavnih teritorijalnih pretenzija, vlastodršci, ugledni akademici i visoki dostajnstvenici pravoslavne crkve. Koja su i kakva ponašanja ispoljili odani poslušnici monsturne ideologije velikosrpstva, nasilnici kada su rušili Aladža džamiju, zadužbinu Hasana Hazira, "remek djela graditeljske aktivnosti" u osmanskom periodu, cvijetu višestoljetnog neimarstva u ovom mjestu? Šta su egzekutori, u svojoj primitivnoj svijesti, doživljavali nakon njenog temeljnog razaranja, izvršenog paljenjem stotinu kilograma najrazornijeg dinamita? Očito je da su, u svom grozomornom činu, u svojoj, na mitu o "nebeskom narodu" formiranoj, svijesti i na stoljećima usađivanim zabludama o pravoslavnoj vjeri kao jedinoj pravoj, božanskoj vjeri, doživjeli ovaj kriminalni čin ne kao zločin, već kao "pravedan", "ispravan" postupak, kao "osvješćivanje" i "ohrabrenje" Bošnjaka, za

njihov izbor “ispravnog puta”, ustvari, za “vraćanje poturica svojoj pradjedovskoj vjeri”, pravoslavlju. Prof. dr. Šemso Tucaković jasno pokazuje koliko su se, *mržnjom opijeni*, srpski rušitelji radovali, organiziranjem svečanosti na kojoj je sknaviteljima i rušiteljima vjerske i kulturne svetinje odati priznanje za doprinos *srpskom junaštvu i srpskom duhu*. Konstatacija Šemse Tucakovića otkriva psihosocijalnu pozadina ovog neciviliziranog, zlog ponašanja nasilnika, otkriva, zapravo, u strukturama ličnosti rušitelja i srknavitelja istinskih orijentalnih vrijednosti, osobno *zadovoljstvo* od izvršenog čina uništavanja, od učinjenog zla. Erich Fromm u analizi ljudske prirode ističe da “čovjek često djeluje okrutno i destruktivno, čak i u situacijama u kojima nije u uvjetima jata ili krda. Destruktivnost i okrutnost mogu u njemu izazvati osjećaj jakog zadovoljstva: mase ljudi može iznenada zahvatiti požuda za krvlju. Pojedinci i grupe mogu imati karakternu strukturu koja ih tjera na žudno čekanje – ili stvaranje – situacija koje dopuštaju izražavanje destruktivnosti... Čini se da samo čovjek nalazi zadovoljstvo u destruiranju života, bez bilo kakvog drugog razloga ili svrhe do same destrukcije. Općenito rečeno, izgleda da je samo čovjek destruktivan izvan cilja obrane ili postizanja onoga što mu je naređeno” (Fromm, E., 1980:12). Zadovoljstvo od destruktivnih djela rušitelja i sknavitelja vakufske imovine ispoljeno je ne samo zbog njihove destruktivne *sklonosti već i zbog poslušnosti autoritetima – naredbodavcima i vjerskim podstrekačima – visokim crkvenim dostojanstvenicima*. Rušitelji veličanstvenog arhitektonskog zdanja nisu doživjeli čin zla kao zlo, već kao dobro, ne kao zločinačko djelo već kao pravedno, ne kao barbarsko, već kao časno, moralno ponašanje.

U objašnjavanju rušilačkog ponašanja istraživači iz različitih, pretežno društvenih i humanističkih, naučnih disciplina ukazuju na različite njihove uzroke: ekonomske, povijesne, politološke, sociološke, kriminološke. Sigurno je da su ovi uzroci važni razlozi barbarskog ponašanja rušitelja i sknavitelja džamija i vakufskih zadužbina. Važni su, ali objašnjavati necivilizirane postupke samo na osnovu ovog ili onog uvjeta koji djeluje izvan ličnosti čovjeka, znači tumačiti ova složena zbivanja *jednostrano*. Čovjek jeste produkt okolnosti u kojima se nalazi, ali ono što se dešava izvan njega *prelama se u njegovoj svijesti* i dobija značenje koje je produkt i njegovog doživljaja. Ustvari, ne *treba zaboraviti značajna istraživanja socijalnih psihologa i psihologa ličnosti koji ukazuju na važnost osobina ličnosti rušitelja, a naročito na dvije crte ličnosti, na agresivnost i poslušnost*.

Agresivne namjere i agresivni postupci rušitelja

Agresivno ponašanje, individualno ili grupno, uvjetuje nepoželjno socijalno ponašanje, ponašanje koje je "karakterizirano negativnim djelovanjem prema objektu koje dovodi u pitanje integritet objekta odnosno njegove vrijednosti i interese." (Bosanac, M., Mandić, O., Petković, S., 1977). Agresivno ponašanje je, u svojoj unutrašnjoj biti, ili *neprijateljsko ili instrumentalno*. Ispoljava se u verbalnom, a, nerijetko, i u fizičkom napadu na drugog pojedinca ili i na društvene grupe koje, agresivni pojedinac, doživljava tuđim ili "opasnim" za njega ili za društvenu grupu kojoj pripada. U užem psihološkom određenju, agresivnost se definira kao "osobina interpersonalnog reagiranja karakteristična za socijalno ponašanje neke osobe. Relativno je trajna i stabilna osobina koja usmjerava ponašanje u različitim socijalnim situacijama, a očituje se u doživljaju srdžbe i bijesa, u lakom nalaženju brojnih ciljeva za direktni i indirektni napad, u svadljivosti, negativizmu i prkosu prema autoritetima." (Petz, B., 2005)

U odgovoru na pitanje zašto, kada i kako dolazi do agresivnog ponašanja pojedinaca i (ili) grupa pojedinaca, psiholozi ukazuju na veliki broj psihosocijalnih činilaca koji uvjetuju takvo ponašanje. Između njih, u stručnoj literaturi se najviše govori o *individualnim predispozicijama za agresivnost, nepovoljnim psihosocijalnim okolnostima i o negativno podsticajnim opće društvenim stanjima*. Teorijska i empirijska istraživanja psihologa o korijenima, manifestacijama i individualnim razlikama pokazuju da su psiholozi saglasni da su individualne razlike, u tumačenju **agresivnosti** kao osobine ličnosti, naučno i iskustveno potvrđene, ali nisu saglasni o **omjeru** uticaja nasljednih i sredinskih determinanti u njenom nastanku i razvoju. Jedni tvrde da je agresivnost genetski određena, pa je, prema tome, normalno očekivati da je posjeduje svaki čovjek. Rađamo se s njom, njeno ispoljavanje je nužno, a ne slučajno i situaciono. Ukazuje se na različita objašnjenja uticaja nasljednih faktora među kojima su najčešće isticana shvatanja o hereditarnoj uvjetovanosti agresivnosti koja su sadržana u učenju etnologa Lorenza, u gledištima tvorca psihodinamske teorije S. Freuda, kao i u ranijim i sadašnjim psihološkim tumačenjima motivacionih izvora agresivnosti. Drugi daju veliki primat faktorima **učenja**, a nasljednim faktorima mali ili skoro nikakav.

U stručnoj literaturi se ukazuje na to da se jedno i drugo gledište može, uvjerljivim argumentima, braniti. Mi nismo skloni da se priklonimo jednom

ili drugom gledištu, iako su psiholozi obično opredjeljuju u jednom ili drugom smjeru. Pouzdanije objašnjenje korijena agresivnosti, posebno **neprijateljske**, podrazumijeva primjenu spoznaja iz oba naučna pristupa. U okviru ovakvog sintetičkog pristupa, opravdano je tvrditi da nasljeđe određuje stepen **latentne agresije, a učenje (sredina) modelira, inhibira ili stimulira latentnu agresivnost**. To znači da je, u tumačenju geneze razvoja agresivnosti (i neprijateljske i instrumentalne), kao crte ličnosti, prisutan uzajamni uticaj svega onoga što pojedinac doživljava ili uči u svom životnom prostoru i onoga što je rođenjem donio u svom "genetskom kodu." Postojanje genetske predispozicije je samo mogućnost da određeni pojedinac ispolji potrebu da drugog čovjeka zlostavlja, muči i ubija ili, pak, da mu, uništavanjem vrijednosti s kojima se identifikovao (vjerskih, kulturnih, općih imovinskih) nanosi zlo, da ga "ogoli" i učini bezvrijednim. U određenim vremenima i u posebnim društvenim okolnostima može se ispoljiti u najstrašnijoj formi, u formi **genocida**, u potrebi progona i ubijanja nevinih ljudi samo zato što pripadaju drugoj **vjeri, naciji ili rasi**. Iako se predispozicija za agresivnost može dovesti u vezu sa strahotnim mučenjem i ubijanjem, s razaranjem i uništavanjem dobara pojedinaca ili društvenih grupa, ipak u tumačenju prevladavanja agresivnih poticaja se ne smije biti jednostran. *Kada, zapravo, pojedinac ili grupa pojedinaca ispolje agresivno ponašanje ne možemo biti kategorični u zaključku da je ovo ponašanje produkt njihove biološke determiniranosti i programiranosti za takvo ponašanje. Njihove agresivne reakcije nužno je tumačiti i uticajima onoga što su naučili u svojim kulturnim sredinama, što su usvojili od drugih oponašanjem, što su iskustveno spoznali da se takvo ponašanje "najviše isplaćuje."* U atmosferi, predrasudama i stereotipima zasićenoj atmosferi, u okolnostima izrazitom mržnjom i netolerancijom prema drugom usmjerene psihološke progande, bilo je moguće očekivati "buđenje latentne agresivnosti" i intezivirati uvjerenja da su za sve nevolje srpskog naroda od kosovske bitke do danas krive "poturice". Podsticanju i usmjeravanju agresije mnogo su doprinijeli mediji koji su, u skladu sa ciljevima agresivnih velikosrpskih pretenzija, prezentirali sve one sadržaje koji su opravdavali ispoljavanje agresivnog ponašanja. Ustvari, određeni medijski sadržaji, u "pogodnoj" društvenoj atmosferi, podsticali su i usmjeravali *latentni agresivni potencijal u smjeru destrukcije*. U atmosferi zasićenoj intenzivnom psihološkom propagandom, realno je bilo očekivati da će proces manipulacije koji je i ranije, u povijesti Srba, bio prisutan u procesima usađivanja mitova o sebi, o sebi kao časnom,

miroljubivom i bogobojažljivom narodu i o pravoslavnoj vjeri kao jedinoj pravoj vjeri, ići putem obezvrjeđivanja i negiranja Bošnjaka, posebno njihovog islamskog identiteta i opravdanosti rušenja vakufskih zdanja i džamija. Opravdavanje i zlih namjera i zlih postupaka se doživljavalo kao odanost domovini, kao patriotski čin, kao odbrana vlastitog naroda od drugih, koji “žele njih da unište.” Psihološkom propagandom utiskivano je u svijest naroda *osjećanje superiornosti, nacionalne uzvišenosti i vjerske pravovjernosti*. U takvim okolnostima, ustvari, iz propagandom aranžiranih uvjeta, izrastali su potencijalni nasilnici koji su svoje agresivne pobude i aktivnosti, “opravdavali” “mržnjom” i “neprijateljskim namjerama” pripadnika drugih naroda.

Prof. dr. Rudi Supek, socijalni psiholog, na temelju analize sadržaja i intencija fašističke propagande, tvrdi da se, u nacionalistički obojenim sadržajima, potencira **oštećenost** (drugi nas oštećuju lažima, krađom, pljačkom...), **zavjera** (drugi su prodrli u cijeli sistem društvenih institucija da bi uništili nas), **biološka ugroženost** (žele svim sredstvima da razjedine moj narod, da ga iznutra potkopavaju, da ga pripreme za iščezavanje), **ideološki alarm** (moj narod je naivan i pošten i ne vidi ono što mu se sprema i zato ga treba osvjestiti), **etnocentričnu superiornost** (moj narod je, po onom što jest i što je do sada pokazao, superioran, on treba da vlada drugim narodima, jer su oni slabi i loši), **masohizam ili sado-masohizam** (masama trebaju jake ličnosti, trebaju im vođe kojima će se pokoravati, a takve ljude ima samo moj narod) i **osveta i odmazda** (sve one koji ugrožavaju moj narod treba likvidirati, uništiti ne birajući sredstva, to nije samo poziv već i obaveza svakog pripadnika moga naroda). Ove spoznaje, davno izrečene, mogu se prihvatiti kao pouzdani izvori za tumačenje sadržaja i načina psihološke propagande prije i u toku Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Poslušnost autoritetima

Agresivnost pojedinca se, najčešće, ispoljava na dva načina: surovošću prema slabijima i nemoćnim, od kojih ne postoji opasnost, i poslušnošću prema moćnim pojedincima i (ili) moćnim institucijama i organizacijama. Izvršitelji destruktivnih djela “opravdavaju” svoje postupke “savjesnim” izvršavanjem *zahtjeva* formalnih ili neformalnih autoriteta, naređenja vlastodržaca, ideja istaknutih ideologa ili

“božanskih poruka” vjerskih dostojanstvenika. Verifikovane iskustvene spoznaje i rezultati eksperimentalnih istraživanja pokazuju da je *poslušnost autoritetima važan psihološki razlog destruktivnih ponašanja pojedinaca*. Rezultati eksperimentalnih istraživanja su potvrdili ono što su ispoljili ratni zločinci ili ono šta sada ispoljavaju teroristi: *spremnost pokorovanju zahtjevima ili zapovijestima nadređenih*. Zašto? Moguće je govoriti o brojnim razlozima, između kojih psihološki imaju primat. Strah od kazne se obično tretira važnim razlogom. Uticaj situacionih faktora može, prema situacionim teorijama zločina, uvjetovati sklonost pokorovanju autoritetima. U okviru osobinskog modela ličnosti poslušnost je moguće tumačiti kao *stabilnu i trajnu crtu ličnosti*. Pristalice osobinskog modela smatraju da ovaj model omogućava najpouzdanije objašnjenje zašto jedni pokazuju izrazitu poslušnost prema autoritetima, a drugi manju ili skoro nikakvu.

Poslušnost prema vladarima se tumači strahom od kazne koja slijedi za one koji su neposlušni prema onima koji imaju vlast, a time i moć vladanja nad većinom ljudi. Poslušnost koju ispoljavaju nositelji i izvršitelji zla prema pojedincima koji nemaju moć kažnjavanja, naprimjer, istaknuti naučnici, umjetnici, vjerski dostojanstvenici, moguće je objasniti izrazitom identifikacijom poslušnika sa strukturama njihovih ličnosti. Pojedinci su spremni da izvrše svaki oblik destrukcije, jer vjeruju da je njihov idol nepogrešiv, jer on “misli za njih”, jer ga mediji opisuju kao “jednog od nas”, kao “čovjeka iz naroda”, ali i kao slavnog naučnika ili umjetnika. Kolika je poslušnost prema autoritetima bila prisutna u priprema i izvršenju agresije, koliko su potencijalne ubice nevinih i rušitelji kulturnih vrijednosti Bošnjaka, vakufskih i vjerskih objekata, slijedili mišljenja i postupke istaknutih intelektualaca, posebno članova SANU, najbolje ilustruju stavovi “oca nacije”, slavnog književnika Dobrice Ćosića. U svojoj posljednjoj, autobiografskoj knjizi “Bosanski rat”, Dobrica Ćosić činjenice o agresiji i genocidu nad Bošnjacima interpretira u skladu sa svojim etnonacionalističkim uvjerenjem, ne otkriva, kako kaže, “istorijsku istinu”, već prirodu i smjer svoje mržnje prema drugom, prema ljudima druge nacionalnosti i vjere. Ponašanje i postupci izvršioca zla jasno pokazuju koliko su oni vjerovali da su njegove “istorijske istine” stvarne, iako su utemeljene na legendama, na mitu o Srbima kao “nebeskom narodu”, na mitu koji je stoljećima prenošen iz generacije u generaciju i kojeg je, u javno izraženim stavovima i “Bosanskom ratu”, Dobrica Ćosić iznosio

kao objektivnu istinu. Psihološka analiza visoko racionalnih, književno bogatih i praktično dosljednih pragmatičkih političkih stavova akademika, vidljivo donosi zaključak da “u interpretaciji događaja u kojima je autor važan politički akter”, Dobrica Ćosić ustvari ne otkriva “istorijsku istinu”, već prirodu i smjer svojih etnocentričkih stavova. On je uvijek ostao ono što stvarno jeste, ostao je priljezan nagomilanim i tradicionalno njegovanim mitovima o Srbima, kao uzvišenom, plemenitom i neagresivnom narodu, a o drugim narodima, posebno Bošnjacima je, najvjerovatnije je, razmišljao slično razmišljanju Biljane Plavšić o Bošnjacima kao “genetski kvarnoj skupini.” Njegova somnambulna opsesija pripisivanja drugima najgoreg, a sebi najboljeg se osjeća na svim stranicama hronološkim redom opisivanih ljudi i zbivanja u tim vremenima. Ono što želi Dobrica Ćisić da vidi, on stvarno vidi. (Dizdarević, I., 2013:272).

Poslušnost u izvršenju zla (ubijanja i rušenja kulturnih i vjerskih vrijednosti Bošnjaka) hvaljena je i podsticana odlikovanjima, nagradama i oprostima u crkvi. U stručnoj literaturi se ukazuje na poslušnost autoritetu kao psihološki značajnom podsticaju. Oni koji prihvataju autoritet vođe spremni su prihvatiti i njegovu ideologiju. Eksperimentalna istraživanja Stenli Milgrama o pokornosti autoritetu³ i teorijske studije Ericha Fromma i Alice Miller o pokornosti kao glavnom izvoru destruktivnosti validni su dokazi za ispoljavanje poslušnosti autoritetu. E. Fromm pokazuje da su pojedinci u Njemačkoj, u dobu Hitlerove autoritarne vladavine, bježali od slobode i pokorovali se vođi i (ili) grupi. U navođenju mogućih psihosocijalnih razloga rata Fromm ističe “drugi važan faktor mogućnosti rata je duboko uvriježen osjećaj poštovanja autoriteta i straha od njega. Vojniku je tradicionalno usađivan osjećaj da je slušanje vođa moralna i religijska obaveza, za čije bi ispunjenje morao biti spreman platiti životom. Da bi se slomila poslušnost,

³ Do kojeg stepena je pojedinac spreman na nasilje pod uticajem naređenja? U eksperimentalnoj situaciji “učitelj” je dobio zadatak da “kažnjava” učenika šokom. Šok se kretao od 15 do 450 volti. Iako se stalnim povećanjem šoka povećavao bol učenika, “učitelj” nije prekidao zadavanje boli. U raznim varijacijama jačine šoka broj pojedinaca koji su odbili da nanose bol je bio relativno mali. Čak 65% ispitanika je nastavilo davati šokove do najveće razine, do razine opasnog, žestokog šoka (425-450 volti). Eksperimentalni nalazi Stanley Milgrama su pokazali da je poslušnost običnih građana daleko veća nego što se obično misli. Samo 35% pojedinaca, “učitelja” je odbilo da zadaje najveću razinu šoka (od 425-450). Predviđanja psihijatarata, studenata i odraslih iz srednje klase o spremnosti na poslušnost pojedinaca bila su daleko ispod dobijenih eksperimentalnih rezultata. Na donjoj tabeli su prikazane relacije između očekivanih i stvarnih ponašanja “učitelja”.

bar kod znatnog dijela vojske i civilnog stanovništva, trebalo je otprilike tri ili četiri godine užasnog života u rovovima i porast uvida u činjenicu da ih njihovi vođe koriste za ciljeve rata koji nemaju ništa zajedničkog s obranom" (Fromm, E., 1980:37). E. Staub ističe: "Izraziti respekt autoriteta i jaka sklonost ka pokornosti druge (su) predisponirane karakteristike koje dovode do genocida i masovnog ubijanja. Očekivati je da će oni, najvjerojatnije, dovesti do neodgovornog ponašanja i do bezrezervnog služenja vođi. Ljudi koji su uvijek bili vođeni od snažnih autoriteta, kada se nađu u teškim vremenima, ne oslanjaju se na svoje vlastite sposobnosti. Njihova jaka potreba za podrškom čini ih podložnim grupi i njezinim vođama." (Staub, E., 1995., str.19)

Eksperimentalni dokazi o spremnosti većine ljudi na slijepu poslušnost malignom autoritetu reljefno pokazuju šta možemo očekivati od pojedinaca koji poslušnost shvataju kao poželjni stil ponašanja. Možemo, a naročito u planiranju i izvršavanju nasilja, očekivati najgore. Možemo u tokovima i ishodima djelovanja poslušnih pojedinaca očekivati *disciplinirano i bespogovorno izvršavanje zahtjeva, naređenja, naloga ili sugestija malignih autoriteta*, autoriteta kojima su oni, iz različitih potreba, odani. U njihovom razmišljanju i ponašanju opravdano je svako djelovanje za koje naredbodavac misli da je opravdano. *U kanonima ponašanja nasilnika sve je opravdano: ubiti svakog pojedinca za koga je rečeno da treba da bude ubijen, razoriti objekat koji je "predviđen" za uništenje, zastrašiti masakriranjem, okrutnošću ili "blažim" psihološkim mjerama mirne građane.*

Eksperimentalna istraživanja Milgrama su bila inspirativna za socijalnu psihologiju. Neki istraživači su nastojali da istraže karakter društvenih struktura, a drugi crte ličnosti, povezane s poslušnim ponašanjem. U društvima u kojima se poslušnost smatra temeljem uspješnog funkcioniranja i opstanka, nemoguće je očekivati da će ljudi odbiti izvršenja naređenja, bez obzira na njegovu suštinu: moralnu ili nemoralnu, zakonitu ili nezakonitu, pravednu ili nepravednu. Zapravo, u društvenim uređenjima, u državama u kojima vlast, snažne organizacije ili dominantni pojedinci podstiču i odobravaju nasilje prema drugim vjerskim i etničkim skupinama i smatraju ga pravednim činom, nasilnici su uvijek spremni na poslušnost.

VAKUFSKI OBJEKTI: REVITALIZACIJA I ZAŠTITA

Uništavanjem i sknavljenjem vakufskih objekata, posebno džamija, nasilnici su nastojali lišiti bošnjački narod jednog od važnih izvor njihovog *vjerskog i etničkog identiteta*. Tragovi genocida, kulturcida i urbicida i danas su vidljivi u izrazito velikim materijalnim gubicima i u osjećanjima, ne samo Bošnjaka, već i svijesti svake civilizirane osobe, svakog humanog čovjeka koji osuđuje rušitelje općih ljudskih vrijednosti. Oni, a posebno Bošnjaci, ne mogu i neće zaboraviti ove zločine, jer svaki zaborav za one koji su ubijali nedužne i sknavili dobrotvorne i vjerske vrijednosti bošnjačkog naroda znači *podsticaj i ohrabrenje i za njih i za potencijalne nosioce zla*. U uvodnom poglavlju knjige Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995) Muharem Omerdić piše o deset genocida, koji su izvršeni nad Bošnjacima-muslimanima od 1963. do 1992-1995. i konstatira, između ostalog: "Bošnjaci, kao najveće žrtve genocida, ne smiju zaboraviti ono što su im nosioci zla nanijeli. Ustvari, nijedan detalj stradanja i patnje Bošnjaka – nijedna žrtva, džamija, biblioteka ili koji drugi srušeni objekat – ne smije biti zaboravljen niti ostati nezabilježen. Sve se mora zapisati i pred savjest čovječanstva i sud historije staviti, da bude znano ko je agresor, a ko stradalnik, ko je napadač, a ko branitelj, ko je terorist, pljačkaš i razbojnik, a ko rodoljub. Fašizam nije pobijedio u Bosni i Hercegovini usprkos planovima i srpskog i hrvatskog velikodržavlja usmjerenim na njenu razgradnju i uništenje." (Omerdić, M., 1999: 13.) Norveški filozof Arne Johan Velesen, dobar poznavalac uzroka i posljedica genocida, kulturcida i urbicida, također ukazuje na potrebu i važnost nezaboravljanja ovih zločina. On se najviše "u svojim esejima o genocidu, za razliku od većine istraživača genocida, fokusira na žrtvu. On u svojim radovima posebnu pažnju pridaje intenciji koja je prisutna i danas, da se žrtvama genocida (onim ubijenim) nameće krivnja, a sramota (onim preživjelim). Čovjek se, kada pročita Vetlesonovo naučno objašnjenje takve intencije koja ima za cilj optuživanje žrtve, ne može oteti utisku da je to dio političkog projekta, koji je u nekoj novoj, vješto zapakovanoj, formi još uvijek na djelu, planirajući i organizirajući ono nerazumljivo da nam se opet dogodi. Sami projekti za izvršavanje zločina, koji u svojim zapisima navode da će to raditi nedužni ljudi, koji će pod znakom autoriteta slušati naređenja i izvršiti najokrutnije zločine bez pitanja o ideologiji ispod čije zastave ubijaju. Osviješten, emocionalno inteligentan, čovjek ne može prihvatiti takvu vrstu zločina, niti bilo koje "nasilje" jer je strano

(zlo) nešto vještačko, neprirodno, nešto što nije od Boga, daleko od savršenog. Nije obavezno da se “dogodi još jednom u istoj formi i protiv iste grupe i od istih izvršilaca, ali se može ‘dogoditi’ ako se ne stvore uvjeti za prevenciju genocida.” (Muratović, R., 2014:212).

Ne možemo, niti smijemo zaboraviti ono što nam se događalo u našoj dugoj povijesti, sve ono što je govorilo o nama ono što jesmo, ali i o onome i onima koji su nastojali da ospore naš etnički i vjerski identitet, *posebno skrnavljenjem i rušenjem objekata u kojima je stoljećima čuvana povijesna građa o našem etničkom i islamskom identitetu i vakufski objekti čije je djelovanje jasno govorilo o našem iskonskom i istinskom dobročinstvu*. Dobri poznavaoци naše prošlosti ističu da su u dugoj bosanskohercegovačkoj povijesti podizane i brižno čuvane vjerske i vakufske zadužbine. *Održavane su i čuvane u uvjetima utjecaja drugih svjetonazora, drugačijeg poimanja vjerskih i vakufskih vrijednosti, pa čak i u okolnostima ispoljenog nasilja ovačja*. Osvajači ih nisu obezvrijeđivali i uništavali iz straha od posljedica svoga čina nasilja, već iz uvjerenja da će vjerske i vakufske vrijednosti, istrajnim negiranjem njihovog postojanja i humanog djelovanja, prenamaglašavanjem vrijednosti svojih vjerskih obreda i dizanjem zadužbina svojstvenih njihovim civilizacijskim trendovima, *same od sebe nestajati*. Upornim pripisivanjem vrijednosno izrazitijih odrednica svojoj kulturi i izrazito vriednosno negativnih odrednica bosanskohercegovačkoj kulturi, posebno vjerskim i vakufskim vrijednostima, osporovatelji i rušitelji su željeli da neciviliziranim, nehumanim, ustvari kriminalnim, djelima “dokažu” da vakufska zdanja, u stvarno dugoj povijesti postojanja, nikada nisu postojala. I kada nisu mogli da ospore povijesne činjenice o djelotvornosti vakufa i dobročinstva ktitora, vakifa, nastojali su da im ospore vrijednosti pripisivanjem racionalno i emocionalno nepoželjnih karakteristika: *zastarjelo, preživjelo, arhaično, neživotno*. Pripisivanjem svojim vjerskim tvorevinama poželjnih karakteristika: *veličanstveno, estetski lijepo oblikovano, duboko humano i nenadmašeno* htjeli su da “dokažu” koliko je njihovo iznad islamskog, koliko su bezvrijedne objektivne vrijednosti orijentalne civilizacije i koliko je, zbog toga, opravdano da se rušenjem, oštećivanjem ili “preobražajem” vakufskih objekata u ono što oni nisu, niti mogu biti, “dokažu” nepotrebnost i štetnost njihovog postojanja.

Nakon povijesnih iskustava uništavanja i skrnjavanja vjerskih i vakufskih vrijednosti Bošnjaka, potreba za obnavljanjem i čuvanjem ovih istinskih

tradicionalnih i kulturnih vrijednosti iskazuje se kao prioritetni zadatak, i to ne samo bosanskohercegovačke zajednice i Bošnjaka, već i svakog čovjeka koji sebe doživljava građaninom Bosne i Hercegovine. U različitim pristupima i mjerama koje se podrazumijevaju u projektima čuvanja i zaštite vrijednosti bosanskohercegovačke baštine, potreba za *educiranjem* mladih i odraslih o važnosti ovih projekata je, danas, jedan od proritetnih zahtjeva naše države. Oni će, u toku educiranja, dublje shvatiti koliko temeljita revitalizacija i potpuna zaštita vakufskih i vjerskih objekata značajno doprinosi razvoju *kulturnog digniteta Bosne i Hercegovine i istinitijem upoznavanju svijeta o veličini orijentalne arhitekture, darovitosti njenih neimara i humanih, dobrotvornih sadržaja i poruka, sadržanih u raznovrsnom djelovanju vakufa*.

Nezaborav neimara izrazito velikih vakufskih zdanja, posebno džamija, mostova, sebilja, banja i drugih arhitektonskih stvaralačkih djela, opravdana je potreba i zahtjev našeg vremena. Ali, isto tako, imena vakufjlana, pojedinaca koji su svoju osobnu imovinu, svoja stečena dobra uvakufili i, na taj način, omogućili drugima da se koriste blagodatima njihovog dobročinstva. Suad Mahmutović piše da su i "muslimani u našoj zemlji uvakufjivali svoja dobra. Vakufskom imovinom ne postaju samo džamije, negi i imareti, musafirhane, bolnice, sirotišta, banje, ceste, mostovi, česme, sebilji itd. Među vakifima su bili ljudi različitih profila: sandžak-bezi, mulle, kadije, muderrisi, pa sve do zanatlija i trgovaca. Imovinu su uvakufjivali ne samo muškarci, nego i žene." (Mahmutović, S., 2007) Koliko su vakufi doprinijeli općem dobru vidljivo je iz efekata njihovog djelovanja, posebno iz činjenice da je mnogim bolesnicima u vakufskim bolnicima omogućeno liječenje, da brojni siromasi nisu gladovali, jer su vakufi pomagali kuhinje u kojima su se hranili i da su žedni gasili žeđ na vakufskim česmama. Zaista je ljudski veliko ono što su vakufi do sada učinili i što i danas čine za dobro svih. Zato se "Bošnjaci, svi do jednog, trebaju uključiti u borbu za jačanje svijesti o važnosti vakufa. Cijenimo da naši vakufi i vakifi zaslužuju mnogo više medijske pažnje, ali i ljudske i islamske brige te da u tome svako ponaosob treba i mora dati svoj doprinos". (Mahmutović, S., 2007)

LITERATURA

- Bečirović, F., (2013), *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava;
- Dizdarević, I. (2003): *Nezaborav usjeklina genocida*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava;
- Dizdarević, I. (2007), *Osjećanje krivice i kajanja planera i izvršitelja genocida, "Pregled"*, broj 1-2;
- Dizdarević, I. (2013): *Etnocentrički stavovi akademika Dobrice Ćosića*, Zbornika radova ĆOSIĆEV RAT, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava;
- Fromm, E. (1980): *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb, Naprijed;
- Mahmutović, S., (2007): *Višedecenijsko uništavanje vakufa u Bosni i Hercegovini*, Novi mualim;
- Muratović M., (2014): *ZLO i ljudsko dostojanstvo u djelu ARNEA JOHANA VETLESENA*, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava;
- Omerdić, M. (1999): *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992-1995)*, Sarajevo: El-Kalem;
- Rush W.Dozier Jr. (2003), *Zašto mrzimo*, Zagreb: Neretva;
- Tucaković, Š., (1995), *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo: El-Kalem ;
- Tucaković, Š., (2012), *Kulturocid na Drini*, Sarajevo: Futur-Art;
- Tucaković, Š., (2013), *Prešućeni genocid*, Sarajevo: Amos Graf.

Faruk Džankić

MOGUĆNOSTI REVITALIZACIJE VAKUFA U FOČI

“Rehabilitacija, rekonstrukcija i revitalizacija vakufa Foče ne bi išla u korist samo IZ, nego svih ljudi koji žive na ovim prostorima.”

MOGUĆNOSTI REVITALIZACIJE VAKUFA U FOČI

Poznato je da se Foča tokom historije pokazala kao mjesto velikih dobročinitelja – vakifa koji su, izdvajajući iz svojih imetaka, dali ogromne hajrate – dobra, u korist svih ljudi ovih krajeva. Foča je spadala među bosanskohercegovačke gradove s najvećim i najvrednijim vakufskim nekretninama. Svakako, trebalo bi istaknuti dobročinitelje kao što su Mehmed-paša Kukavica, Hasan Čelebi Nazir, Hamza-beg, Mustafa-paša i Atik Ali-paša, Kadi Osman-ef., Adil-beg Zulfikarpašić i druge vakife, koji su iza sebe ostavili ogromna dobra: džamije, mesdžide, medrese, hamame, livade, pašnjake i sl. Foča je prije Drugog svjetskog rata imala sedamnaest džamiju u gradu, a ukupno je na području općine bilo preko trideset džamija, šest mesdžida, jedanaest mekteba i veliki broj drugih vakufa.

Prva džamija u Foči sagrađena je 1470., a radi se o Hamza-begovom mesdžidu u mahali Ortakolo. U vremenu između 1470. i 1572. u Foči je sagrađeno osam džamija, medresa, četiri hamama, nekoliko hanova i velika čaršija.

Poznati putopisac Evlija Čelebija napisao je da Foča spada među najljepše i najbogatije šehere u Bosni, a ponos i ljepota tog šehera su njene džamije, tekije, hamami, imareti i medrese.

Važnost revitalizacije vakufa

Vakufi, bez ikakve dileme, imaju veliku ulogu u ekonomskom razvoju cjelokupnog društva. Vakuf je opća korist koja prelazi granice individualnih želja,

prohtjeva i sebičnosti, a donosi napredak, prosperitet i progres, suzbijajući ovisnost o drugome, podupirući nezavisnost pojedinca i zajednice, podstičući solidarnost i jačajući međuljudske odnose.

Iz prihoda vakufa nisu se finansirali samo imami, muderrisi u medresama i ostali koji su radili u vjersko-prosvjetnim ustanovama. Dio sredstava vakufa izdvajan je za popravke sakralnih objekata, drugi dio korišten je za izgradnju novih objekata, finansiranje javnih kuhinja, a velika sredstva izdvajala su se za pomoć bolnicama, sirotištima, školama itd.

Dakle, ogromna je korist od vakufa. Nema sumnje da, dok su vakufi ispravno stajali i u životu bili, cijelo društvo je od njih imalo koristi. Smatram da i mi to možemo postići, te da treba da, kao zajednica, radimo na tome da naše vakufe ponovo vratimo u život.

Najvažniji razlozi revitalizacije vakufa

Najvažniji razlozi revitalizacije vakufa su sljedeći:

- a) ispravljanje nepravde koja je učinjena instituciji vakufa, njihovim rušenjem i uništavanjem;
- b) ekonomsko jačanje cijeloga društva;
- c) duhovni, kulturni, ali i obrazovni razlozi;
- d) razvoj vjerskog turizma i
- e) afirmacija važnosti davanja za dobrobit zajednice, a ne uzimanja.

Mogućnost revitalizacije vakufa u Foči

Nažalost, Medžlis Islamske zajednice Foča do sada je uradio samo mali dio posla na obnovi vakufskih dobara, prema našim skromnim mogućnostima. Čeka nas još mnogo posla i sumnjam da ćemo taj teret moći sami podnijeti. Ali, ne smijemo odustati od traženja vakufskog hakka, vakufskog prava. Ne smijemo propustiti priliku da svi učestvujemo u obnovi naših vakufa.

Prije svega, ljudi se moraju educirati o vakufima. Potrebno je raditi na medijskoj promociji vakufa, kako bi svakom čovjeku bile dostupne informacije o vakufima i ulozi i značaju vakufa. Svakako, jedan od načina je uspostavljanje fonda

koji će biti namijenjen isključivo revitalizaciji vakufa u Foči. Namjena ovog fonda može se kasnije proširiti, npr., na finansiranje obnove drugih dobara u Bosni i Hercegovini, stipendiranje učenika osnovnih i srednjih škola i studenata fakulteta, zapošljavanje ljudi, pomoć ugroženima i sl.

Drago mi je da i danas među nama ima dobrih ljudi koji nesebično daju iz svog imetka i pomažu obnovu naših vakufa. Da bi se nešto oživjelo, mora se i napraviti. Pred nama je veliki izazov i svi bi trebalo da se uključe u ovaj proces: i Islamska zajednica (IZ), i država i državne institucije, i svi ljudi koji cijene kulturu i vjeru, bez obzira na to gdje se nalazila njena dobra.

Zato, pozivam vas sve da damo svoj doprinos u obnovi naših dobara, ugradimo sebe u trajno dobro i obezbijedimo generacijama poslije nas bolje uslove i, svakako, manje obnove, a više novogradnje.

Zaključak

Foča kao nekadašnji grad velikih vakufa i vakifa ima ogromne kapacitete. Rehabilitacija, rekonstrukcija i revitalizacija vakufa Foče ne bi išla u korist samo IZ, nego svih ljudi koji žive na ovim prostorima.

Veliki vakif i dobrotvor Gazi Husrev-beg u svojoj vakufnami je napisao:

“Dobra djela gone zlo, a najuzvišenije od dobrih djela je milodar, najuzvišeniji milodar je onaj, koji ostaje zauvijek, a od dobrotvornih djela opet je najljepše ono koje jest, odnosno koje će se trajno ponavljati. Jasno je da je od trajnih dobrotvornih djela najdulje zajamčeno dobročinstvo vakuf. Dok je svijeta i vijeka korist vakufa ne prestaje niti se njegovo djelovanje do sudnjega dana završava.” (Prva vakufnama, novembar 1531.)

To je upravo poruka koju danas želim poslati: činimo dobra djela, radimo dobro, obnovimo naše vakufe i budimo pravi primjeri i uzori generacijama koje dolaze.

